

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
АРХИТЕКТОНСКИ ФАКУЛТЕТ

Јелена П. Ристић Трајковић

**АРХИТЕКТУРА И ПРИРОДА: ПРИМЕНА
ЕНВАЈРОНМЕНТАЛНО-БИХЕВИОРАЛНИХ
ТЕОРИЈА У АРХИТЕКТОНСКОМ
ПРОЈЕКТОВАЊУ**

докторска дисертација

Београд, 2015

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF ARCHITECTURE

Jelena P. Ristić Trajković

**ARCHITECTURE AND NATURE:
THE APPLICATION OF
ENVIRONMENT-BEHAVIOR THEORIES
IN ARCHITECTURAL DESIGN**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2015

Ментор:

др Владан Ђокић, редовни професор
Универзитет у Београду, Архитектонски факултет

Чланови комисије:

др Ана Никезић, доцент
Универзитет у Београду, Архитектонски факултет

др Марија Маруна, ванредни професор
Универзитет у Београду, Архитектонски факултет

др Василије Гвозденовић, ванредни професор
Универзитет у Београду, Филозофски факултет

др Јасминка Цвејић, редовни професор у пензији
Универзитет у Београду, Шумарски факултет

Датум одбране:

Београд

Овај рад је реализован у оквиру пројекта ТР36034: „Истраживање и систематизација стамбене изградње у Србији у контексту глобализације и европских интеграција у циљу унапређења квалитета и стандарда становања“, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ИЗЈАВЕ ЗАХВАЛНОСТИ

Изјављујем захвалност на сарадњи Комисији за оцену и одбрану докторске дисертације др Владану Ђокићу, др Ани Никезић, др Марији Маруни, др Василију Гвозденовићу и др Јасминки Цвејић.

Изузетну захвалност, за огромну подршку и разумевање током читавог рада, дугујем ментору редовном професору др Владану Ђокићу, који је конкретним сугестијама, у методолошком и тематском смислу, водио и усмеравао истраживање према финализацији и приказивању резултата истраживања.

Такође, изузетно се захваљујем доценту др Ани Никезић, на разумевању, доступности, чврстој и истрајној подршци током рада, као и на максималној помоћи и прецизним сугестијама у приступу решавању бројних дилема и идеја везаних за комплексно поље истраживања докторске дисертације.

Професорима, др Владимиру Маку и Владимиру Лојаници, посебно се захваљујем на сарадњи и подршци у реализацији и публикавању резултата научно-истраживачког рада.

Захваљујем се на подршци свим колегама и пријатељима, а посебно професору Ивану Рашковићу.

На крају, захваљујем се мојој породици на огромном разумевању, помоћи и подршци током рада на дисертацији.

АРХИТЕКТУРА И ПРИРОДА: ПРИМЕНА ЕНВАЈРОНМЕНТАЛНО-БИХЕВИОРАЛНИХ ТЕОРИЈА У АРХИТЕКТОНСКОМ ПРОЈЕКТОВАЊУ

РЕЗИМЕ

Повод и актуелност теме истраживања огледа се у неопходности редефинисања концепта природе у архитектури у складу са актуелним енвајронменталним и климатским питањима, као и променом позиције природе у савременој култури. Пошавши од Лефевровог (Henri Lefebvre) става да је комплетна животна средина друштвено произведена, као и чињенице да у данашњем тренутку не постоји јасна граница између природе и културе, у раду се заступа став да је за истраживање и унапређење концепција природе у архитектури неопходно померање интересовања са ствари у простору на актуелну производњу простора. Сходно томе, сматра се да производња простора не може бити схваћена независно од *производње природе*. Будући да су простор, време, и места релационо дефинисани процесима, они зависе од карактеристика процеса који истовремено дефинишу и обликују *енвајронмент*. Прецизније, однос простор-време не може се истражити независно од процеса евоцираних у енвајронменталном и еколошком деловању. Имајући у виду да архитектура и урбанизам производе окружење (енвајронмент) за људски организам и истовремено се баве проучавањем односа људи и њихове животне средине, образложен је став да је архитектонско пројектовање у основи проблема односа људи и животне средине и промене тих односа.

У односу на наведене ставове, теме значаја и улоге енвајронмента, како природног, тако и изграђеног, његове релације са корисником, као и међусобне релације природног и артифицијелног, убрајају се у најактуелније теме у савременој архитектонској теорији и пракси. Такође, последњих деценија у архитектонској теорији константно се истиче значај бихевиоралних аспеката и знања са циљем постизања еколошке и културолошке одрживости, односно усклађености архитектуре са корисницима и природом. Међутим, и даље не постоји развијена пракса примене ових метода и знања у архитектури.

Сходно томе, као основни циљ рада поставља се истраживање квантитативних и квалитативних промена и релација архитектуре и природе применом енвајронментално-бихевиоралних теорија и сазнања са циљем да се превазиђе јаз између појединачних, изолованих понашања и синхронизације њиховог међусобног деловања (уз испитивање поменуте условљености у контексту Београда).

Полази се од става да архитектура није само пројектовање простора, већ успостављање релација у оквиру тог простора (специфично релација између природе, архитектуре и корисника) и да имплементација и примена бихевиоралних знања у архитектонској пракси доприноси интензивирању и унапређењу тих релација. У складу са потребом да се у архитектонским истраживањима преиспитају постојеће и истраже нове форме релације архитектуре са природом, на коју посебно указују Харви (David Harvey) и Слотердијк (Peter Sloterdijk), оперативни циљ истраживања одређен је као испитивање могућности унапређења односа архитектуре и природе у доминантним дискурсима архитектуре и стварање основе помоћу које би, у оквирима шире архитектонске продукције, могле бити испитане теме које предлажу савремени енвајронментално-бихевиорални приступи. Претпоставка је да се на овај начин могу континуирано унапређивати одговори архитектонске праксе на енвајронменталне аспекте окружења, климе и места, као и на потребе савременог друштва и културе, односно на непредвидивости људског понашања и карактеристике локалног контекста.

Избор стамбених насеља за предмет истраживања дефинисан је имајући у виду комплексност међурелација човека и природе у стамбеној архитектури. Стамбена насеља омогућавају компаративно истраживање поменутих релација на различитим просторним нивоима – од јединице стана, до нивоа суседства и блока, како у унутрашњем, тако и у спољашњем простору. Такође, такав избор истраживачког поља подразумева истраживање у локалном контексту, као важан аспект енвајронменталног приступа пројектовању.

Општи методолошки приступ, односно основна теоријска оријентација овог истраживања, одговара природи теме рада, односно комплексном и

трансдисциплинарном проучавању просторних релација човека, архитектуре и природе, као и уважавању целовитости енвајронмента и нераскидивости природе и културе као његових саставних делова.

Релевантне теоријске парадигме енвајронментално-бихевиоралних студија, детерминизам и интеракционализам, употребљене су да објасне постојање различитих облика мишљења у архитектури у односу на корисника, али и на целокупни енвајронмент (природни и изграђени). Истраживање је спроведено упоредном анализом референтних пројектантских позиција и концепата савремене енвајронменталне архитектуре и пројектантских позиција архитектуре стамбених насеља у Београду, као и кроз анализу релације релевантних енвајронментално-бихевиоралних феномена и просторних нивоа.

На тај начин, показано је да архитектонска пракса у периоду истраживања обухвата два различита модалитета архитектонског деловања са аспекта енвајронментално-бихевиоралних парадигматских позиција које претпостављају различите квалитете у односу на природу и корисника. Та два модалитета полазе од детерминистичке и интеракционалне парадигме, и начелно одговарају периодима модернизма и постмодернизма у Југославији. Потцртавајући разлику између детерминизма и интеракционализма у архитектури, односно концептуални помак од једностраног и детерминишућег утицаја енвајронмента на људе, према сложенијем интеракционалном концепту и признању да односи између људи и физичког енвајронмента нису тако директни и каузални као што детерминистичка парадигма предлаже, показано је да се улога енвајронментално-бихевиоралних теорија у архитектури овог периода огледа управо у чињеници да указује на комплексност потреба корисника и генерално на комплексност енвајронмента. Такође, истраживање је показало да у стамбеној архитектури Београда, као и Југославије, постоји богата енвајронментална историја, јер су се, услед специфичних историјских услова, развили комплексни, хибридни облици приступа пројектовању енвајронмента. Архитектонска пракса у анализираном периоду јасно предочава неопходност унапређења и свест о значају и улози енвајронментално-бихевиоралних знања у архитектури, али и сва ограничења, немогућност адекватне имплементације и сужене домете енвајронментално-бихевиоралних позиција у архитектури назначеног периода.

У својим крајњим консеквенцама, истраживање је показало да концепт архитектонске енвајронменталне праксе претпоставља успостављање осетљивог односа са конкретним климатско-еколошким, друштвеним и културним контекстом, и подразумева примену разноврсних енвајронментално-бихевиоралних теорија и метода у архитектонском пројектовању.

Евалуација резултата тако посредно указује на могућности унапређења концепција природе у архитектури, као и на неопходност померања фокуса ка полазиштима трансакционалне парадигме у контексту савремене архитектонске теорије и праксе. Као референтан модел у архитектури, предложен је концепт *Треће природе*. Унапређење концепција природе у архитектури, односно концепт *Треће природе*, засновано је на адаптивној логици праксе и открива могућности трансформације, проширења и унапређења енвајронменталног дискурса у архитектури, чиме се интензивирају релације корисника, архитектуре и природе, које није могуће објединити заједничким појмом досадашњих концепција природе у архитектури.

Кључне речи: природа, енвајронмент, енвајронментална архитектура, архитектонско пројектовање, енвајронментално-бихевиоралне теорије, енвајронментални (архитектонски) детерминизам, интеракционализам, стамбена архитектура, Београд, *Трећа природа*

Научна област: Архитектура и урбанизам

Ужа област истраживања: Архитектонско пројектовање и савремена архитектура

УДК: 72:502.1(497.11 Београд)(043.3)

ARCHITECTURE AND NATURE: THE APPLICATION OF ENVIRONMENT-BEHAVIOR THEORIES IN ARCHITECTURAL DESIGN

SUMMARY

The relevance of these research topics reflects the need for redefining the concept of nature in architecture in accordance with current environmental and climate issues, as well as with the changing position of nature in contemporary culture. Starting from Lefebvre's position that a complete environment is always socially produced, as well as from the fact that in our time there is no clear boundary between nature and culture, the paper argues that what is necessary for the research and improvement of the concept of nature in architecture is to shift the focus from things in space to the current production of space. Accordingly, the claim is that the production of space cannot be understood independently of the production of nature. Since space, time, and place, are relationally defined by processes, they depend on the characteristics of processes that simultaneously define and shape the environment. More specifically, the relationship of space-time cannot be investigated independently of the processes evoked in environmental and ecological actions. Keeping in mind that architecture and urbanism produce the environment for humans and at the same time study the relationship between people and their environment, the argument is that the architectural design is at the very core of the problem between humans, the environment, and the changes that occur in these relations.

Considering these positions, the topics of the role and importance of the environment, both natural and built, its relationship with the user, as well as the mutual relations of natural and artificial, are among the most current in contemporary architectural theory and practice. Further, recent decades have seen a constant emphasis on the importance of behavioral knowledge and interpretation within architectural theory in order to achieve environmental and cultural sustainability, that is, harmony between architecture, nature, and users. However, there is still no developed practice of application of these methods and knowledge in architecture.

Consequently, the main aim of the research is the study of quantitative and qualitative changes in the relations between architecture and nature. The research uses

environment-behavior theories and knowledge in order to bridge the gap between isolated individual behaviors and to synchronize personal interactions (researching this conditionality in the context of Belgrade).

The text begins with the assumptions that architecture is not only the design of space, but the establishment of relations within this space (specifically the relation between nature, architecture and users), and that the implementation and application of behavioral knowledge in architectural practice contributes to the intensification and improvement of these relations. In accordance with the need to reassess the existing and to explore new forms of relations of architecture to nature, specifically as indicated by Harvey and Sloterdijk, the operational objective of the research is to examine the possibilities of improving the relations between architecture and nature in the dominant discourses of architecture and to create a basis through which, in the framework of a broader architectural production, the topics proposed by contemporary environmental-behavioral approaches could be examined. The assumption is that architectural practice can continuously improve its response to aspects of the environment, climate and place, as well as to the needs of contemporary society and culture, to the unpredictability of human behavior and characteristics of the local context.

The selection of residential settlements for the research subject is defined by taking into account the complexity of the relationships between man and nature in residential architecture. Residential settlements enable a comparative study of the mentioned relations at different spatial scales, from the level of housing unit, to the level of neighborhood and block, both in the inner and outer space. In addition, such a choice of research field includes the study of local context, as an important aspect of environmental design approach.

The general methodological approach, i.e. the basic theoretical orientation of this research, corresponds to the nature of the theme, or to the complex and transdisciplinary study of the spatial relations between man, architecture and nature, as well as to the entirety of the environment and the inseparability of nature and culture as its component parts.

The dissertation makes use of the relevant theoretical paradigms of environment-behavior studies, determinism and interactionalism to explain the existence of different

forms of architectural thinking about users, but also the entire environment (natural and built). The research was conducted through comparative analysis of given design positions and concepts of contemporary environmental architecture, an analysis of design positions in residential architecture of Belgrade, as well as the analysis of the relation of relevant environment-behavior phenomena and spatial levels.

In this way, the dissertation shows that architectural practice for the given period includes two different modalities of architectural action in terms of environment-behavior paradigmatic positions, each of which assumes different qualities in relation to nature and the user. These two modalities are based on the deterministic and interactional paradigm, and generally correspond to the periods of modernism and post-modernism in Yugoslavia. The text elaborates on the difference between determinism and interactionism in architecture, that is, between a conceptual shift from the unidirectional and deterministic impact of the environment on people to a more complex interactional concept and the recognition that the relation between people and their physical environment is not as direct and causal as the deterministic paradigm suggests. What this elaboration shows is that the role of the environment-behavior theory in the architecture of this period is reflected in the complexity of user needs in architecture and the overall complexity of the environment. Further, the research shows that the residential architecture of Belgrade, and Yugoslavia in general, has a rich environmental history, which is due to specific historical conditions, resulting in complex, hybrid forms of approaches to the design of the environment. The architectural practice of the analyzed period clearly demonstrates the necessity for improvement and the need to raise awareness of the importance and role of environment-behavior knowledge in architecture; however, it also shows the limitations, the inability of adequate implementation and the narrow achievements of environment-behavior positions in the architecture of this period.

Ultimately, the research shows that the concept of environmental architectural practice presupposes the establishment of a sensitive relation to the specific climatic and ecological, social and cultural context, and includes the use of various environment-behavior theories and methods in architectural design.

Thus, the evaluation of the results indirectly suggests possibilities for improving the conception of nature in architecture, as well as the necessity of shifting the focus to a standpoint of transactional paradigm in the context of contemporary architectural theory and practice. A potential model for this is the concept of *Third Nature*. According to the concept of *Third Nature*, improving the concept of nature in architecture is founded on the adaptive logic of architectural practice, revealing the possibilities of transformation, expansion and improvement of environmental discourse in architecture, thus intensifying the relations between users, architecture and nature, which are impossible to consolidate within the common notion of the current conceptions of nature in architecture.

Key words: nature, environment, environmental architecture, architectural design, environment-behavior theory, environmental (architectural) determinism, interactionism, residential architecture, Belgrade, *Third Nature*

Scientific field: Architecture and urbanism

Specific Scientific Field: Architectural design and contemporary architecture

UDK: 72:502.1(497.11 Београд)(043.3)

САДРЖАЈ:

УВОД .....[01]

Уводне напомене о теми [01]

Проблем и предмет истраживања [02]

Циљеви и задаци истраживања [05]

Полазне хипотезе истраживања [06]

Научне методе истраживања [09]

Научна оправданост и очекивани резултати истраживања [11]

Генерална структура докторске дисертације [14]

ПРИКАЗ И ИНТЕРПРЕТАЦИЈА РЕЗУЛТАТА ИСТРАЖИВАЊА

ПРВИ ДЕО – ЕНВАЈРОНМЕНТАЛНО-БИХЕВИОРАЛНИ АСПЕКТИ РЕЛАЦИЈЕ АРХИТЕКТУРЕ И ПРИРОДЕ: ТЕОРИЈСКА ПОСТАВКА

Глава I

1.0 АРХИТЕКТУРА И ПРИРОДА .....[18]

1.1 Природа у процесу урбанизације и индустријализације [19]

1.2 Производња природе [23]

1.2.1 Урбано – као процес друштвено-еколошке размене

1.2.2 Прва природа – природни или физички простор

1.2.3 Друга природа – трансформација природе

1.3 Доминација и присвајање природе [36]

1.3.1 Комодификација природе

1.3.2 Деструкција природе

1.4 Концепције природе у архитектури [42]

Глава II

2.0 АРХИТЕКТУРА И ЕНВАЈРОНМЕНТАЛИЗАМ .....[50]

2.1 Развој енвајронменталне свести – историјски преседани [50]

2.2 Енвајронментализам [53]

2.2.1 Дефинисање терминологије

2.2.2 Позиционирање енвајронментализама

2.3 Екологија и архитектура [59]

2.4 Архитектура – уметност или енвајронментална пракса [63]

2.4.1 Растући значај фокуса на људе / кориснике у архитектури

2.4.2 Признање значаја енвајронмента у друштвеним наукама

2.5 Енвајронментална архитектура [66]

Глава III

3.0 ЕНВАЈРОНМЕНТАЛНО-БИХЕВИОРАЛНЕ СТУДИЈЕ И

АРХИТЕКТУРА .....[78]

3.1 Појава и развој енвајронментално-бихевиоралних студија [79]

3.2 Енвајронментално-бихевиоралне теорије [82]

3.2.1 Промена парадигме са аспекта релације људи и енвајронмента

3.2.2 Концепти и формулације теорије

3.2.3 Методе енвајронментално-бихевиоралних истраживања

3.3 Енвајронментално-бихевиоралне информације [92]

3.4 Интердисциплинарна позиција архитектуре [96]

3.4.1 Појава нових оријентација и дисциплина у оквиру архитектонске теорије и праксе

3.4.2 Бихевиорологија и савремена архитектонска пракса

3.5 Значај енвајронментално-бихевиоралних теорија за истраживање релације архитектуре и природе [103]

ДРУГИ ДЕО – ИСТРАЖИВАЊЕ АРХИТЕКТОНСКЕ ПРАКСЕ: БЕОГРАД

Глава IV

4.0 ДРУШТВЕНИ И ЕКОЛОШКИ КОНТЕКСТ ИСТРАЖИВАЊА .....[110]

4.1 Дефинисање истраживачког поља [110]

4.2 Социјалистичка идеологија и политика свакодневног живота [114]

4.2.1 Контекст и услови формирања социјалистичке идеологије – изградња социјалистичког друштва

4.2.2 Стамбена политика

4.2.3 Идеологија стандарда: „минимизирање максимума“

4.3 Социјалистичка идеологија и екологија [127]

4.3.1 „Енвајронмент тема дана“

4.3.2 Релација архитектуре са осталим енвајронментално-бихевиоралним дисциплинама

Глава V

5.0 ЕНВАЈРОНМЕНТАЛНИ (АРХИТЕКТОНСКИ) ДЕТЕРМИНИЗАМ ..[137]

5.1 Пројектантске позиције: модерна архитектура [137]

5.1.1 Модерни покрет као енвајронментална архитектонска пракса

5.1.2 Пројектовање новог друштва

5.1.3 Програмирање и фокус на функционалне аспекте стана

5.2 Релација просторних нивоа и релевантних енвајронментално-бихевиоралних феномена [143]

5.2.1 Просторни ниво блока

5.2.2 Просторни ниво објекта

5.2.3 Просторни ниво стана

5.3 Релација архитектуре и природе [158]

5.3.1 Доктрина сунца, простора и зеленила

5.3.2 „Ка школи за енвајронмент“

Глава VI

6.0 ИНТЕРАКЦИОНАЛНА ПАРАДИГМА .....[169]

6.1 Пројектантске позиције: постмодерна архитектура [169]

- 6.1.1 Структуралистичке и феноменолошке позиције
- 6.1.2 Интуитивни креативни приступ
- 6.1.3 Пројектовање амбијента

6.2 Релација просторних нивоа и релевантних енвајронментално-бихевиоралних феномена [178]

- 6.2.1 Просторни ниво блока
- 6.2.2 Просторни ниво објекта
- 6.2.3 Просторни ниво стана

6.3 Релација архитектуре и природе [195]

- 6.3.1 „Енвајронмент је процес“
- 6.3.2 Интегрални приступ простору
- 6.3.3 Амбијент природе – искуство природе
- 6.3.4 Еколошки приступ пројектовању

Глава VII

7.0 ЕВАЛУАЦИЈА РЕЗУЛТАТА ИСТРАЖИВАЊА: ПОТЕНЦИЈАЛИ, ПРАВЦИ И МОГУЋНОСТИ .....[204]

7.1 Компаративна анализа резултата истраживања [204]

- 7.1.1 Однос према климатско-еколошком контексту
- 7.1.2 Позиција корисника у пројектантском процесу
- 7.1.3 Енвајронментално искуство

7.2 Ка трансакционалној парадигми: Импликације за концепт *Треће природе* у архитектонском пројектовању [220]

- 7.2.1 Простор као феномен интермедијације
- 7.2.2 Потенцијал концепта *Треће природе* у архитектури

ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ И ПРАВЦИ ДАЉЕГ ИСТРАЖИВАЊА .....[229]

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА .....[235]

ИЛУСТРАЦИЈЕ .....[253]

БИОГРАФИЈА АУТОРА .....[292]

Изјава о ауторству

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Изјава о коришћењу

ПОПИС ДИЈАГРАМА И ТАБЕЛА

ДИЈАГРАМИ:

- 2.2.1–1. Дијаграм релације енвајронмента, природне и изграђене средине
- 2.5–1. Дијаграм баланса одрживости
- 2.5.–2. Дијаграм енвајронментализма
- 2.5.–3. Дијаграм енвајронменталне архитектуре
- 3.1-1. Дијаграм енвајронментално бихевиоралних студија као интердисциплинарног академског поља
- 3.1-2. Енвајронментално-бихевиоралне студије као истраживање реципрочне интеракције између простора, корисничких група, социо-бихевиорално-културалних феномена и времена
- 3.2.1-1. Модел детерминистичке парадигме.
- 3.2.1-2. Енвајронментални фактори
- 3.2.1-3. Модел интеракционалне парадигме
- 3.2.1-4. Модел трансакционалне парадигме
- 3.2.2-1. Аспекти енвајронментално-бихевиоралних истраживања
- 3.2.3-1. Енвајронменталне пројектантске професије и изграђена средина као цикличан процес између енвајронментално-бихевиоралних истраживања, политике и планирања пројектовања, изградње и употребе, као и евалуације од стране корисника
- 3.2.3-1. Обухват енвајронментално-бихевиоралних информација
- 3.2.3-2. Енвајронментално-бихевиоралне студије у процесу пројектовања
- 3.4.5-1. Архитектонска бихевиорологија. Дијаграм заснован на „Производњи простора“ Анри Лефевра
- 3.5.-1. Могућа веза између научних и пројектантских теорија
- 4.1-1. Дефинисање обухвата енвајронментално-бихевиоралних информација у истраживању

ТАБЕЛЕ:

- 2.5.-1.** Шест конкурентских логика одрживе архитектуре
- 3.2-1.** Приказ најважнијих теорија енвајронментално-бихевиоралних студија
- 7.1.3-1.** Компаративни приказ релације релевантних просторних нивоа и социо-бихевиорално-културалних феномена/концепата са аспекта енвајронменталног (архитектонског) детерминизама
- 7.1.3-2.** Компаративни приказ релације релевантних просторних нивоа и социо-бихевиорално-културалних феномена/концепата са аспекта интеракционалне парадигме

ПОПИС И ИЗВОРИ ИЛУСТРАЦИЈА

- 4.2.1–1. Трансформација природе у урбани пејзаж – изградња Новог Београда: „Насути пешчани терени се култивишу и...“, Извор: Миливоје Ковачевић, и др., *Нови Београд · нови град* (Београд: Дирекција за изградњу Новог Београда, 1961), стр. 100.
- 4.2.1–2. Лик градитеља - радне акције, Извор: Миливоје Ковачевић, и др., *Нови Београд · нови град* (Београд: Дирекција за изградњу Новог Београда, 1961), стр. 56.
- 4.3.1–1. Основна шема функције екосистема – Зависност у циклусу кружења материје и енергије, Извор: Dragutin Kiš, “Ekologija i prostorno planiranje“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) br. 238. (1973), str. 17.
- 5.1.1–1. Трансформација природе у урбани пејзаж – изградња Новог Београда: „Град надире – мочваре се повлаче“, Извор: Миливоје Ковачевић, и др., *Нови Београд · нови град* (Београд: Дирекција за изградњу Новог Београда, 1961), стр. 59.
- 5.1.1–2. Трансформација природе у урбани пејзаж – изградња Новог Београда: „Град надире – мочваре се повлаче“, Извор: Миливоје Ковачевић, и др., *Нови Београд · нови град* (Београд: Дирекција за изградњу Новог Београда, 1961), стр.
- 5.1.1–3. Трансформација природе у урбани пејзаж – изградња Новог Београда: „...преливање у паркове“, Извор: Миливоје Ковачевић, и др., *Нови Београд · нови град* (Београд: Дирекција за изградњу Новог Београда, 1961), стр. 101.
- 5.1.1–4. „Живот почиње у новом граду. За градитељима остају завршени станови. И ту, на домаку кранова, деца су врло брзо нашла места за игру, старији за шетњу“, Извор: Миливоје Ковачевић, и др., *Нови Београд · нови град* (Београд: Дирекција за изградњу Новог Београда, 1961), стр. 80.
- 5.1.1–5. Дечија игралишта, Извор: Миливоје Ковачевић, и др., *Нови Београд · нови град* (Београд: Дирекција за изградњу Новог Београда, 1961), стр. 92.
- 5.1.3–1. „Анализа потреба“, Извор: Бранислав Миленковић, „ Процес програмских предстудија у организацији стана“, *Arhitektura, urbanizam* (Beograd) br. 74-77 (1976): str. 100.
- 5.1.3–2. Антропометрија, Извор: Mihailo Čanak, „ Slobodni prostori i prolazi u prostorijama“, *Informativni bilten* (Beograd: Centar za stanovanje IMS), br. 18 (1977) : str. 16.

- 5.1.3–3. Антропометрија, Извор: Mihailo Čanak, „Standardizacija dimenzija sanitarne i kuhinjske opreme u stanu“, *Informativni bilten* (Beograd: Centar za stanovanje IMS), br. 27 (1980): nepaginirano.
- 5.1.3–4. Програмирање у односу на активности, Извор: Mihailo Čanak, „Funkcionalna koncepcija i upotrebna vrednost stana“, *Informativni bilten* (Beograd: Centar za stanovanje IMS), br. 27 (1980): nepaginirano.
- 5.1.3–5. Програмирање у односу на активности – истраживање Центра за становање ИМС – Модели типичних дневних активности за различите кориснике стана, Извор: Mihailo Čanak, „Dinamika stambenih funkcija i njen uticaj na formiranje stambenih prostora“, *Informativni bilten* (Beograd: Centar za stanovanje IMS), br. 29-30 (1981): str. 24-35.
- 5.1.3–6. Програмирање у односу на активности – истраживање Центра за становање ИМС – Модели типичних дневних активности за различите кориснике стана, Извор: Mihailo Čanak, „Dinamika stambenih funkcija i njen uticaj na formiranje stambenih prostora“, *Informativni bilten* (Beograd: Centar za stanovanje IMS), br. 29-30 (1981): str. 24-35.
- 5.1.3–7. Програмирање у односу на активности – истраживање Центра за становање ИМС – Модели типичних дневних активности за различите кориснике стана, Извор: Mihailo Čanak, „Dinamika stambenih funkcija i njen uticaj na formiranje stambenih prostora“, *Informativni bilten* (Beograd: Centar za stanovanje IMS), br. 29-30 (1981): str. 24-35.
- 5.2.1–1. Блок 23 – Нови Београд, Извор: Anonim, „Приказ конкурсних пројеката 1965“, *Arhitektura, urbanizam* (Beograd) br. 74-77 (1976): str. 58.
- 5.2.1–2. Трансформација природе у урбани пејзаж – изградња Новог Београда: „...преливање у паркове“, Извор: Миливоје Ковачевић, и др., *Нови Београд · нови град* (Београд: Дирекција за изградњу Новог Београда, 1961), стр. 103.
- 5.2.1–3. Стамбени блокови 1 и 2 у Новом Београду, Горе: урбанистичко решење, Доле: панорама, Извор: Љиљана Благојевић, *Стратегије модернизма у планирању и пројектовању урбане структуре и архитектуре Новог Београда: период концептуалне фазе од 1922. до 1962.године*. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, 2004., стр. 279.

- 5.2.2–1. Префабрикација и унификација, Извор: Миливоје Ковачевић, и др., *Нови Београд · нови град* (Београд: Дирекција за изградњу Новог Београда, 1961), стр. 70.
- 5.2.2–2. Префабрикација и унификација: „Монтажа таванице од преднапрегнутог бетона“, Извор: Миливоје Ковачевић, и др., *Нови Београд · нови град* (Београд: Дирекција за изградњу Новог Београда, 1961), стр. 73.
- 5.2.2–3. Детаљни урбанистички план блока 21 у Новом Београду. Одозго на доле: поглед из стамбеног блока према центру; поглед из Немањине улице; макета блока, Извор: Љиљана Благојевић, *Стратегије модернизма у планирању и пројектовању урбане структуре и архитектуре Новог Београда: период концептуалне фазе од 1922. до 1962.године*. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, 2004., стр. 286.
- 5.2.3–1. „1,2,3,4. Прилози у разради Клајнове схеме с новим поделама стана у колективном делању према старосним групама (стари-млади), или према другим условима свакодневља. У случају слике 2,3,4 груписање просторија за домаћинство непосредним наслањањем на простор за ручавање (и остале намене између обеда) чине са овим врло покретљиву површину унутрашње акомодације стана. Овај педагошки резултата (радови студената Архитектонског факултета на тематском подручју становање) указују на развијање и уопштавање овакве врсте пословапотребних у фази претпројектованих студија. 5. Модел свакодневног живота“, Извор: Бранислав Миленковић, „Процес програмских предстудија у организацији стана“, *Arhitektura, urbanizam* (Beograd) br. 74-77 (1976): str. 99.
- 5.2.3–2. Антропометрија и програмирање, Извор: Gavrilović Branka, „Funkcionalni aspekti veličine stana“, *Informativni bilten* (Beograd: Centar za stanovanje IMS), br. 27 (1980): nepaginirano.
- 6.2.1–1. Отворени простори блока и социјална интеракција, Извор: Branka Gavrilović i dr., „Društvena i fizička struktura stambenog naselja – uzajamnost odnosa“, *Informativni bilten* (Beograd: Centar za stanovanje IMS), br. 27 (1980): nepaginirano.
- 6.2.1–2. Графикон просечних кодова семантичких потенцијала за отворене просторе насеља Блок 28, Јулино брдо и насеље Браће Јерковић, Извор: Слободан Лазић, „Како становници доживљавају отворене просторе стамбених насеља.“ *Архитектура урбанизам 74-77* (1976): 96.

- 6.2.1–3.** Отворени простори у насељима Блок 28, Јулино брдо и Браће Јерковић, Извор: Слободан Лазић, „Како становници доживљавају отворене просторе стамбених насеља.” *Архитектура урбанизам 74-77* (1976): 95.
- 6.1.3–4.** Просторно-социолошки контекст насеља Церак Виногради, Извор: Mileniја Marušić i Darko Marušić, „Cerak 1 i Cerak 2. Cerak u 20 slika“, u Jarić, Miloš, ed. *40 godina građevinarstva Socijalističke Republike Srbije* (Beograd: Časopis Izgradnja, 1987), str. 127-136.
- 6.2.1–5.** Амбијенти насеља Церак1: Горе лево: „Амбијент пешачке стамбене улице“, Горе десно: „Мала сцена у пешачкој стамбеној улици“, Доле лево: „Атријумски трг у ЦМЗ“, Доле десно: „Насељски парк“, Извор: Mileniја Marušić i Darko Marušić, „Cerak 1 i Cerak 2. Cerak u 20 slika“, u Jarić, Miloš, ed. *40 godina građevinarstva Socijalističke Republike Srbije* (Beograd: Časopis Izgradnja, 1987), str. 127-136.
- 6.2.1–6.** Амбијенти насеља Церак 2: Горе лево: „Макета Церака 2 – Западног суседства МЗ Виногради“, Горе десно: „Амбијент улице Виноградарски венац“, Доле лево: „Колонаде у Улици Виноградарски венац“, Доле десно: „Амбијент улице церски венац“, Извор: Mileniја Marušić i Darko Marušić, „Cerak 1 i Cerak 2. Cerak u 20 slika“, u Jarić, Miloš, ed. *40 godina građevinarstva Socijalističke Republike Srbije* (Beograd: Časopis Izgradnja, 1987), str. 127-136.
- 6.2.2–2.** Насеље Јулино брдо, Извор: Anonim, „Приказ конкурсних пројеката 1965-1975 – Јулино брдо“, *Архитектура, urbanizam* (Beograd) br. 74-77 (1976): str. 49.
- 6.2.2–3.** Стан у насељу Јулино Брдо, Београд, 1967-1971. година – карактеристична основа станова - Организација прати биолошки ритам породице (подела на дневну и ноћну зону), Извор: Zoran Manević, „Lojanica, Jovanović, Cagić: Julino brdo u Beogradu“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) br. 217 (1971): str. 10.
- 6.2.2–2.** Блок 19А – лево: „Милан Лојаница – Из албума; десно: фасада и детаљ“, Извор: Anonim, „Blok 19A“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) br. 367 (1983): str. 15.
- 6.2.3–1.** Баште у приземљу – Насеље Церак Виногради: Горе: „Стан у приземљу“, Десно: „Башта стана у приземљу“, Извор: Mileniја Marušić i Darko Marušić, „Cerak 1 i Cerak 2. Cerak u 20 slika“, u Jarić, Miloš, ed. *40 godina građevinarstva Socijalističke Republike Srbije* (Beograd: Časopis Izgradnja, 1987), str. 127-136
- 6.2.3–2.** Блок 19А - Позивни конкурс за урбанистичко-архитектонско решење стамбеног блока 19а у Новом Београду (1975-Прва награда, аутори М. Лојаница, П. Цагић,

- Б. Јовановић, Р. Марић и Р. Лојаница, Извор: Milan Lojanica, „Fragmenti iz studije“, *Arhitektura Urbanizam* (Beograd) br. 74-77 (1975): str. 23-26.
- 6.2.3–3.** Блок 19А - флексибилност. „Типична стамбена јединица – четири начина употребе једног простора“, Извор: Branko Aleksić, „Stambeni blok 19A Novi Beograd, Realizacija jedne metode“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) br. 368 (1983): str. 12.
- 6.2.3–3.** Стан у насељу Церак Виногради – Флексибилност, Горе: „Први случај флексибилности – стан са два центра“, Десно: „Други случај флексибилности – три генерације“, Извор: Milenija Marušić i Darko Marušić, „Cerak 1 i Cerak 2. Cerak u 20 slika“, u Jarić, Miloš, ed. *40 godina građevinarstva Socijalističke Republike Srbije* (Beograd: Časopis Izgradnja, 1987), str. 127-136
- 6.3.4–1.** Блок 19А – ситуација, Извор: Branko Aleksić, „Stambeni blok 19A Novi Beograd, Realizacija jedne metode“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) br. 368 (1983): str. 10.
- 6.3.4–2.** Блок 19А, Извор: Branko Aleksić, „Stambeni blok 19A Novi Beograd, „Realizacija jedne metode“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) br. 368 (1983): str. 11.
- 7.1.2–1.** Насловна страна часописа Комуникације '77 посвећеног саветовању „БУДУЋНОСТ стамбених насеља“, Извор: *Komunikacije '77. Knjiga 5 – završni izveštaji i rezimei*, Beograd: Centar za planiranje urbanog razvoja, maj 1977, АСЕР
- 7.1.3–1.** Релација друштва и енвајронмента - позитивни и негативни тренд, Извор: Vladimir Neidhardt. „Unapređenje životne okoline = unapređenje društva“. *Čovjek i prostor* (Zagreb) br. 233. (1972), str. 2.

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ О ТЕМИ

Повод и актуелност теме истраживања огледају се у неопходности редефинисања концепта природе у архитектури у складу са актуелним енвајронменталним и климатским питањима, као и променом позиције природе у савременој култури.

У складу са тим, културално произведени односи архитектуре и природе постављају се као актуелни културолошки контекст. Имајући у виду појаву еколошке парадигме у архитектури, која је изазов свим претходним парадигмама, као и тенденцију замагљивања категорија између живог и неживог¹, теме значаја и улоге енвајронмента, како природног, тако и изграђеног, његове релације са корисником, као и међусобне релације природног и артифицијелног, убрајају се у најактуелније теме савремене архитектонске теорије и праксе. Такође, последњих деценија у архитектонској теорији константно се истиче значај бихевиоралних аспеката и знања у архитектонском пројектовању, са циљем постизања еколошке и културолошке одрживости, односно усклађености архитектуре са корисницима и природом. Међутим, и даље не постоји развијена пракса примене ових метода и знања у архитектури.

Полази се од става да архитектура није само пројектовање простора, већ успостављање релација у оквиру тог простора, специфично релација између природе, архитектуре и корисника, и да у складу са тим имплементација и примена бихевиоралних знања у архитектонској пракси доприноси интензивирању и унапређењу ових релација. Истраживање је у том смислу у складу са потребом да се у архитектонским истраживањима преиспитају постојеће и истраже нове форме релације архитектуре са природом, на коју посебно указују Харви (David Harvey) и Слотердијк (Peter Sloterdijk).

---

¹ Čarls Dženks. *Nova paradigma u arhitekturi – jezik postmodernizma*, prev. Marijana Milosavljević (Beograd: Orion Art, 2007)

Истраживање полази од претпоставке да се применом енвајронментално-бихевиоралних студија (специфично кроз анализу понашања корисника, природних елемената и трансформације објеката, као и њихових међусобних релација) могу пратити динамичне квалитативне и квантитативне промене и релације архитектуре и природе и да се на тај начин могу континуирано унапређивати одговори архитектонске праксе у односу на енвајронменталне аспекте окружења, климе и места, непредвидивости људског понашања, као и на потребе савременог друштва и културе.

Теоријски део истраживања конципиран је као анализа кључних појмова, теорија, феномена и тема у односу на предмет рада. Иако оквирно детерминише поље научног рада, ова анализа нема претензија да прецизно одреди његове границе и могуће домете, већ да начелно испита основне релације између референтних концепата и формира релативно стабилне представе (појмове) као основна упоришта у теоријском раду.

ПРОБЛЕМ И ПРЕДМЕТ ИСТРАЖИВАЊА

Проблем којим се истраживање бави има за тежиште испитивање потенцијала и значаја примене енвајронментално-бихевиоралних теорија у анализи и унапређењу релације архитектуре и природе. Полази се од претпоставке да се на тај начин могу пратити динамичне квалитативне и квантитативне промене и релације архитектуре и природе, односно континуирано унапређивати одговори архитектонске праксе на енвајронменталне аспекте окружења, климе и места, као и на потребе савременог друштва и културе, односно на непредвидивости људског понашања и карактеристике локалног контекста.

На овај начин омогућава се активна интеракција корисника, архитектуре и природе. Објекти се посматрају као склоп комплексних екологија које делују као механизми везе између људи, друштвених група и природе. Резултат није архитектура простора, већ архитектура релација.

Културално произведени односи архитектуре и природе постављају се као актуелни културолошки контекст. Имајући у виду комплексност изабраног концепта и односа човека, архитектуре и природе, односно синтезе различитих ритмова у архитектонском објекту, неопходно је да се истражи одржива веза времена и простора у односу на понашање поменутих елемената. Стога се енвајронментално-бихевиоралне теорије и феномени постављају као мултидисциплинарни метод помоћу којег се разумева понашање специфичних елемената, позивајући се на већ остварене везе бихевиорологије и архитектуре у истраживањима у области енвајронментало-бихевиоралних студија. Полази се од става да енвајронментално-бихевиоралне теорије могу бити од кључног значаја за разумевање веза између људи, природе и изграђене средине. Сматра се да поред понашања људи, важну улогу имају и понашање природних елемената и трансформација објеката, као и њихове међусобне релације.

Предмет истраживања дефинисан је као укупни однос архитектуре и природе на примеру изведених конкурских решења стамбених насеља у Београду. Ово подразумева и укључује истраживање пројектантских концепција природе у контексту архитектуре (у општем смислу и у међусобној релацији), као и бихевиоралне аспекте трансформације посматраних релација. Полази се од претпоставке да је истраживање наведених аспеката у локалном контексту од кључног значаја за унапређење еколошке концепције природе у архитектонском пројектовању.

Избор стамбених насеља за предмет истраживања дефинисан је имајући у виду да етимологија речи екологија доводи у директну везу екологију, становање и архитектуру, као и у односу на комплексност међурелација човека и природе у стамбеној архитектури. Такође, према Марку Виглију, архитектонским истраживањем куће могуће је доћи до новог мишљења у оквиру екологије². Стамбена насеља омогућавају компаративно истраживање поменутих релација на

---

² Mark Wigley. "Recycling recycling", in Amerigos Marras, ed., *Eco-Tec: Architecture of the In-Between* (New York: Princeton Architectural Press, 1999)

различитим просторним нивоима, од јединице стана, до нивоа суседства и блока, како у унутрашњем, тако и у спољашњем простору.

Имајући у виду да је међуратна стамбена архитектура у Београду била углавном сведена на породичне куће, виле и стамбене зграде са становима за ренту у ивичној изградњи, као и чињеницу да у периоду између два светска рата у Београду није изграђено ниједно стамбено насеље или већа урбанистичка целина стамбених објеката, хронолошки оквир истраживања дефинисан је као период од Другог светског рата до деведесетих година XX века.

Конкурсна пракса изабрана је као критеријум оригиналности и аутохтоности решења. Важно је напоменути да је највећи број анализираних насеља настао у време модерне епохе у којој се развијају свест и идеја о социјално и енвајронментално одговорној архитектури. Такође, важан критеријум за избор студија случаја је да су награђена конкурсна решења и реализована, јер то омогућава посматрање промена у понашању објеката, елемената природе и корисника, односно праћење бихевиоралних промена и трансформације физичке и функционалне структуре, као и енвајронменталног искуства на посматраним примерима.

Овакав избор предмета рада подразумева и укључује истраживање квалитативних и квантитативних промена релације архитектуре и природе у локалном контексту, као важан аспект енвајронменталног приступа пројектовању. Фокус истраживања одређен је испитивањем могућности примене добијених резултата у правцу унапређења енвајронменталних аспеката архитектонског пројектовања.

Оригиналност дисертације се огледа у чињеници да се досадашња научна истраживања у Србији нису на опсежан начин бавила релацијом природе и архитектуре. Такође, дисертација по први пут код нас ставља у фокус значај енвајронментално-бихевиоралних теорија у контексту архитектонског пројектовања и истражује архитектонску праксу у Србији са аспекта савремених енвајронментално-бихевиоралних теорија и феномена, као средишњим предметом рада.

Коначно, овакав приступ истраживању је у складу са актуелним препорукама једног од најеминентнијих стручних тела за област архитектуре у Европи и свету, Краљевског института британских архитеката (*RIBA, Architectural Research: Three Myths And One Model, Research and Development department*). У препорукама за нови модел архитектонских истраживања *RIBA* наглашава значај интегративног приступа и ставља нагласак на истраживање међусобне интеракције теорије и праксе кроз архитектонске процесе, производе (објекте) и перформативност. Имајући у виду да су ови аспекти у истраживањима до сада најчешће посматрани изоловано, истиче се важност размене знања између наведених аспеката за развој и унапређење теорије и праксе у архитектури.

ЦИЉЕВИ И ЗАДАЦИ ИСТРАЖИВАЊА

ЦИЉЕВИ ИСТРАЖИВАЊА

Циљеви су структурирани на опште, основне и оперативне.

Под општим циљем подразумева се разумевање енвајронмента као система мишљења (простора) и разумевање релације архитектуре и природе, посебно са аспекта синтетичке „културације“ природе и функционалности у складу са еколошким и културолошким условима.

Као основни циљ поставља се истраживање квалитативних и квантитативних промена и релација архитектуре и природе применом енвајронментално-бихевиоралних теорија и сазнања са циљем превазилажења јаза између појединачних, изолованих понашања и синхронизације њиховог међусобног деловања (уз испитивање поменуте условљености у контексту Београда).

Оперативни циљ је одређен као испитивање могућности унапређења релације архитектуре и природе у доминантним дискурсима архитектуре и стварање основе преко које би, у оквирима шире архитектонске продукције, могле бити испитане теме које предлажу савремени енвајронментално-бихевиорални приступи.

ЗАДАЦИ ИСТРАЖИВАЊА

Задаци који се односе на општи циљ истраживања:

1. Успостављање теоријске платформе за разумевање енвајронмента, и специфично, производње природе, са аспекта архитектонског пројектовања.
2. Идентификација и организација еколошких теорија, релевантних за архитектонско пројектовање.

Задаци који се односе на основни циљ истраживања:

3. Идентификација и организација енвајронментално- бихевиоралних теорија, релевантних за архитектонско пројектовање и анализу релације природе и архитектуре.
4. Испитивање и идентификација постојећег карактера и квантитативних и квалитативних промена релације архитектуре и природе на примеру изабраних теоријских текстова и стамбених насеља у Београду.

Задаци који се односе на оперативни циљ истраживања:

5. Истраживање локалног контекста са аспекта могућности унапређења релације архитектуре и природе.
6. Анализа потенцијала концепта *Треће природе* у архитектури за развој савремених архитектонских парадигми.

ПОЛАЗНЕ ХИПОТЕЗЕ ИСТРАЖИВАЊА

Полазећи, истовремено, од препознатих тематских сродности и дисконтинуитета између *енвајронментално-бихевиоралних теорија* и архитектуре, као и између природе и архитектуре, полази се од две основне претпоставке:

1. Примена енвајронментално-бихевиоралних теорија у архитектонској пракси омогућава конструисање таквих концептуалних оквира и модалитета деловања, који имају капацитет за побољшање енвајронменталних аспеката архитектонског пројектовања и омогућавање активне улоге природе и архитектуре у савременој култури.

На тај начин изграђена средина посматра се као наставак природне средине и процеса. Успоставља се релација између технолошке, енвајронменталне и културолошке одрживости. Реч је о вишеструком потенцијалу којим се остварују вредности неоспорног квалитета, како у погледу изградње урбаног ткива, тако и у погледу заштите и афирмације природне средине. Та амбивалентност пружа методолошку основу за развој аутентичног просторно-програмског концепта. Такође, омогућава се функционалност објекта у складу са еколошким и културолошким условима. Фокус није на стварању слика и симбола, већ на пројектовању енвајронмента како у спољашњем, тако и у унутрашњем простору. На тај начин иницирају се нове форме друштвене интеракције, нови просторни односи, као и нови нивои просторности који доприносе производњи одрживог енвајронмента, који је еколошки и културално сензитиван на промене и захтеве средине. Тежи се архитектонском концепту природе и архитектуре у којем су сви елементи симултано и актери и објекти. Актуелност поменутог приступа огледа се и у, како Благојевић наводи, неопходности увођења енвајронменталних аспеката као кључних дидактичких и методичких питања студијског програма и процеса учења, како у области пројектовања и технологија, тако и у области изучавања енвајронменталне историје архитектуре и урбанизма³. На тај начин, архитектонска пракса постаје оперативна и перформативна у складу са савременим тенденцијама у архитектури. Акцент је на активном енвајронменталном искуству, насупрот концепту безинтересне контемплације.

---

³ Ljiljana Blagojević i Dragana Ćorović, „Envajronmentalni aspekti kao osnov inovacije kurikuluma u visokoškolskom obrazovanju arhitekata: novi pristupi proučavanju istorije i teorije moderne i savremene arhitekture“, u Vesna Zlatanović-Tomašević i dr. (ed.), *Budućnost razvoja naselja u svetlu klimatskih promena* (Beograd: Društvo urbanista Beograda, 2011), str. 176.

Импликације оваквог приступа превазилазе чисту појавност архитектонске форме, истичући у први план искуство корисника, контекст и пројектантски поступак.

2. **Друга хипотеза је да се применом енвајронментално-бихевиоралних теорија у архитектонском пројектовању (специфично кроз истраживање понашања корисника, природних елемената и објеката, као и њихове међусобне релације) могу пратити динамичне квалитативне и квантитативне промене и релације архитектуре и природе. На тај начин се могу континуирано унапређивати одговори архитектонске праксе на енвајронменталне аспекте средине, климе и места, односно на непредвидивости људског понашања и карактеристике локалног контекста.**

Претпоставка је да се динамичним релацијама корисника, архитектуре и природе конституише не само физички аспект простора, него и његова намена, бихевиорални аспект, аспект темпоралности и његови чулни / перцептивни аспекти. Традиционални метод стилске, формалне и функционалне архитектонске анализе нема капацитет за анализу поменутих аспеката и релација, тако да је неопходно увођење бихевиорологије као метода анализе. Интеграција бихевиоралних знања у архитектуру отвара потенцијал за дефинисање новог начина понашања у простору, схватања простора, као и нових нивоа просторности и просторних односа објекта, човека и енвајронмента. Иако се еколошки и енвајронментални приступи у архитектури најчешће везују искључиво за савремене примере и праксе, за разумевање и унапређење концепта природе у архитектури неопходно је сагледавање наведених аспеката у историјској перспективи. Анкер (Peder Anker)⁴ и Фармер (John Farmer)⁵ наглашавају да

---

⁴ Видети опширније: Peder Anker, *From Bauhaus to Ecohouse: a History of Ecological Design* (Baton Rouge: Louisiana State University Press, 2010)

енвајронментални аспекти имају веома комплексну релацију са историјом архитектуре и урбанизма. С тим у складу, а имајући у виду значај локалног контекста као битног аспекта енвајронменталног приступа пројектовању, поменуте бихевиоралне релације анализирају се на примеру стамбених насеља у Београду. Тиме се истиче важност историјске перспективе у контексту актуелних дебата о односу природе и архитектуре, и на основу добијених резултата истражује се могућност унапређења архитектонске праксе.

НАУЧНЕ МЕТОДЕ ИСТРАЖИВАЊА

Општи теоријско-методолошки приступ одговара комплексној природи теме рада, односно трансдисциплинарном карактеру истраживања просторних релација човека, архитектуре и природе, као и уважавању целовитости енвајронмента и нераскидивости природе и културе као његових саставних делова. Такав приступ подразумева критичко разумевање и разматрање процеса који чине проблем и предмет истраживања, уз њихово сагледавање у ширем контексту друштвене и културне историје.

У истраживању је примењен сложени, компилативни методолошки систем, који, поред употребе техника и поступака који се користе у истраживању архитектонских пројеката / објеката / текстова, укључује и методолошке технике карактеристичне за поједине области друштвених наука. Тако постављена методологија омогућава унапређење традиционалне архитектонске методе стилске, формалне и функционалне анализе.

---

⁵ Видети опширније: John Farmer, *Green Shift: Towards a Green Sensibility in Architecture* (Oxford: Butterworth Architecture, 1996); John Farmer and Kenneth Richardson, *Green Shift, Changing Attitudes in Architecture to the Natural World*. Oxford: Architectural Press, 1999)

У овој студији спроводи се историјско-интерпретативно истраживање⁶ у домену архитектонских и урбанистичких студија простора, које омогућава свеобухватно квалитативно проучавање друштвених и физичких, односно енвајронментално-бихевиоралних феномена у оквиру њихових комплексних историјских контекста, с намером да се објасне феномени у форми наратива и на свеобухватан начин.

У оквиру истраживачког рада биће коришћено више научних метода истраживања, којима ће се проверавати научна заснованост постављених хипотеза. Рад је, методолшки и према садржају, подељен у три фазе. У односу на наведене, фазе, дефинисани су одговарајући методолошки апарати и технике истраживања.

Почетна фаза истраживања подразумева процес формирања документационе основе, њеног прикупљања, класификације и систематизације. С обзиром да се ради о теоријском истраживању, документациону основу чине примарни извори (архивска грађа и примарни библиографски извори), као и секундарни извори (литература која о предмету и проблему истраживања говори посредно). Приликом систематизације извора примењен је метод анализе садржаја, као и компаративна анализа самих садржаја. Након идентификације и систематизације извора, дефинисани су параметри и критеријуми истраживања, које је предмет другог дела рада. У овој фази дефинисана су и главна истраживачка питања која се односе на проблем истраживања и успостављене везе тог проблема са савременим теоријским поставкама које се односе на предмет истраживања. Такође, дефинисане су полазне хипотезе истраживања.

Друга фаза истраживања подразумева архитектонско-урбанистичку и енвајронментално-бихевиоралну анализу стамбених насеља у Београду са аспекта релације архитектуре, природе и корисника. На примеру архитектонских пројеката, објеката и текстова истражују се пројектантске позиције, као и релација релевантних енвајронментално-бихевиоралних феномена и простоних нивоа.

---

⁶ Linda Groat, and David Wang, *Architectural Research Methods* (New York: John Wiley and Sons, 2002)

Основне аналитичке методе су научна и компаративна анализа, као и метода студије случаја. Метода научне анализе подразумева анализу теоријских текстова и историјску анализу. Компаративна анализа спроводи се на два нивоа: међусобним упоређивањем архитектонских позиција и њиховим упоређивањем са референтним теоријским концептима. Поред аналитичких метода, овај поступак обухвата и класификацију и систематизацију формираног знања.

У последњој фази истраживања методолошки апарат обухвата синтезу, класификацију и интерпретацију резултата истраживања. Поступак теоријског извођења заснован је на методама научне анализе и има за циљ потврђивање / побијање претпостављених хипотеза истраживања. Такође, користи се и метода компаративне анализе у циљу упоређивања остварених домета и достигнућа у анализираним периодима. Синтеза и интерпретација резултата истраживања укључују и формулисање нових истраживачких питања. Очекивани резултати овог корака истраживања су систематизација знања о енвајронменталној историји стамбене архитектуре у Србији и могућности унапређења архитектонске праксе и развоја концепта *Треће природе* у процесу архитектонског пројектовања. Концепт *Треће природе* посматра се као динамичан и отворен методолошки систем који не претендује на коначност, и може се накнадно ревидирати. На тај начин иницира се отворени модел мишљења интеграције концепта *Треће природе* у архитектуру, кроз дефинисање и организацију кључних места, веза и тема које омогућавају операционализацију и представљају основу за даља истраживања.

НАУЧНА ОПРАВДАНОСТ И ОЧЕКИВАНИ РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА И ПРАКТИЧНА ПРИМЕНА РЕЗУЛТАТА

Оправданост овог рада произилази најпре из неопходности теоријских истраживања у области архитектонског пројектовања са аспекта односа архитектуре, корисника и енвајронмента, у светлу тренутних дискусија о енвајронменталним проблемима и климатским променама. Поред тога, очигледна је неопходност теоријских истраживања у областима тангентним архитектонском

пројектовању, за унапређење модела архитектонског мишљења и стварања у правцу енвајронменталне и оперативне архитектонске праксе.

У складу са тим, дисертација се бави истраживањем и анализом промене концепције природе у архитектури, односно потенцијалом развоја концепта природе у архитектонском пројектовању, као веома актуелном темом, како са архитектонског, тако и са аспеката осталих природних и друштвених наука. У том смислу, имајући у виду неопходност истраживања енвајронменталних приступа архитектури, истраживање има амбицију да понуди могуће правце унапређења архитектонске праксе у односу на њену улогу у енвајронменту и савременој култури, као и у односу на нестабилност контекста. Значај истраживања заснива се на дефинисању карактеристика и потенцијала развоја концепта природе у архитектонском пројектовању, као и довођењу у везу ширих феномена које обухватају истраживани појмови и теме, са аспекта произвођења просторно-функционалних односа. Примена енвајронментално-бихевиоралних теорија у архитектонском пројектовању у стању је да значајно унапреди концептуалне и оперативне алате архитектуре у доменима односа према животној средини, друштвеним односима и захтевима корисника.

У ширем смислу научни допринос представља увођење широке интегративне и холистичке перспективе енвајронментално-бихевиоралних теорија и концепата у дискурсе мишљења простора, и довођење у везу ширих феномена који обухватају истраживани појмови и теме са аспекта произвођења просторно-функционалних односа. Иако је практична примена таквог система очигледна у контексту архитектонског пројектовања животног простора, истраживање наглашава неопходност разумевања ширих системских односа у смислу могућности примене у ширим друштвеним размерама и у светлу актуелних енвајронменталних проблема. Такође, истраживање има примену у информисању научне и стручне јавности о најновијим знањима и приступима у области енвајронменталне архитектуре који су актуелни у свету, а у нашој средини до сада нису били довољно истражени. У ужем смислу рад је конципиран као прилог истраживањима у области архитектонског пројектовања, у смислу унапређења концептуалних и оперативних алата архитектуре у доменима односа према животној средини, друштвеним односима и захтевима корисника.

Рад истражује постојеће теорије и концепте и усмерен је на развијање нових. Први очекивани резултати рада су идентификација и систематизација резултата о карактеру постојећих релација архитектуре и природе, као и примени енвајронментално-бихевиоралних теорија и концепата у оквиру архитектонског пројектовања. Будући да теоријски проблем енвајронменталног приступа пројектовању и питања деловања архитектуре у специфичном локалном контексту, заузимају значајно место у теорији архитектуре, у другој фази истраживања значајан научни допринос огледа се у успостављању нових теоријских позиција о проблему истраживања формулисаних кроз анализу услова деловања локане архитектонске сцене, а релевантних за објашњење енвајронменталних питања архитектуре у различитим природним и културалним оквирима. На основу ових резултата, дефинишу се правци и потенцијал развоја концепта *Треће природе* у архитектури који се може операционализовати у областима архитектонског пројектовања и истраживања.

Очекивани резултати предложеног истраживања су:

- ново организовање сазнања о односу архитектуре, корисника и природе у теорији и пракси;
- дефинисање широког система појмова, процеса и поступака који представља основу за истраживање и развој концепата природе у архитектури и архитектонском пројектовању;
- прилог ишчитавању различитих модалитета архитектонске праксе са аспекта енвајронментално-бихевиоралних парадигматских позиција које претпостављају различите квалитете у односу на природу и корисника;
- прилог ишчитавању енвајронментално-бихевиоралних аспеката односа архитектуре и природе у контексту локалне средине на примеру стамбених насеља у Београду;
- стварање полазишта за теоријску и пројектантску праксу која простор људског настањивања посматра интегрално, тј. кроз перспективу еколошких и културолошких односа и искуства живљеног (*lived*);

- могућност операционализације знања – стављање у функцију теорије, праксе и курикулума архитектуре у савременом тренутку.

ГЕНЕРАЛНА СТРУКТУРА ДОКТОРСKE ДИСЕРТАЦИЈЕ

Планирану структуру рада чине следеће основне целине: Увод, Приказ и интерпретација резултата истраживања и Закључне напомене и правци даљег истраживања.

Увод садржи: уводне напомене о теми истраживања, образложење о предмету и проблему истраживања, преглед истраживачких циљева и задатака, полазне хипотезе истраживања, образложење методолошког приступа теми истраживања, научну правданост дисертације, очекиване резултате истраживања и генералну структуру докторске дисертације.

Средишњи део рада, **Приказ и интерпретација резултата истраживања**, састоји се из два дела:

- Први део (**Енвајронментално-бихевиорални аспекти релације архитектуре и природе: Теоријска поставка**) представља теоријско истраживање;
- Други део (**Истраживање архитектонске праксе: Београд**) конципиран је као истраживање пројектантских позиција и енвајронментално-бихевиоралних релација корисника, архитектуре и природе на примеру стамбених насеља у Београду.

Први део истраживања (Енвајронментално-бихевиорални аспекти релације архитектуре и природе: Теоријска поставка) чине три главе. **Прва глава** се бави релацијом архитектуре и природе и садржи четири поглавља у којима је конструисана теоријска мрежа о референтним темама и појмовима, као и о њиховом међусобном односу. Тема првог поглавља је трансформација природе у процесу урбанизације и индустријализације. Друго поглавље истражује производњу природе као резултат друштвених трансформација и присвајања

природе кроз концепте *прве* и *друге природе*. Такође, ово поглавље се бави урбаном средином као умреженим друштвено-еколошким метаболизмом и односом снага кроз које се природна и изграђена средина конституишу и организују. У трећем поглављу истражују се процеси доминације и присвајања природе, док се четврто поглавље бави односом архитектуре и природе са акцентом на различитим концепцијама природе у архитектури. **Друга глава** истражује однос архитектуре и енвајронментализма и обухвата пет поглавља. У првом поглављу се разматрају развој енвајронменталне свести и историјски преседани у XX веку са аспекта енвајронменталне архитектуре. Друго поглавље за тему има дефинисање терминологије и развој и позиционирање енвајронментализма. Треће поглавље доводи у релацију екологију и архитектуру кроз дефинисање кључних полазишта и момената укрштања еколошке мисли и архитектуре. Четврто и пето поглавље истражују енвајронменталну позицију архитектуре, док се у четвртом поглављу проблематизује релација уметничке и енвајронменталне позиције архитектуре. У петом поглављу дефинишу се развој и кључни концепти енвајронменталне архитектуре. **Трећа глава** истражује релацију енвајронментално-бихевиоралних студија и архитектуре и такође обухвата пет поглавља. Прво поглавље бави се појавом и развојем енвајронментално-бихевиоралних студија. У другом поглављу приказују се кључне енвајронментално-бихевиоралне теорије, док се треће поглавље бави темом улоге и значаја енвајронментално-бихевиоралних информација у архитектонском пројектовању. Четврто поглавље указује на интердисциплинарну позицију архитектуре, и истражује појаву нових оријентација и дисциплина у оквиру архитектонске теорије и праксе, као и релацију бихевиорологије и савремене архитектонске праксе. У последњем, петом поглављу, образлажу се значај и потенцијал енвајронментално-бихевиоралних теорија за истраживање релације архитектуре и природе.

Други део истраживања (**Истраживање архитектонске праксе: Београд**) чине три главе. Имајући у виду значај локалног контекста, као битног аспекта енвајронменталног приступа пројектовању, поменуте енвајронментално-бихевиоралне релације анализирају се на примеру стамбених насеља у Београду. **Четврта глава** поставља полазне основе за истраживање, кроз приказ

специфичних карактеристика друштвеног и еколошког контекста истраживања. У првом поглављу дефинише се поље истраживања, а затим се, у другом и трећем поглављу, образлаже друштвена релација социјалистичке идеологије и политике свакодневног живота, као и релација социјалистичке идеологије и екологије. **Пета и шеста глава** истражују енвајронментално-бихевиоралне релације архитектуре, корисника и природе. Пета глава овај однос истражује са аспекта детерминистичке парадигме, док шеста полази од интеракционалне парадигме. Обе главе имају по три поглавља и ову релацију истражују на основу истих критеријума. Прво поглавље образлаже кључне пројектантске позиције у односу на тему истраживања. Друго поглавље проблематизује однос релевантних енвајронментално-бихевиоралних феномена и одговарајућих просторних нивоа насеља, док се у трећем поглављу приказују закључци са аспекта релације архитектуре и природе у оквиру одговарајуће енвајронментално-бихевиоралне парадигме. **Седма глава** истраживања усмерена је на теоријску елаборацију и евалуацију резултата истраживања, као и на потенцијале, правце и могућности даљег истраживања. Ова глава обухвата два поглавља. Прво систематизује и компаративно приказује резултате истраживања. Образлажу се однос према климатско-еколошком контексту, позиција корисника у пројектантском процесу и значај теме енвајронменталног искуства у архитектонском пројектовању у оквиру детерминистичке и интеракционалне парадигме, односно са аспекта модерне и постмодерне у архитектури. Друго поглавље истиче неопходност истраживања нових концепција природе у архитектури и, у складу са тим, образлажу се импликације за концепт *Треће природе* у архитектонском пројектовању. Истиче се и неопходност померања фокуса са детерминизма и интеракционализма на полазишта трансакционалне парадигме енвајронментално-бихевиоралних студија.

У **Закључним напоменама и правцима даљег истраживања** сумирају се резултати претходних истраживања, проверавају се почетне хипотезе и отварају правци за нова истраживања.

ПРИКАЗ И ИНТЕРПРЕТАЦИЈА РЕЗУЛТАТА ИСТРАЖИВАЊА

ПРВИ ДЕО

**ЕНВАЈРОНМЕНТАЛНО-БИХЕВИОРАЛНИ АСПЕКТИ РЕЛАЦИЈЕ
АРХИТЕКТУРЕ И ПРИРОДЕ: ТЕОРИЈСКА ПОСТАВКА**

Глава I

1.0 АРХИТЕКТУРА И ПРИРОДА

Повод и актуелност теме огледају се у неопходности истраживања и редефинисања концепта природе у архитектури у складу са актуелним енвајронменталним и климатским питањима, као и променом позиције природе у савременој култури. У складу с тим, културално произведени односи архитектуре и природе постављају се као актуелни културолошки контекст. Имајући у виду појаву еколошке парадигме у архитектури, која је изазов свим претходним парадигмама, као и тенденцију замагљивања категорија између живог и неживог⁷, теме значаја и улоге енвајронмента, како природног, тако и изграђеног, његове релације са корисником, као и међусобне релације природног и артифицијелног, убрајају се у најактуелније теме у савременој архитектонској теорији и пракси.

У прошлости је постојала јасна граница између природног и артифицијелног, уз тенденцију избегавања комплексних међусобних интеррелација. Данас је, међутим, та граница између поменутих категорија замагљена. Како Спигл (Andreas Spiegl) наводи, стара дихотомија природа – култура креће се ка синтетичкој „културизацији“ природе. Није то покушај стварања друге природе технолошким средствима, закључује Спигл, јер технологија овде није непријатељ природе, већ њен инхерентни производ⁸.

Дакле, дискусија о односу архитектуре и природе није могућа без истраживања изузетно сложеног значења у вези са термином „природа“. Рејмонд Вилијамс (Raymond Williams)⁹ сматра да је природа „можда најсложенија реч у

---

⁷ Dženks, *Nova paradigma u arhitekturi – jezik postmodernizma*

⁸ Andreas Spiegl, „A Panorama of the Artifactual“, in Eva Ebersberger and Daniela Zyman, eds., *Your black horizon Art Pavilion. Olafur Eliasson and David Adjaye* (Köln, New York: D.A.P., 2007), pp. 85–141.

⁹ Raymond Williams, *Keywords: A vocabulary of culture and society* (New York: Oxford University Press, 1983). p. 219, цитирано у: Tony Bennett, Lawrence Grossberg and Meaghan Morris, eds., *New*

[енглеском] језику“ и да је „невероватна количина људске историје“¹⁰ уграђена у овај термин. У контексту теме, такође је посебно важно разјаснити разлику термина природа у односу на термин „енвајронмент“, као и његову употребу у бинарној опозицији „природа/култура“.

У складу са актуелним енвајронменталним и еколошким проблемима, у овој глави анализирана су и питања развоја еколошке свести, али и деструкције, комодификације и трансформације природе кроз процесе индустријализације и урбанизације, као и последице неуједначености географског развоја са историјско-материјалистичког гледишта, пре него из савремене перспективе покрета за правду животне средине. Док традиционална историја урбане средине има тенденцију да се концентрише на конфигурацију ствари и догађаја, историјски материјализам даје приоритет истраживању умреженог друштвено-еколошког метаболизма и његових односа снага кроз које се ствари конституишу и организују. Овакав став је од посебног значаја за енвајронментално-бихевиорална теоретска полазишта.

1.1 ПРИРОДА У ПРОЦЕСУ УРБАНИЗАЦИЈЕ И ИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈЕ

Мир с природом је политичко-природно-филозофски концепт за довођење политичке и привредне организације индустријског друштва у склад са поретком природе.¹¹

Keywords. A Revised Vocabulary of Culture and Society (Oxford: Blackwell Publishing, 2005), p. 235.

¹⁰ Raymond Williams, *Problems in materialism and culture: Selected essays* (London: Verso, 1980). p. 219, цитирано у: Tony Bennett, Lawrence Grossberg and Meaghan Morris, eds., *New Keywords. A Revised Vocabulary of Culture and Society* (Oxford: Blackwell Publishing, 2005), p. 235.

¹¹ К. М. Мајер-Абих, *Тридесет теза о практичној филозофији природе*, цитирано у: Ljubinko Pušić, „Еколошки контекст“ у *Održivi grad: ka jednoj sociologiji okruženja* (Beograd: Nova, 2001), str. 99.

Услед просторних, демографских, геополитичких, политичких и власничких промена, просторна и функционална трансформација градова интензивирана је у другој половини XX и почетком XXI века. Оваква трансформација има за последицу све захтевније услове заштите животне средине. С обзиром да физички простор припада категорији ограничених и необновљивих ресурса, последице неконтролисане потрошње простора очигледне су, како у најужем центру града, тако и у приградским насељима, односно на периферији. На почетку XXI века неопходно је преиспитати негативне последице изградње на друштво, економију и животну средину. Полази се од става да је за разумевање идеја које се у архитектури и урбанизму сматрају као водиле одрживости, неопходно сагледати историјски развој еколошке мисли, са становишта савремене еколошке стратегије и размишљања о енвјронменту.

Како Пушић наводи, тема свакако није нова, ново је стање перманентности кризе и схватања да само промена филозофије у човеку, разапетом између техничко-технолошких достигнућа и природних могућности, тој кризи може дати смисао. Само из разумевања смисла појаве, процеса или стања, може произаћи и рационално деловање.¹² Лефевр (Henri Lefebvre) сматра да је теоријско промишљање принуђено да рedefинише економске, политичке, културалне и остале градске облике, функције и структуре, као и друштвене потребе инхерентне урбаном друштву.¹³ Он, такође, истиче да је то посебно неопходно у тренутку када су капитализам, и генерално развој, показали да њихов опстанак зависи од могућности да прошире своја освајања на простор у целини: на *земљиште*; на *подземне* ресурсе који леже дубоко у земљи и испод мора (енергија, сировине, и тако даље); и, на крају, на оно што би се могло назвати *надземном* сфером. Не само да је капитализам заузео већ постојећи простор Земље, већ такође има тенденцију да произведе простор за себе. То се остварује путем и уз помоћ урбанизације, под притиском светског тржишта и у складу са

---

¹² Ibid, str. 105.

¹³ Henri Lefebvre, *Writings on Cities*, translated and edited by Eleonore Kofman and Eliyabeth Lebas (Oxford: Blackwell Publishing, 1996), pp. 65–85.

законом репродукције и понављања, укидањем просторне и временске разлике, уништавањем природе и времена. У том контексту, Лефевр поставља питање: да ли постоји опасност да економска сфера, заједно са простором који детерминише, као и политичка сфера, униште сопствене темеље – земљиште, простор и град – а самим тим допринесу самоуништењу?¹⁴

Такође, према Лефевру, неке од нових контрадикција узроковане експанзијом капитализма дале су повод за брзо популаризоване *репрезентације*. На тај начин скренута је пажња на присутне проблеме (тј. проблематичне просторе), прикривајући противречности које су их проузроковале. Као пример једног таквог проблема, Лефевр наводи питање загађења:

Загађење је увек постојало, тако су групе људи, насељене у селима или градовима, увек избацивале смеће и отпад у природну средину; али симбиоза – у смислу размене енергије и материјала – између природе и друштва је недавно претрпела модификације, без сумње, до тачке раздора. То је оно што реч као што је „загађење“ одједном признаје и скрива метафоризацијом обичних ствари као отпад и пушење димњака...¹⁵

Када данас говоримо о угрожености животне средине, јасно је да је реч о једној прилично старој теми. Пушић сматра да се, од када је човек почео да се бори са чињеницом да је „индустријско“ доминантно обележје цивилизације, појачава интересовање и истовремена забринутост за последице које такав пут изазива. Аналитичарима друштвене стварности већ средином XIX века постајало је јасно како нови начини производње, нови друштвени облици савремене цивилизације, с једне, и „стара природа“, с друге стране, нису у хармоничном односу. Постало је јасно да је реч о функционисању принципа узрока и последице, као и да је тај процесни ланац истовремено генератор серије кризних стања у свим сегментима духовног и материјалног света. Пушић наглашава да је

---

¹⁴ Henri Lefebvre, *The production of space*, translated by Donald Nicholson-Smith (Oxford: Blackwell Publishing, 1991(1974)). pp. 325–326.

¹⁵ Ibid.

криза као ново доминантно стање произашла у техничко-технолошком свету, јер се показало да једном започет процес економског раста не може да се заустави, а да то код његових генератора не произведе огромне последице. Истовремено, техничко-технолошка компонента цивилизацијског пута није успела да између раста и развоја постави знак једнакости. Подела света на техничко-технолошке промотере, следбенике, имитаторе и посматраче успоставила је нови израз глобалне судбине цивилизације и поделе на развијене и неразвијене. Међутим, ова техничко-технолошки изазвана криза дотиче оба света, напредне и ненапредне, иако на сасвим различите начине.¹⁶

Фридрих Енгелс је, већ средином XIX века, приметио како су лоши санитарни и еколошки услови енглеских великих градова повезани са класним карактером индустријске урбанизације. Енгелс запажа да је, поред огромног профита, прогреса технике и богаћења и улепшавања неких метропола, индустријализација донела гомилање масе и њену поражавајућу беду. Тако у својој анализи друштвених прилика у индустријском граду, у делу *Положај радничке класе у Енглеској*, међу неколоко основних карактеристика капиталистичке урбанизације убраја стамбену оскудицу и беду радника у великим градовима (сиротињска насеља) и њихове друштвене и биолошке последице, као и еколошке проблеме: загађење ваздуха, воде и тла.¹⁷ Џејмсон запажа да је ренесансна револуција у концептима простора и времена поставила темеље у многим аспектима просветитељства.

Оно што многи сада посматрају као први велики удар модернистичког размишљања је истицање доминације природе као неопходног услова за еманципацију људи. Пошто је простор „ствар“ природе, то је значило да освајање и рационално наручивање простора постају саставни део модернизације пројекта. Овога пута, разлика је била у томе што простор и време треба да буду организовани тако да не одражавају славу Божију, него да славе и олакшају

---

¹⁶ Pušić, „Ekološki kontekst“ u *Održivi grad: ka jednoj sociologiji okruženja*, str. 101.

¹⁷ „Marksistička misao o gradu. Klasična marksistička misao o gradu“ u Sreten Vujović, ur.: *Sociologija grada – Sociološka hrestomatija* (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1988), str. 78–79.

еманципацију „човека“ као слободаног и активног појединца, обдареног свешћу и вољом.¹⁸

1.2 ПРОИЗВОДЊА ПРИРОДЕ

У контексту овог рада веома је вежно истаћи идеју да је комплетна животна средина друштвено произведена. Иако ова идеја није нова, постоји много простора за проширење, дискусију и илустрацију. Овакав став пркоси конвенционалном, неприкосновеном раздвајању природе и друштва, и кључан је за тему рада, јер проблематизује чињеницу да у данашњем тренутку не постоји јасна граница између природе и културе, већ се овај однос креће ка „синтетичкој културацији природе“. Такође, отварају се нова истраживачка питања и потенцијал нових концепција природе.

Марксистичка и неомарксистичка мисао о граду пружа интегрисан приступ који помаже да се сагледају и разумеју повезани економски, политички, друштвени и еколошки процеси који удружено формирају врло неуједначене и веома неправедне урбане пејзаже. Будући да се односи моћи друштвено-еколошких односа који обликују урбане средине стално померају између група учесника и размера простора, историјско-географски увид у те стално променљиве урбане конфигурације неопходан је ради разумевања и разматрања будућих радикалних политичко-еколошких урбаних стратегија. Друштвена производња урбаних средина добија признање у оквиру радикалне и историјско-материјалистичке географије. Једна од главних карактеристика урбаног живота је свеприсутана потреба за друштвено и материјално метаболисаном природом у циљу одрживог урбаног живота. Зато не би требало да чуди што је урбана природа у пракси свакодневног урбаног живота основно материјално и симболичко добро које продубљује урбане друштвене класне и полне конфликте и борбе, као и културне поделе око његове употребе и контроле. Док традиционална историја урбане средине има тенденцију да се концентрише на конфигурацију ствари и догађаја, историјски материјализам приоритет даје истраживању

---

¹⁸ David Harvey, *The Condition of Postmodernity* (Oxford: Blackwell publishing, 1990), p. 249.

умреженог друштвено-еколошког метаболизма и његових односа снага кроз које се ствари конституишу и организују.

Ово гледиште је посебно важно у контексту теме истраживања и значаја енвајронментално-бихевиоралних аспеката и знања у архитектонском пројектовању са циљем постизања еколошке и културолошке одрживости, односно усклађености архитектуре са корисницима и енвајронментом. Релација корисника и енвајронмента представља веома важан аспект у трансформацији енвајронмента, како природног, тако и изграђеног. Са тог аспекта, важно је нагласити да је историјско-географски материјализам заснован на принципу да сви живи организми имају потребу да трансформишу природу и да су, као резултат ове трансформације, и људи и природа промењени. Ову идеју можемо препознати у Марксовом схватању да је:

[...] природа човеково неорганско (*inorganic*) тело, то јест природа у мери у којој није људски организам. Човек живи од природе, односно природа је његово тело, и он мора да одржава стални дијалог са њом уколико не жели да умре. Да кажем да је човеков физички и психички живот везан за природу једноставно значи да је природа повезана са собом, јер човек је део природе.¹⁸

1.2.1 Урбано – као процес друштвено-еколошке размене

Питања одрживог развоја и заштите животне средине, као и проблеми ресурсних и биотехнолошких ограничења раста града, само су неке од урбанистичких тема, које су постале актуелне, ако не и кључне за живот и будућност сваког великог града. Међутим, у све обимнијој литератури која се бави овом темом, мало је пажње посвећено урбаном као процесу друштвено-еколошке размене, па тако дискусије о проблемима животне средине и о могућности за одрживу будућност уобичајено игноришу урбано порекло многих проблема. Слично, експанзивана литература о техничким проблемима урбане животне средине не признаје блиску везу између противречности капиталистичког урбанизационог процеса и енвајронменталне неправде (*enviromental injustices*). Међутим, неомарксистичка мисао нас подсећа да је град дубоко обухваћен поменутиим дијалектичким процесом, и да су идеологије, праксе

и пројекти заштите животне средине саставни део процеса урбанизације природе. Из те перспективе, не постоји „неодрживи“ град. Пре можемо рећи да постоји низ урбаних и еколошких процеса који негативно утичу на неке друштвене групе, а користе другима.

Имајући у виду да се поље рада заснива на истраживању комплексног, свеобухватног и међузависног система интеракције људи, објеката и природе, процеси друштвено-еколошке размене веома су важни у контексту енвајронментално-бихевиоралних истраживања, односно у разумевању веза између људи, природне и изграђене средине.

Будући да су простор, време, и места релационо дефинисани процесима, они зависе од карактеристика процеса који истовремено дефинишу и обликују оно што ми уобичајено називамо енвајронмент. Прецизније, однос простор–време се не може истражити независно од процеса евоцираних у енвајронменталном и еколошком деловању. У складу са тим, производња простора не може бити схваћена независно од производње природе.¹⁹ Како Лефевр наводи:

Ако је простор производ, наше знање о њему мора да репродукује и тумачи процес производње. „Предмет“ интересовања мора да се помери са ствари у простору на актуелну производњу простора, али сама ова формулација захтева много додатног објашњења.²⁰

Харви такође тврди да производња простора не може бити схваћена независно од продукције природе. Из те перспективе, традиционална дихотомија коју препознајемо у географској традицији између науке о простору и питања енвајронмента (животне средине), између систематских и регионалних (везаних за место) географија, потпуно је лажна управо због тога што су простор-време, место и животна средина укључени у значајне процесе чије се карактеристике не могу испитати независно од различитих просторно-временских карактеристика које ти

---

¹⁹ David Harvey, *Justice, Nature and the Geography of Difference* (Oxford: Blackwell, 1996), pp. 263–264.

²⁰ Lefebvre, *The production of space*, pp. 36–37.

процеси садрже.²¹ Харви у својим анализама одбија да посматра природу као спољну у односу на друштво, и, сходно томе, подрива било коју еко-политику. Сви „радикални“ енвајронментализми, тврди, морају да посматрају природу другачије.

Енгелс је говорио о сложеностима својственим друштвено-еколошким односима када је сугерисао да ако узмемо у обзир и погледамо природу у целини, на први поглед видимо слику бескрајне мреже односа и деловања, пермутација и комбинација, у којој ништа не остаје где и како је било, већ се све креће, мења, настаје и пролази.²² Појам „метаболизам“ је централна метафора за Марксов приступ анализи динамичних унутрашњих односа између човека и природе:

Рад је, пре свега, процес између човека и природе, процес којим човек, кроз своје акције, посредује, регулише и контролише метаболизам између себе и природе. Он се супротставља материји природе као сили природе. Он покреће природне силе које припадају његовом сопственом телу, руке, ноге, главу и шаке, у циљу да присвоји ресурсе природе прилагођене његовим сопственим потребама. Кроз овај покрет он делује против екстерне природе и мења је, и на тај начин он истовремено мења своју сопствени природу.²³

Друштвено-природни (*socionatural*) метаболизам је основ и могућност за друштвено-еколошку историју кроз коју се природа и људи трансформишу. У мери у којој рад представља универзални простор за људске метаболичке интеракције са природом, партикуларни друштвени односи путем којих је овај метаболизам природе одређен обликују и образују метаболичке односе. Јасно, материјалистички приступ инсистира на томе да је природа саставни део метаболизма друштвеног живота. Друштвени односи делују у оквиру и кроз метаболисање природне средине и трансформишу, како друштво, тако и природу. Тако, у оквиру капиталистичких друштвених односа метаболичка производња употребних вредности делује унутар и кроз посебне друштвене односе контроле,

---

²¹ Harvey, *Justice, Nature and the Geography of Difference*

²² Friedrich Engels, *Dialectics of Nature* (New York: International Publishers, 1940), p. 45.

²³ Karl Marx, *Capital*, Vol 1 (New York: Vintage Books, (1867) 1976), pp. 283, 290.

својине и присвајања и у контексту мобилизације (понекад већ метаболисане) природе, и рада за производњу робе (као облика метаболисане друштвене природе усмерене ка реализацији опредмећене разменске вредности. Циркулација капитала као вредност у покрету је, према томе, комбинација метаболичких трансформација друштва и природе у оквиру и путем промета новца као капитала у оквиру друштвених односа који комбинују мобилизацију капитала и радне снаге. У овом молекуларном метаболичком процесу акумулације стално се производе нови „друштвено-природни“ облици. Иако природа пружа основе, динамика друштвених односа производи историју природе и друштва.

1.2.2 Прва природа – природни или физички простор

Стена у планини, облак, плаво небо, птице на дрвету – ништа од овог, наравно, није способно да лаже. Природа се представља таква каква је, час округла, час дарежљива. Она не настоји да вара; она може да одложи многа непријатна изненађења за нас, али никада не и лажи. Такозвана друштвена стварност је дуалистичка, вишеструка, многострука.²⁴

Концептима *апсолутног, историјског и апстрактног простора*, Лефевр објашњава историју простора и концепта простора, његових форми и приказа. Од грчких мислилаца до савременика, простор је имао различита значења, од апсолутног простора, базираног на природи, али преведеног у религиозно и политичко поље помоћу симболичке медијације, преко релативног и историјског простора градова који су акумулирали знање, технологију, новац и симболе, до апстрактног простора – чисте и виртуелне просторности вођене правилима тржишта. Модерни простор је у исто време хомоген, фрагментаран и хијерархичан. Лефевр не трага за знањем о простору у смислу типологија и прототипова, већ тежи да премости јаз између менталног и социјалног, теорије и праксе, филозофије и реалности. Са тим циљем он предлаже оснивање нове, унитарне теорије, која има задатак да открије и /или конструише теоријску унију, којом се уједињују три поља: физичко (апсолутни простор), ментално (апстрактни

---

²⁴ Lefebvre, *The production of space*, p. 81.

простор) и друштвено (историјски простор). За тему овог рада посебно је значајна анализа физичког (апсолутног простора). Лефевр сматра да је природни простор, био и остао, заједничка полазна тачка: порекло друштвеног процеса. Он се још увек може пронаћи „у позадини слике“ (као кулиса), али чисто физичко или првобитно стање ствари се нигде не може пронаћи. Он наводи да је *апсолутни простор* био сачињен од фрагмената природе лоцираних на местима која су изабрана због њихових суштинских квалитета (пећина, планина, пролеће, река), али чије се освећење завршило одвајањем од њихових природних карактеристика и специфичности. Тако је природни простор ускоро насељен политичким снагама.

...Типично, архитектура је изабрала локацију у природи и трансформисала је у поље политике путем симболичке медијације [...] Освећена унутрашњост је себе поставила у опозицији са спољашњошћу у природи, али је у исто време и одјекивала и рестаурирала ту спољашњост. Апсолутни простор у којем су извођени обреди и церемоније задржао је велики број аспеката природе, иако у форми измењеној у односу на церемонијалне потребе: узраст, пол, плодност – све је још увек имало улогу.²⁵

Према Лефевру, појам *производње* у делима Маркса и Енгелса поседује двосмисленост из које је и сачињено његово богатство. Двосмисленост се огледа у тумачењу његовог значења, при чему се издвајају једно веома широко, уопштено и друго, ограничено и прецизно значење. Прво значење садржано је у идеји да људи као друштвена бића *производе* свој живот, своју историју, свест, свет. Како Лефевр примећује, у историји и друштву нема ничега што није произведено. Чак и сама природа, онако како се чулним органима приказује у друштвеном животу, преиначена је, дакле – произведена.²⁶ Лефевр такође полази од Марксовог и Енгелсовог тумачења *производних снага*, према којем производне снаге чине, најпре, природа, затим рад, дакле организација (подела) рада, па према томе и употребљена оруђа, технике, и сазнања.²⁷ Он даље сматра да је неопходно

---

²⁵ Ibid, p. 48.

²⁶ Anri Lefevr, *Proizvodnja prostora*, Treći program, proleće 1980, str. 610.

²⁷ Ibid, стр. 611.

ревалоризовати и дијалектизовати ове појмове као и однос: „производња–производ“, „дело–производ“ и „природа–производња“. У складу са темом рада, у даљем тексту фокусираћемо се на анализу последњег односа, односа природе и производње. У том контексту, Лефевр поставља веома важно питање: Да ли и како природа производи?

Дефинишући *дело* као нешто незаменљиво и јединствено, а *производ* као нешто што може да се понови и произлази из гестова и чинова који се понављају, природа ствара, а не производи. Природа нуди изворе и средства за једну стваралачку и производну активност друштвеног човека, даје *употребне вредности*, али свака од тих употребних вредности (сваки производ, као неразмљив) враћа се природи или има функцију природног добра. Земља и природа очигледно се не раздвајају.²⁸

...Природа не ради [...] она ствара... „Природа“ не може да дејствује према једној сврховитости као људско биће. Оно што она ствара, та „бића“ јесу дела: она имају „нешто“ јединствено [...] Природа се приказује као пространо подручје рођења. „Ствари“ се рађају, расту сазревају; оне вену и умиру. Иза ових израза крије се једна бесконачност. Жестока, племенита, себична, обилна, увек отворена, природа се показује [...] Ако се верује у реч „природа“, са њеним старим метафизичким и теолошким угледом, оно битно догађа се у дубини. Онај ко каже „природа“ потврђује спонтаност [...]]²⁹

Сировине потичу, било директно или индиректно, из природе: дрво, вуна, памук, свила камен, метал. Међутим, због „удаљавања“ природе током векова, „природни“ материјали заменили су супстанце добијене директно из природе. Значај техничких и научних посредовања константно се повећава.³⁰

У том контексту, Харви наглашава да је неопходно детаљније испитати променљиве релације између акумулације капитала и природе откада се често и наизглед прихватљиво тврди да нас то доводи на квалитативно другачији терен у

---

²⁸ Ibid, стр. 612.

²⁹ Ibid.

³⁰ Lefebvre, *The production of space*, p. 112.

односу на теоријску конструкцију. Харви се позива на Смита и његово дело *Uneven development* у којем тврди да разумевање неуједначеног географског раста зависи од разумевања „производње природе“ кроз капиталистичке активности. Физички и еколошки услови веома варирају у зависности од локације. Искушење да се хомогенизује категорија природа (као што се често догађа у филозофским дебатама) мора бити избегнуто.

Природа увек треба да буде сматрана као интензивно интерно варијабилна, као несагледиво поље различитости. Могућност да се мобилише и присвоји вишак вредности веома варира у зависности од контекста животне средине. Географска циркулација капитала одражава ту чињеницу. Али могућности такође зависе и од технологије, организационих форми, поделе рада, жеља и потреба, као и од наших склоности (укључујући оне артикулисане у „здравом разуму“).

Природни свет је, осим тога, у сталном флуксу са антропогеним утицајима који се појављују све већи и већи по обиму и значају током времена.³¹ Та чињеница посебно наглашава значај и потребу за енвајронментално-бихевиоралним истраживањима у циљу разумевања и тумачења поменутих релација.

1.2.3 Друга природа – трансформација природе

Друштвене трансформације и присвајање природе производе историјски специфичне друштвене и физичке *природе* на које су утицали бројни друштвени

---

³¹ David Harvey, *Spaces of global capitalism, Towards a theory of uneven geographical development* (London: Verso, 2005), p. 87. Харви у овом контексту цитира Пола Буркета (Paul Burkett): Капацитет природе да апсорбује и прилагоди људски процес производње и сам у великој мери зависи од здружених квалитета материјалних ствари, физичких сила, и животних облика који сачињавају партикуларне екосистеме и земаљску биосферу у целини. Велики број облика, и просторних и временских неуједначености, утицаја човека на биосферу, може се разумети у смислу квалитативне разноликости и карактеристичне променљивости природе у оквиру и међу екосистемима. Наравно, неуједначени и диференцирани људски еколошки утицаји такође укључују и специфичне карактеристике развоја човечанства, у односу на друге врсте. Друштвена подела рада, посебно даје нивое и квалитативну диференцијацију људске производње посебног импулса у односу на екстра-људску природу.

односи моћи. Друштвена бића нужно производе природу; природа постаје друштвено-физички процес богат утицајима политичке моћи и културним значењима. Урбани друштвено-еколошки услови су блиско повезани са друштвено-еколошким процесима који делују на много већем, често глобалном, простору.

Како Лефевр наводи, од почетка аграрног периода, дати простор (размишљања о урбаном простору могу се бавити тим „датим“ као таквим, као чистом природом, као географским; они не могу више доћи до њега а да га поново не изграде) био је одређеног правца, усмерен, разврстан према хијерархији.

Првобитне топије, локалитети, добијајући имена ушли су у двоструку решетку, менталну и социјалну, практичну и вербалну. Та места (топије) потичу непосредно из природе: особине тла (материјална природа, фауна и флора, правац путева) служе као имена. Ту хетерогеност природе индустријски простор замењује својом хомогеношћу, или радије својом жељом за хомогеношћу, саобразном његовој квантитативној рационалности. Простор, планиран, задржава „топије“ само као случајности, неодређене пријатности једног фолклорног језика [...] У интересу је да се приближе све друштвене функције производње, али то није увек могуће. У првом случају, када је то могуће, проналазимо урбани феномен.³²

Природа и људи, материјално и културно, истовремено су друштвени и историјски од самог почетка. Дијалектички материјализам залаже се да се промене које су се догодиле у урбаној средини морају суштински сагледати у контексту економских, политичких и друштвених односа који су довели до те промене. Очигледно, материјална производња енвајронмента је нужно богата мобилизацијом партикуларних дискурса и схватања и о природи и о животној средини. Из тог разлога простор не представља скуп ствари у простору нити скупину запоседнутих места. Такође, то није простор-знак нити скуп знакова о простору, већ он има другачије обележје које није изражено апстрактним знацима и реалним стварима које обухвата. Простор има базу или основну поставку:

---

³² Henri Lefevr, *Urbana revolucija*, prevod: Mirjana Vukmirović-Mihailović (Beograd: Nolit, 1974), str. 143.

природу, простор – природни или физички. На тој основи, коју друштвени процеси преображавају до те мере да је замењују, па чак и разарају, успостављају се сукцесивни слојеви испресецани мрежама, материјализовани, а ипак одвојени од своје материјалности: стазе, путеви, железничке пруге, телефонске линије итд. Такође, важно је истаћи да се ниједан простор не уништава нити ишчезава у току друштвеног процеса, па ни само природно место стварања, већ из трансформисаног простора настаје и наставља да траје „нешто“ што није ствар.³³ То је мобилизација и трансформација природе и сродан процес производње нових друштвено-еколошких услова. Такво гледиште признаје деловање нељудских чинилаца, али инсистира на друштвеном позиционирању и политичкој артикулацији таквих деловања.³⁴

Лефевров појам *друга природа* даје често занемарену платформу за дискусије о друштвеној производњи урбане средине:

Природа, уништена као таква, већ је морала бити реконструисана на другом нивоу, на нивоу „друге природе“ односно града и урбаног. Град, анти-природа или не-природа, а ипак друга природа, најављује будући свет, свет генерализованог урбаног. Природа, као збир посебности које су екстерне једна у односу на другу и дисперзне у простору, умире. Она оставља пут произведеном простору, урбаном. Урбано, дефинисано као скупови и сусрети, је стога симултаност (или централитет) свега што постоји друштвено.³⁵

Лефеврово објашњење *друге природе* дефинише урбану средину као нужно друштвено произведену и на тај начин отвара пут ка разумевању сложене мешавине политичких, економских и друштвених процеса који обликују и реобликују урбане пејзаже. Поред тога, за Лефевра, као и за Харвија, урбано представља средишње остварење капиталистичких или *модерних* друштвених односа, имплицитно, и ширих (често глобалних) друштвено-еколошких односа кроз које је савремени (модерни) живот произведен, и у материјалном и у

---

³³ Lefevr, *Proizvodnja prostora*, str. 637.

³⁴ Ibid, p.90.

³⁵ Lefebvre, *The production of space*, p. 15.

културном смислу. Чињеница је да се технолошка активност и научни приступ не задовољавају само трансформацијом природе, већ теже да владају њоме, тако да у том процесу они имају тенденцију да је униште. Међутим, пре него што је униште – они је погрешно тумаче. Корени овог процеса, сматра Лефевр, сежу још у време проналаска алата. Иако рођено у природи, човечанство се временом окреће против природе.³⁶

Харви запажа да трансформишући животну средину ми незаобилазно упоредо трансформишемо и себе. Такође, наглашава да је ово Марксов најфундаменталнији теоријски став када говоримо о дијалектици нашег променљивог односа према природи. „Велике супротности између природе и историје су креиране“, закључили су Маркс и Енгелс, само онда када је „релација човека са природом искључена из историје.“³⁷ И уколико се та релација посматра као дијалектичка, као проблем унутрашњих релација, онда је проблем односа специфично–универзално директно конфронтиран (онда се директно суочавамо са проблемом специфично–универзално). Са еколошког гледишта, према томе, треба да разумемо како акумулација капитала функционише кроз процесе екосистема (системске процесе екологије), док их преиначује и самим тим ремети. Енергетски токови, промене у балансу сировина, трансформације животне средине (неке од њих нереверзибилне) треба да пруже комплетну слику. С тим у складу, Харви подећа на свој аргумент, који је изнео у књизи *Justice, Nature and the Geography of Difference*, да не постоји ништа неприродно у вези с Њујорком. „Циркулација новца и капитала треба да се посматра као еколошка варијабла (променљива) која је у сваком сегменту важна као и циркулација ваздуха и воде.“ Концепт уграђености у „мрежу живота“ схваћен подједнако у еколошком и друштвеном смислу према томе постаје одлучујући за теоризацију неуједначеног географског развоја.³⁸

---

³⁶ Ibid, p. 109.

³⁷ Karl Marx and Friedrich Engels, *Collected Works, Volume 5* (New York: International Publishers, 1975), p. 55.

³⁸ Harvey, *Spaces of global capitalism, Towards a theory of uneven geographical development*, p. 88.

Међутим, Харви још подсећа да се ова дијалектика развијала, а да нисмо били свесни начина на који мењамо себе, па тако чак и у случајевима када је постојао неки колективни осећај како „мајсторство природе“ може да допринесе људском просветљењу и еманципацији, ненамерне последице људских активности биле су толико велике и неочекиване да поремете, у одређеним случајевима чак и преокрену, неке од наших најдрагоценијих нада. Стога Харви сматра да питање како акумулација капитала делује кроз физичке, хемијске и биолошке процесе који нас окружују, постаје нужна тема за критичку праксу. Ово постаје још очигледније када поставимо реч „изграђен“ испред речи „енвајронмент“.

Теорије које се односе на ово спорно питање потврђују, свака на свој начин, како је производња *друге природе* веома споран терен и како у основи урбани процес представља политичко-еколошки процес, који обликује процес производње *друге природе*. Значај друштвене и материјалне производње *друге природе* је постало питање од велике важности у оквиру историјског и географског материјализма, и радикалне географије. То представља важно скретање пажње са аграрног фокуса историје енвајронмента. Иако постоји обимна литература која се фокусира на историју урбане средине, марксистичка урбана политичка екологија експлицитно препознаје да су материјални услови који чине урбану средину контролисани и манипулисани.

Однос између градова и природе дуго је био предмет расправе, како за еколошки оријентисане друштвене теоретичаре, тако и за друштвено оријентисане теоретичаре животне средине. Урбанизација се дуго посматра као процес у оквиру којег једну врсту енвајронмента – тачније, „природни“ енвајронмент преузима „изграђени“. Град је овде позициониран као антитеза природи.

У последњих неколико деценија, теоретизација односа човек/енвајронмент значајано је унапређена. Савремени научници све више препознају да природни или еколошки услови и процеси не делују одвојено од друштвених процеса, као и да су постојећи друштвени и природни услови увек резултат сложене трансформације постојеће конфигурације које су саме по себи природне и

друштвене. Маркс је овај став истакао пре више од 150 година, али је тек недавно поново привукао пажњу марксиста, као и неомарксиста:

То није јединство живе и активне човечности, природних, неорганских услова њихове метаболичке размене са природом, а тиме и њиховог присвајања природе, што захтева објашњење, нити је резултат историјског процеса, већ пре подела између ових неорганских услова људске егзистенције и активног постојања, подела која је завршена само у односу на најамни рад и капитал.³⁹

Иако идеја да је животна средина у потпуности друштвено произведена није нова, још увек има много простора за проширење, дискусију и илустрацију. У својој књизи, *Uneven Development: Nature, Capital and the Production of Space*, Смит примећује:

Оно што нас толико узнемирује у вези с овом идејом производње природе је то што пркоси конвенционалном, неприкосновеном раздвајању природе и друштва [...] Ми смо посматрали природу као екстерну у односу на друштво, прастару и пре-људску, или још као велики универзум у коме су људска бића само мали и једноставни зупци. Али наши појмови нису усклађени са нашом стварношћу. То је капитализам који жарко пркоси наслеђеном раздвајању природе и друштва, и то пре са поносом, него срамно.⁴⁰

Иако су глобални/локални облици капитализма дубоко укореењени у свим облицима друштвеног живота, још увек постоје снажне тенденције да се природа екстернализује. Ипак, запетљана и крајње осетљива зависност акумулације капитала од природе продубљује се и проширује континуирано. Посебно на урбаном терену, где убрзана метаболичка трансформација природе постаје највидљивија, како у физичком облику, тако и по својим друштвено-еколошким последицама. Харви је тврдио, као што је већ наведено, да не постоји ништа суштински „неприродно“ у вези с Њујорком. Ову тезу он поткрепљује сугеришући да се људска активност не може посматрати изван функционисања

---

³⁹ Marx, *Capital*, pp. 489.

⁴⁰ Neil Smith, *Uneven Development: Nature, Capital and the Production of Space* (Oxford: Blackwell Publishers, 1984), p. xiv.

екосистема.⁴¹ Он, такође, сугерише да је „недоследно да сматрамо да се све на свету односи на све остало, као што еколози имају тенденцију, а затим одлучити да су изграђена средина и урбане структуре које иду уз њу некако изван теоријских и практичних разматрања.“⁴² Такође, Гисен (Gissen) истиче да постоји обимна литература о урбаној производњи природе која се првенствено бави парковима, водом, и системима пречишћавања, међутим изражена је неопходност да она буде значано више заокупљена сфером архитектуре, односно архитектонске производње природе.⁴³

1.3 ДОМИНАЦИЈА И ПРИСВАЈАЊЕ ПРИРОДЕ

Према Марксу, природа спада у производне снаге. Међутим, Лефевр уочава да постоји потреба да се направи разлика (коју Маркс није дефинисао) између *доминације* и *присвајања/апропријације* природе. Иако доминација технологије тежи ка не-присвајању, односно ка уништењу, то не значи да до такве деструкције мора неминовно доћи, већ само да постоји сукоб између доминације и присвајања. Имајући у виду да се овај сукоб одвија у простору, разликујемо просторе у којима преовлађује доминација и просторе у којима преовлађује присвајање. Много јасније него у прошлости, природа се појављује као извор *употребне вредности*, она се истовремено појављује и као извор и као ресурс. Из тог сазнања изводимо закључак да тенденција ка уништењу природе не проистиче само из бруталних технологија, већ је такође изазвана жељом економије да наметне особине и критеријуме међусобне размене у односу на места. Резултат је да су места лишена специфичности – или чак „поништена“. На још општијем нивоу, треба се подсетити да производи рада постају роба у

---

⁴¹ Harvey, *Justice, Nature and the Geography of Difference*, p. 186.

⁴² Ibid, p. 427.

⁴³ David Gissen, “The Architectural Production of Nature”, *Grey Room* (Dendur/New York) No. 34 (Winter 2009), pp.58–79; David Gissen, ed. “Territory: Architecture Beyond Environment”, *Architectural Design* (London: Wiley, June, 2010)

процесу размене. То значи да су њихове карактеристике материјала стављене ван снаге, заједно са потребама којима одговарају. Међутим, у тренутку када је циклус размене завршен, у тренутку непосредно пре потрошње, поново се појављује материјалност производа. И као извор и као ресурс, природа *опросторује* концепте у вези са њом, а међу њима и концепт продуктивне потрошње, који је за Маркса био значајан, али који је у међувремену напуштен.⁴⁴

Тако, присвајање простора подразумева и испитује начин на који се он заузима објектима (куће, фабрике, улице, итд.), активностима (коришћење земљишта), појединца, класа, или других друштвених група. У контексту теме овог рада веома је важно истаћи да је ово истовремено и предмет истраживања енвајронментално-бихевиоралних студија.

Када говоримо о доминацији простором важно је истаћи запажање да мимеза има веома значајну улогу у овом процесу. Под мимезом се подразумевају имитација и њене последице, аналогија и прикази у већој или мањој мери обликовани по аналогији, сличности и разлике, метафора (замена једног термина за други) и метонимија (употреба сегмента да би се реферисало на целину). Улога мимезе у доминацији простора је међутим контрадикторна: додељивањем модела, који окупира простор према одређеној жељи, имитација омогућује да то насиље (или контранасиље) буде спроведено према жељи у вези са тим простором и његовим корисницима. Својим компонентама и варијантама, мимеза омогућава да се успостави апстрактна „просторност“ као кохерентан систем који је делимично вештачки, делимично стваран. Природа се имитира, на пример, али само је наизглед репродукована: производе се знаци природе или природних области – дрво, можда, или жбун, или само представа дрвета, или фотографија истог. На тај начин, природа је ефикасно замењена моћним и деструктивним апстракцијама без икакве производње *друге природе*, без присвајања природе; природа је остала, на ничијој земљи. Мимеза, с друге стране, пушта своје корене у

---

⁴⁴ Lefebvre, *The production of space*, pp. 343–344.

вештачком свету, свету визуелног, где је оно што се види апсолутни приоритет, и ту симулира првобитну природу, непосредност и реалност тела.⁴⁵

1.3.1 Комодификација природе

Како Лефевр примећује, док је природних сировина било у изобиљу, оне нису имале разменску вредност, јер нису биле резултат друштвеног рада, и нико их није производио. Данас је ситуација радикално измењена. Многе природне сировине и извори енергије исцрпљивањем постојећих природних ресурса, као и сам простор, постале су глобални проблем. Као резултат тога, употребна вредност, тако дуго у сенци разменске вредности, добила је на значају. Захваљујући дијалектичком процесу, (релативно) обиље индустријских производа у данашњем тзв. потрошачком друштву праћено је инверзном појавом: нове оскудице. Имајући у виду да је сама ова дијалектика једва била предмет било какве анализе или објашњења, јер је њено деловање замењено континуираним дискусијама о загађењу, претњи „околини“, екосистемима, уништавању природе, искоришћењу ресурса и тако даље, он сматра да таква тумачења, међутим, често служе само као идеолошка маска. У међувремену, све већи „нови недостаци“ убрзано воде новој кризи (или кризама). У већини модерних урбанистичких планова, користећи највише високотехнолошке усавршене апликације, све је произведено: вода, ваздух, светло – чак и само земљиште.

Све је лажано и „софистицирано“; природа је сасвим нестала, осим у неколико знакова и симбола, а чак и у њима природа је само „репродукована“. Урбани простор је одвојен од природних простора, али он поново ствара сопствени простор на основу производних капацитета. Природни простор, бар под одређеним друштвено-економским условима, постаје ретка роба. Обрнуто, оскудица постаје просторна и локална. Све на тај начин повезано са несташицом има везе са Земљом: ресурси, они који су испод земље (нафта) и они изнад ње (ваздух, светлост, волумен простора, итд.), заједно са стварима које зависе од

---

⁴⁵ Lefebvre, *The production of space*, p. 376.

ових ресурса, као што су поврће и производи животињског порекла и разне врсте енергије.⁴⁶

Резимирајући теорију контрадикторног простора, Лефевр укратко излаже контрадикције апстрактног простора. Он сматра да је резултат и крајњи циљ аналитичког рашчлањавања простора – откривање унутрашњих конфликта у ономе што је имало изглед кохерентног и хомогеног, издавало се за такво или деловало као такво. Прва контрадикција коју Лефевр износи је: *квантитет–квалитет*. Тенденција, која данас преовлађује, иде дакле, ка укидању квалитативног, ка његовој ресорпцији квантитативним. Па ипак, квалитативно се не може потпуно апсорбовати квантитативним, као што се ни употреба не може апсорбовати разменом. Тако се квалитативно поново појављује, и то у вези са простором. Ову тврдњу Лефевр поткрепљује запажањем да је општа појава да људи у извесном тренутку напуштају *потрошачки простор* који коинцидира са историјским местима акумулације капитала, са простором производње и произведеним простором, односно са простором тржишта, простором кроз који пролазе општи токови и који је под контролом државе, дакле, са стриктно квантифицираним простором, у циљу потрошње самог простора (непродуктивна потрошња). Наиме, Лефевр говори о тренутку одласка на одмор, тренутку који је у прво време представљао повремену појаву, а касније постао општа потреба.⁴⁷

Тада „људи“ траже квалитативан простор, траже сунце, снег, море. Да ли су то заиста природни квалитети или привидно такви, није важно. Ни лепо призори, ни симболи нису тада довољни: материјалност и природност траже се у свом изворном облику; то је оно до чега им је у том тренутку (привидно или стварно) стало. Стара имена, вечни квалитети и тобоже природни. Квалитет и употреба простора поново стичу већи значај и више се цене.⁴⁸

Слободно време претворено је у индустрију, у победу неокапитализма и проширење буржоаске хегемоније на простор у целини. Лефевр на основу тога

---

⁴⁶ Ibid, pp. 328–329.

⁴⁷ Lefevr, *Proizvodnja prostora*, str. 623.

⁴⁸ Ibid, str. 624.

сматра да су као продужетак простора доминације, простори одмора распоређени функционално и хијерархијски. Они служе за репродукцију производних односа.⁴⁹ Као изузетан пример производње простора на основу разлике унутар доминантног начина производње, Лефевр наводи трансформацију обале Медитерана у простор намењен провођењу слободног времена за индустријализовану Европу. Захваљујући томе, овај *non-work* простор стекао је посебну улогу у друштвеној подели рада, и, како Лефевр сматра, економски и друштвено, архитектонски и урбанистички, био подвргнут врсти неоколонизације.⁵⁰

1.3.2 Деструкција природе

Јасно је одређено, да ова историја (простора) има почетак и крај – предисторију и постисторију. У предисторији, природа доминира друштвеним простором; у постисторији, локализована природа ишчезава [...] Ни њен почетак, а ни крај, не могу бити датирани у смислу у којем традиционалне историографије датирају догађаје.⁵¹

Као једну од основних импликација и последицу тврдње да је (друштвени) простор – (друштвени) производ, представља запажање да (физички) природни простор нестаје. Иако природни простор још увек није нестао у целини и у потпуности са сцене, паралелно са ишчезавањем природног простора, природа постаје изгубљена за мишљење. Шта је природа? Природни простор и даље остаје заједничка полазна тачка: порекло и изворни модел, друштвеног процеса, можда чак и основа за све „оригиналности“. Још увек је у позадини слике; као декор, и више од декора, истрајава свуда, и вредност сваког природног детаља, сваког природног предмета расте са његовом симболичаном тежином.

Као извор и као ресурс, природа нас обузима, као и детињство и спонтаност, преко филтера меморије. Свако жели да заштити и сачува природу; нико не жели да стане на пут покушају да се поврати њена аутентичност. Ипак, у исто време све

---

⁴⁹ Lefebvre, *The production of space*, p. 384.

⁵⁰ Ibid, pp. 58–59.

⁵¹ Ibid, p. 120.

учествује у завери да је повреди. Чињеница је да ће природни простор ускоро бити изгубљен из видика. Свако може да се окрене и погледа преко својих рамена и види како она (природа) тоне испод хоризонта иза нас [...] Истина, природа је отпорна, и бесконачна у својој дубини, али је поражена, и сада само чека своје потпуно исцрпљивање и деструкцију.⁵²

Џејмсон (Frederic Jameson) сматра да је декаденција на неки начин предзнак саме постмодерне, али под условима који онемогућавају да се предвиди та последица уз помоћ било какве социолошке или културне прецизности, преусмеравајући тако нејасни осећај будућности у све фантастичније форме, све позајмљене од неподобних и ексцентричних, перверзних и Других, или странаца данашњег (модерног) система.

Кад је природа је нестала, међутим, и заједно са њом многобројне „другости“ које се могу сматрати офанзивним у охолости и изузетности идеологије модерности, концепт декаденције морао је и сам нестати, јер више није била могућа карактеризација и изражавање наше реакције на постмодерну. Оно што изгледа још увек опстаје, с друге стране, је историографски скуп свих оних „крајева света“ који су позајмили декадентном тренутку његове особене резонанце и, његову сребрну ноту [...] Ипак, идеја катастрофе и даље задржава облике који се везују за ближу и даљу будућност; ако се повећала удаљеност атомске размене, ефекат стаклене баште и еколошких загађења су, путем компензације, све значајнији. Оно што треба да се запитамо је да ли такви страхови и приче заиста „одређују“ будућност, или некако скрећу и хране наш сопствени тренутак времена.⁵³

У историјској ретроспективи Лефевр уочава дијалектичку сукцесију три епохе: аграрне, индустријске и урбане. Политички град који одговара аграрној епохи своје место уступа трговачком граду, да би на крају општа урбанизација, проузрокована индустријализацијом, реконструисала град на вишем нивоу. Лефевр у својој анализи препознаје две критичке фазе историјског развоја града.

---

⁵² Ibid, pp. 30–31.

⁵³ Frederic Jameson, *Postmodernism or The Cultural logic of Late Capitalism* (Durham: Duke University press, 1991), p. 382, 383.

Прва је обележена подређивањем аграрног урбаног стварности, која временом у свом покрету бива разорена трговином и индустријом. Другу критичку фазу карактерише подређивање индустрије урбанизацији, односно подређивање глобалног урбаном. У овој другој фази, у првом плану јавља се *природа*.

Удружени и супарници, индустријализација и урбанизација пустоше природу. Води, земљи, ваздуху, светлости, „елементима“ – прети разарање. Рок ће приспети одређеног датума. Око 2000. године било да буде или не нуклеарног рата, вода и ваздух ће бити у толикој мери загађени, да ће живот на земљи постати тежак. [...] Зар се неће наметнути колективно управљање новим реткостима? Осим ако то не буде продукција или ре-продукција свега онога што је била „природа“ [...] ⁵⁴

1.4 КОНЦЕПЦИЈЕ ПРИРОДЕ У АРХИТЕКТУРИ

Кроз историју природа најчешће означава две ствари: материјалну реалност и културни конструкт. Као материјална реалност, природа постоји у исто време као оно што нас окужује и оно што је у нама. Она је дата, у исто време стабилна и нестабилна. Дефиниција природе као дате подразумева да постоји један феномен који је изван наших различитих виђења истог. То је виђење природе које је мерљиво и квантитативно и односи се на термин *енвајронмент*, материјално окружење које укључује не само природну средину, већ такође и изграђену, са својим мерљивим физичким својствима, атмосфером и сопственом микроклимом.

Природа као културални конструкт (религиозни, уметнички, историјски) дуго није била предмет проучавања, иако је мерљива релација људи и материјалног света такође конструкт, и доприноси даљим трансформацијама културних конструката. Овај рад полази од става да су оба виђења природе суштинска за развој енвајронментализма, јер управо културне творевине природе

---

⁵⁴ Lefevr, *Urbana revolucija*, str. 35, 36.

подстичу или инхибирају различите облике понашања према природи. Такође, ова виђења природе од суштинског су значаја за архитектуру.

Хаган (Susannah Hagan) сматра да су у данашњем тренутку најзаступљенија два модела природе:

- 1) нереконструисани модернистички модел, који природу сматра извором сировина и инструменталних знања и
- 2) енвајронментални модел, који је изузетно утицајан и који природу види као велики број сложених међусобно повезаних система у које је укључен и човек, и од којих зависи.

Ова два супротстављена модела су, након развоја теорије комплексности шездесетих година XX века, уједињени у нови и фундаментални модел који заступа став да се више ни у ком случају не може направити историјски јасна разлика између природе и културе, јер су природа и култура међусобно потпуно испреплетане и заступљене једна у другој.⁵⁵

Доминација над природом / бинарни однос природа – култура

Историјски, на западу је бинарни однос природа – култура био повезан са бинарним односом женско – мушко. Од XVI века људска амбиција може бити изражена у виду жеље да превазиђе природу. С тим у складу је актуелан и дугогодишњи модел додељивања мушког рода култури и женског рода природи.⁵⁶ Персонификација Мајке Природе најтрајнији је израз овог обрасца.⁵⁷ Овај став је посебно препознатљив у модернистичкој традицији архитектуре. У књизи *Град сутрашњице и његово планирање (The City of To-morrow and Its Planning)* из 1987.

---

⁵⁵ Susannah Hagan, *Taking shape. A new contract between architecture and nature* (Oxford: Architectural Press, 2001), p. 18.

⁵⁶ de Beauvoir, *The second sex*, H. M. Parshley, ed. (Harmondsworth: Penguin, 1973). Цитирано у: Tony Bennett, Lawrence Grossberg and Meaghan Morris eds., *New Keywords. A Revised Vocabulary of Culture and Society* (Oxford: Blackwell Publishing, 2005), p. 236.

⁵⁷ Ibid.

године, један од највећих модерниста, Ле Корбизје (Le Corbusier), заговара *логику доминације* над природом следећим речима:

Човек подрива и хакује Природу. Он себе супротставља њој, он се са њом бори [...] Човек је то увек радио, и одувек је градио своје куће и своје градове. Људски ред, геометрија, правила у њима, одувек је то радио; то је знак великих цивилизација...⁵⁸

Дакле, природа за разлику од града, од архитектуре, представља поремећај, хаос, непредвидивост, све оне аспекте материјалности које игнорише Њутнова наука и картезијанска мисао и систематски избегава просветитељство, чији је Ле Корбизје био наследник.⁵⁹ Међутим, губитак диференцијације између домена природе и културе чини да њихово дефинисање, у смислу њихове разлике, постане веома проблематично.

Банам (Reyner Banham) артикулише логички екстрем овог модернистичког погледа у уводу своје књиге *Theory and Design in the First Machine Age*:

Наш приступ готово неограниченим залихама енергије је избалансиран у односу на могућност да се наша планета учини не-настањивом, балансиран је, пошто стојимо у међупростору, између растуће могућности одустајања од нашег острва Земље и пуштања корења на неком другом месту.⁶⁰

Дакле, оно што технологија поквари, технологија може и да поправи, чак и ако је решење у напуштању планете. Хаган истиче да у оквиру модернистичког оквира имплементација културе у природу може бити, и најчешће јесте, инвазивна пре него кооперативна, немилосрдно настојећи да контролише како и шта природа ствара. Иако границе између културе и природе нестају у резултатима активности, главна разлика се огледа између актера (културе) и предмета у односу на који се

---

⁵⁸ Le Corbusier, *The City of Tomorrow* (London: Architectural Press, 1987), p. 24.

⁵⁹ Hagan, *Taking shape. A new contract between architecture and nature*, p. 20.

⁶⁰ Цитирано у: Hagan, *Taking shape. A new contract between architecture and nature*, p. 21.

активност одвија (природа), као и у складу са тим привилегованим положајем културе.⁶¹

Имитација природе

Услед своје комплексности, однос између природе и културе веома је двосмислен и генерализација није могућа. Тако, на пример, иако је првобитна функција објеката била склониште, односно заштита од природе, а град постао јединствени артифицијелни енвајронмент који конзумира и често представља средство уништења природе, архитектура је традиционално одувек тежила да имитира природу на различите начине. Имитација је суштински другачији концепт од доминације, и појављује се у целој историји архитектуре, укључујући и модерни покрет. Паралело са концептом *архитектуре као машине*, архитекти Рајт (Wright), Нојтра (Neutra), Шарун (Scharoun) и Алто (Aalto) заступали су идеју природе као модела за архитектуру. Поштовање према природи може се уочити чак и у делима Ле Корбизјеа.

Међутим, Ле Корбизјеов поглед на природу је универзалан. Њен значај је у омогућавању здраве средине путем: сунца, свежег ваздуха и зеленила. Дакле, модерна је негирала специфичност локалног контекста: специфичност пејзажа, климе, топографије, биосфере, временских услова итд. Природа је имала вредност само као универзална, и на тај начин била посматрана при пројектовању објеката. У исто време, неки модернисти су заступали став да је индустријски модел универзалне стандардизације неадекватан и негира локални контекст. Алто је у складу са тим посматрао природу као много комплекснију, као неограничен број варијација генерисаних из јединице ћелије.

Природа сама је најбоља комисија за стандардизацију на свету. Међутим, у природи, стандардизација се готово искључиво примењује на најмању могућу јединицу, ћелију. Ово резултира милионима различитих комбинација које никада

---

⁶¹ Ibid.

не постају шематске [...] Исти пут требало би да прати и стандардизација у архитектури.⁶²

У контексту релације архитектуре и природе веома је значајно поменути и деловање Баухауса у области архитектонске едукације. Уметник Мохоли-Нађ (Moholy-Nagy) теоретски дефинише промену у модернизму од принципа интернационалног стила ка архитектури која имитира природу радије него машину. Док је предавао на Баухаусу, Мохоли-Нађ је 1929. године написао књигу *Von material zu architektur* у којој тврди да, уколико се функционализам спроводи на исправан начин, са свеобухватним сагледавањем задатака, алата и материјала, онда ће пројектовање, „чак и без проучавања модела природе“ ипак бити „потврђено као складно са природним креацијама“⁶³. На тај начин, студенти Баухауса су имитирали законе природе, имитирајући начин на који природа „мисли“. Овај модел дакле имитира, свесно или несвесно, природу као „структуру, процесе и узрочне силе“, што је предмет истраживања природних наука.⁶⁴

Ричард Нојтра је истицао да смо губитници уколико природу видимо као имитацију културе, уместо супротно – културу као имитацију природе. Иако је у оба случаја природа културни конструкт, према његовом мишљењу први је девалвира, за разлику од другог. Такође, Нојтра је истицао сложеност и комплексност природе. Сматрао је да ова комплексност може послужити за много комплекснији и „природнији“ начин организовања простора, што би унапредило модернизам:

---

⁶² “Address to the Nordic Building Congress”, Oslo, 1938. In Goran Schildt, *Alvar Aalto, The Decisive Years* (New York: Rizzoli, 1986). Цитирано у: Hagan, *Taking shape. A new contract between architecture and nature*, p. 4.

⁶³ Ibid, 23.

⁶⁴ Ibid.

У природи постоје текуће транзиције и динамичке везе између свих феномена. Само човек је замислио интелектуалну супротност, дајући свему [...] категорију класификације.⁶⁵

Хаган истиче да је од посебног интереса разлика коју Нојтра поставља: „дискретни део“ у односу на „текућу транзицију“. Први термин је статичан, док је други динамичан. Ова флуидност природе је аспект који се у савременом тренутку веома често користи. Велики број архитеката је заинтересован за изражавање: релативности, нестабилности и комплексности. У том контексту важно је истаћи да је овај модел концептуално потпуно другачији од класичног и модернистичког модела, који подразумева стабилност, баланс и линеарни ред.⁶⁶

Идеја и пракса имитације природе, односно имитације божанског реда у природи, може се препознати још у списима Платона и Аристотела, као и касније, у ренесанси, у текстовима и делима Албертија (Leon Battista Alberti). Алберти не заступа имитацију материјалног света, већ перципиране математичке структуре материјалног света, пропорције и хармоничне релације које можемо препознати у природи. Нумеричке релације које су проистицале из емпиријског посматрања природе биле су дуго веома доминантне, тако да је природни свет представљао модел лепоте који архитектура треба да следи. Сет хармоничних релација из природе био је од суштинског значаја за ренесансне архитекте, посебно релација делова људског тела према целини. У складу са тим, веома је важно да је током ренесансе културна норма за људе била да виде себе као део природе, а не као супериорне и одвојене од ње. Џејмсон запажа да је ренесансна револуција у концептима простора и времена поставила темеље у многим аспектима просветитељства.

Оно што многи сада посматрају као први велики удар модернистичког размишљања је истицање доминације природе као неопходног услова за еманципацију људи. Пошто је простор „ствар“ природе, то је значило да освајање

---

⁶⁵ Richard Neutra. *Nature Near*, Edited by William Martin (Santa Barbara: Capra Press, 1989), p. 15.
Цитирано у: Hagan, *Taking shape. A new contract between architecture and nature*, p. 24.

⁶⁶ Ibid.

и рационално наручивање простора постају саставни део модернизације пројекта. Овога пута, разлика је била у томе што простор и време треба да буду организовани тако да не одражавају славу Божију, него да славе и олакшају еманципацију „човека“ као слободног и активаног појединца, обдареног свешћу и вољом.⁶⁷

У XVII веку Клод Перо (Claude Perrault) и његов брат Шарл Перо (Charles Perrault), један од оснивача француске краљевске академије наука (1666), заједно са енглеским Краљевским друштвом, под вођством Исака Њутна, почели су да дефинишу линију између науке и религије на Западу. У истом духу, Клод Перо је одбацио древне витрувијанске и ренесансне Албертијеве догме. Френсис Бејкон (Francis Bacon) свео је природу на „складиште материје“. Као резултат, природа је почела да губи своју моћ као модел за културне продукције – у свим сферама, осим у архитектури. Век после Њутна, Ложије (Abbé Laugier) пише трактат о архитектури (*Essai sur l'architecture*, 1753) показујући порекло класичне архитектуре. Ложије износи став да она има порекло у примитивној колиби која је настала директно из природе. Другим речима, култура је и даље била потврђивана кроз природу, или, као што је овај теоретичар тврдио, природа треба да буде водич за класичне редове.⁶⁸

У свим овим примерима полазна претпоставка је иста: природа је оно што је већ ту, извор легитимитета за оне ствари које још не постоје, ствари које ми креирамо и правимо. Што више култура личи на природу, било литерарно или метафорички, више права има да постоји, зато што следи правила Бога (датог).

Такође, структурни обрасци из природе коришћени су и касније, након класицизма, у другим стиловима у архитектури. Тако је на пример Џејмс Хол (Sir James Hall) тврдио да готска архитектура има порекло у структурним обрасцима дрвета, и да је према томе природна, колико и класична архитектура.

---

⁶⁷ Harvey, *The Condition of Postmodernity*, p. 249.

⁶⁸ Hagan, *Taking shape. A new contract between architecture and nature*, p. 26.

Органска архитектура

Поред наведених приступа, у историји је свакако веома популаран приступ „органске архитектуре“.

Термин „органска аналогија“ [...] подразумева [...] метафоричко поређење уметничких дела са феноменима природе, и односи се на естетске квалитете, пре него на строго научне паралеле...⁶⁹

У том смислу, и класични редови су „органски“ уколико се има у виду релација архитектуре са природом у виду људског тела, са аналогијом дорских стубова у њиховој снази и једноставности у идеалу мушког тела, и јонских стубова аналогних у својој деликатности и крхкости идеалу женског тела, итд. Ова једнакост између „природног тела“ и а архитектуре, актуелна је и у XX веку, у виду Ле Корбизјеовог „модулора“. Такође, диспозиција делова унутар целине било ког организма је, наравно, уско повезана са функцијом: функција делова и функционисања целине. Тако, имитација природе не мора нужно да буде формална, већ то могу бити и обрасци структура.

---

⁶⁹ Philip Steadman, *The Evolution of Designs. Biological analogy in architecture and the applied arts. A revised edition* (London and New York: Routledge, 2008), p. 7.

Глава II

2.0 АРХИТЕКТУРА И ЕНВАЈРОНМЕНТАЛИЗАМ

Крајем прошлог века, теме енвајронмента и енвајронментализма сврстане су међу најактуелније и најважније теме архитектонских дебата. У том контексту, и у складу са циљевима и задацима рада, циљ Друге главе је да успостави односе између енвајронментализма и архитектуре. То ће бити остварено кроз следеће кораке:

- 1) Успостављање релације архитектуре и екологије;
- 2) Истраживање развоја енвајронменталне свести у архитектури;
- 3) Позиционирање енвајронментализма;
- 4) Позиционирање енвајронменталне архитектуре.

2.1 РАЗВОЈ ЕНВАЈРОНМЕНТАЛНЕ СВЕСТИ – ИСТОРИЈСКИ ПРЕСЕДАНИ

Чикашка школа од 1924. до 1934. године бележи настанак организованог истраживачког програма који се заснива на принципу поделе града на „природна подручја“, која се проучавају из еколошког и културолошког угла. За предмет анализе овог рада важан је Парков (Robert Park) допринос „Еколошком приступу градском животу“ у оквиру Чикашке социологије града. У сложености друштвених односа Парк препознаје еколошки, економски, политички и морални поредак. Слобода појединца да учествује у конкуренцији смањује се идући од еколошког поретка надаље. Другим речима, како уочава Вујовић, еколошка теорија показује наглашен интерес за друштвену промену и развој.⁷⁰

---

⁷⁰ „Основни теоријски правци у социологији града. Чикашка социологија града: Еколошки приступ градском животу“ у Вујовић, ур., *Sociologija grada - Sociološka hrestomatija*, str.78, 79.

Леон Криер (Leon Krier), критикујући модернистички урбанизам, тврди да је монофункционално зонирање „анти-еколошко“, јер води непотребно потрошњи времена, енергије и земљишта. Ову ситуацију Криер супротставља „добром граду“ (по својој природи еколошком) у којем је „тоталитет урбаних функција омогућен компатибилним и за шетњу пријатним дистанцама“.⁷¹

У савременим приступима историји града, једна од идеја која се свакако може повезати са савременим идејама одрживости везује се за Ебенезера Хауарда (Ebenezer Howard)⁷² и његов модел вртног града. Овим моделом Хауард поставља у однос центар и периферију, урбано и рурално, град и природу. Концепт вртног града пре свега полази од еколошке основе, а уједно представља покушај решавања друштвених, политичких и економских питања. Вртни град предвиђа успостављање еколошког баланса природним наслањањем града на „зелени бедем“ природне средине.⁷³

Свакако да се међу утопијама XX века које се могу повезати са концептом одрживости налазе и идеје Ле Корбизјеа. Пушић запажа да потку одрживости у овим концептима налазимо у њиховом еколошком, тачније у покушајима да се направи одрживи спој између природе унутар које се налази град и града самог.⁷⁴

Посматрајући на овај начин идеје које су настале пре више од 100 година, можемо се сложити са Пушићем да нам се заиста може учинити да је концепт одрживог града понуђен у времену када се савремено еко-урбанистичко трагање за садржајем и смислом одрживости још није ни назирало.⁷⁵

---

⁷¹ Harvey, *The Condition of Postmodernity*, p. 67.

⁷² Крајем XIX и почетком XX века као реакција на кризу великих индустријских градова западне цивилизације, Хауард поставља изворне урбанистичке и социолошке принципе теоријског концепта вртног града. Вртни град је концепт стамбених колонија на рубу централних зона града, пројектованих истовремено и за здрав живот и за индустрију.

⁷³ Pušić, „Ekološki kontekst“, u *Održivi grad: ka jednoj sociologiji okruženja*, str. 206.

⁷⁴ Ibid, str. 204.

⁷⁵ Ibid, str. 206.

Услед све интензивнијег глобалног процеса урбанизације и индустријализације, седамдесетих година XX века, постаје актуелан концепт одрживог развоја. Одрживи развој је популарна, општеприменљива фраза која настоји да обухвати суштину све веће забринутости за будућност планете, наглашавајући притом сложене везе између животне средине и развоја. Упркос глобалној популарности овог израза, не постоји нека универзално прихваћена дефиниција одрживог развоја, јер тај термин изражава различита схватања самог „развоја“.

Корени ове идеје могу се препознати и раније, у концептима који су јој претходили: концепт „зелене филозофије“, „еко филозофије“, биоурбанизма, органског урбанизма, и осталим концептима заснованим на еколошком приступу пројектовању и планирању. У области архитектуре и урбанизма развијен је велики број приступа и идеја, али се може приметити да се веома често заговорници урбане одрживости надовезују на рад претходних визионара планирања, као што су: Патрик Гедес, Ебанизер Хауард, Луис Мамфорд, Џејн Џекобс и Ијан Макхарг.⁷⁶

Антрополог и социолог науке Бруно Латур (Bruno Latour) сматра да се бројна савремена спорна питања о природи, у које спадају и питања глобалне еколошке кризе, као и питања односа према прошлости и модернизације, могу превазићи увођењем и спровођењем политике природе. Ова политика представља нови феномен који свакога од нас појединачно условљава да увек изнова проналазимо нови однос политике и науке, као и веома стару цивилизацијску творевину коју су провериле многе различите традиције које никада у историји нису прихватиле идеју јединке потпуно одвојене од услова свог постојања, односно од своје животне средине и од крхких артифицијелних домена.⁷⁷

---

⁷⁶ Stiven Viler, „Planiranje održivih prikladnih gradova“, u Sreten Vujović i Mina Petrović, ed., *Urbana sociologija* (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005), str. 295.

⁷⁷ Bruno Latour, *Politics of Nature: How to Bring the Sciences into Democracy*, Translated by Catherine Porter (MA and London: Harvard University Press, 2004), p. 74.

2.2 ЕНВАЈРОНМЕНТАЛИЗАМ

2.2.1 Дефинисање терминологије

Пошто је идеја и пракса природе и културе као одвојених феномена постала доминантна на западу, развијени су концепти *енвајронмента* и *екологије* са другачијим концепцијама раздвајања и везе између природе и културе.

Термин *енвајрон* (*environ*) први пут је употребљен око 1300-те године са мноштвом значења која приказују оно што окружује (људски) субјект. Дакле, *енвајрон* је означавао оно што је физички или натуралистички „около“, „у суседству“ или „окружење“. Прва позната употреба термина *енвајронмент* (*environment*) датира из 1603. године и овом приликом је овај термин изједначен са значењем блиским „околностима/условима“. Касније употребе, све до XIX века, сугеришу већ комплексну референцу која упућује на оно што је одвојено од и окружује људе (станишта/хабитат и природа), као и оно што је одвојено од и производи или даје облик људском деловању (станишта/хабитат, природа, навике, стања ума).⁷⁸

Дијаграм 2.2.1–1. Дијаграм релације *енвајронмента*, природне и изграђене средине

Термин *екологија* изведен је из грчког термина *oikos* – кућа и *logos* – разумевање. Ова реч је у употреби још од када је немачки биолог Ернест Хекел (Ernst Haeckel) први пут употребио овај термин, 1878. године.⁷⁹ Еколози проучавају свет као избалансиран систем природних сила у којима ниједно живо биће не постоји у изолацији. Екологија је научна студија екосистема, а не

⁷⁸ Bennett, Grossberg and Morris, *New Keywords. A Revised Vocabulary of Culture and Society*, p. 108.

⁷⁹ Stephen Pope *et al.*, *The Green Book* (London: Hodder & Stoughton, 1991), p. 85.

политичко или филозофско гледиште. Екосистеми се могу посматрати са људским фактором као екстерним екосистему, или алтернативно да су све врсте, укључујући човечанство, интегрални део еколошке равнотеже.

У *Steps to an ecology of mind*, Бејтсон (Bateson) је тврдио да је *еколошки систем* „живи“ систем „образаца“ који делују у релацијама између низа компоненти: енвајронмента, људи, технологије и идеја (размишљања, ставова и вредности).⁸⁰ Феликс Гатари (Felix Guattari) проширује Бејтсонову екологију ума и дефинише три еколошка регистра: енвајронмент, друштвене односе и људску субјективност. За Гатарија тренутна „еколошка неравнотежа“ одражава недостатак „етичко-политичке“ артикулације између три регистра, који ће, уколико не буде коригован, коначно угрозити наставак живота на површини планете.⁸¹

Педесетих година XX века, услед ицрпљивања необновљивих извора енергије и растуће свести о загађењу животне средине, као и енвајронменталне деградације и раста популације, велики број људи почиње себе да сматра енвајронменталистима (они који су забринуте за и/или делују у корист енвајронмента). Шездесетих година XX века појављује се екологија као одговор на широко распрострањено мишљење да су енвајронмент озбиљно угрозили људи, технологија и индустрија. Екологија као наука има задатак да објасни, али и да поправи ово стање.

Енвајронментализам подразумева широк спектар етичких, политичких и научних идеологија. Концепти као што је одрживост, који је увео Голдсмит (Goldsmith) у оквиру документа *Blueprint for Survival* (1972), постали су широко распрострањени након 1987. године и Брундтландског извештаја. Међутим, значење термина *одрживо*, који се неограничено експлоатише, надмашио је префикс одрживост у значењу „добро за енвајронмент“. Сличан помак у употреби важи за термин *зелено*, првобитно у вези са Странком зелених. Ово је термин који се још увек често користи као кишобран-термин који се односи на начин

---

⁸⁰ Bennett, Grossberg and Morris, *New Keywords. A Revised Vocabulary of Culture and Society*, p. 106.

⁸¹ Felix Guattari, *The three ecologies* (London: Athlone Press, 2000), pp. 27–28.

размишљања који је у супротности са експлоатацијом или капитализмом. Ова употреба манипулативне терминологије евидентна је у многим дисциплинама. У Брундтландском извештају из 1987. године термини *енвајронмент*, *енвајронментализам*, *екологија*, *одрживи* и *одрживост* дефинисани су на следећи начин⁸²:

Енвајронмент:

- услови који утичу на понашање и развој;
- физички услови који постоје;
- природни свет у којем људи, животиње и биљке живе.

Енвајронментализам:

- брига о природи;
- енвајронмент и жеља да се он унапреди и заштити.

Екологија:

- однос биљака и живих бића међусобно и у односу на њихову животну средину;
- проучавање овог односа.

Одрживи:

- који подразумева употребу природних производа и енергије на начин који не штети енвајронменту (животној средини);
- акција која се може наставити или се наставила у току дугог периода времена.

Одрживост:

- развој који задовољава садашњост без угрожавања могућности будућих генерација да задовоље своје потребе.

---

⁸² WCED Our Common Future (The Brundtland Report) (Oxford: Oxford University Press, 1987)

2.2.2 Позиционирање енвајронментализма

Енвајронментализам се развио, еволуирао и разграно у комплексну мрежу идеја, понашања и покушаја да се прикаже његов историјски развој до данашњег времена. Различити приступи идеји енвајронментализма омогућавају тумачење промене образаца у политици и деловању. Од најранијих времена постојао је поглед на универзум који је потицао из паганских и религиозних идеја, блиско повезаних с природом. Ова „природна магија“ била је распрострањена и актуелна све до ренесансе. Упоредо са овим веровањем развијала се и Аристотелова наука и антропоцентрични поглед на средњовековну космологију и човека који је доминирао над природом. Научна револуција у XVI веку препознала је постепено померање од „природне магије“ ка романтизму, и од Аристотелове ка Њутновој науци. Те две аналогije одражавају дивергентност, упоређујући енвајронмент са огромним биолошким моделом, и обратно, са механизмом сата, или машине.

Пепер (David Pepper) сугерише да је романтизам био један од раних облика еколошког размишљања, који произилазе из реакција на рационални прогрес науке и технологије у касном викторијанском периоду. Пејзажи који су избегли култивацију постали су изузетно цењени због узвишених квалитета своје „дивљине, природности“. У XIX веку развијене су идеје утопијских самоодрживих заједница. Романтични идеализам, идеја коришћења сопствених руку за производњу хране и кућног комфора била је атрактивана у растућем механизованом друштву. Међутим, ентузијазам ове врсте заштите животне средине и социјалног инжењеринга заснован је на идеализму који је имао немогућност као основу. Мање идеалистички либерални покрет, који се односио на мирну егзистенцију и повратак природи опстао је и у XX веку са главном неоромантичном побуном шездесетих и седамдесетих година.⁸³

Између ове две крајности развијена је посебна теорија. Пепер сугерише да је средишњи пут домен друштвених наука које произилазе из идеје Френсиса Бејкона (Francis Bacon). Ова идеологија омогућава науци да буде у служби човека,

---

⁸³ David Pepper, John Perkins and Martyn Youngs, *The Roots of Modern Environmentalism* (Beckenham, Kent: Croom Helm Ltd., 1984)

обезбеђујући му бољи квалитет живота кроз побољшање свих врста услова. Примена те нове друштвене науке манифестовала се током индустријске револуције која је заузврат дала повода за капитализам и широко распрострањену експлоатацију природних ресурса.

Захваљујући Малтусу (Malthus) и Дарвину (Darwin), облик енвајронменталног детерминизма опстао је у ситуацијама где се људи и животиње понашају на одређени начин, у смислу конкуренције, како би се осигурао опстанак, што је уједно и идеја коју промовише капитализам. Истовремено, Дарвинове идеје равнотеже и међусобно повезане природе живота на Земљи подржале су GAIA хипотезе Џејмса Ловелока (James Lovelock, 1979). Такав системски приступ енвајронменту сугерише да је целина већа од збира делова, као и да је енвајронмент недељиви систем.

Ова три модела: системи, друштвене науке и „приступи механизма“ омогућили су да енвајронмент буде схваћен на веома различите начине, као и да се изведу веома различити закључци о његовом функционисању. Поменуте аналогije одржале су се до данашњег дана.

У скорије време, интересовање за истраживање релације човека са енвајронментом поново је оживело, захваљујући великом броју публикација и нафтної кризи из седамдесетих година. Иако су и Голдсмит (Goldsmith)⁸⁴ и Римски клуб посматрали раст популације као примарни узрок неравнотеже, имали су врло различите приступе решавању енвајронменталних проблема. Римски клуб је увео идеју технолошки оптимистичног друштва, које верује да ће енвајронментални проблеми бити решени технолошким решењима.⁸⁵ Када су модели дефинисани, примењена технолошка решења су приказана као продужетак периода пре колапса система, али не и искорењивање проблема.⁸⁶ То је довело до закључка да технолошка решења неће сама резултирати стабилношћу. Голдсмит се залаже за промену система вредности развијеног света,

---

⁸⁴ Edward Goldsmith, *Blueprint for Survival* (London: The Ecologist, 1972)

⁸⁵ Donella Meadows, *The Limits to Growth* (New York: MIT, 1972), p. 129.

⁸⁶ Ibid, p. 140.

где је раст економске понуде и потражње био од централне важности за тзв. стабилност. Стварна вредност или друштвена вредност, а не економска вредност, кључ је за привреду „не-раста“ у циљу постизања одрживости.⁸⁷ Та идеја је у суштини екоцентрична и оспорава техноцентрични модел света као машине.

Пепер тврди да је техноцентризам доминантан и ауторитативан однос према енвајронменту у западном друштву, као и да овај правац подржавају они који поседују највише моћи. Овакво стање резултат је првенствено доминације класичне науке која траје још од XVI века. Он тврди да је рационализам у научном свету довео до дуализама, и става да се материја састоји од примарних особина које су мерљиве и секундарних које су субјективне и могу се уочити само посматрањем. Такође, емпиријска наука није под утицајем друштвених, културних или естетских идеја. Екоцентризам се супротставља овом гледишту емоционалним и субјективним идејама које ставља у први план. Ова дихотомија била је неприкосновена све до оживљавања субјективности у суб-атомској физици и квантној теорији.⁸⁸

Крајем осамдесетих, постало је јасно да поједине земље нису биле у стању да значајније утичу на енвајронментална питања без помоћи суседних земаља. Такође, закључено је да је земљама у развоју потребна помоћ како би избегле прављење истих грешака које су направиле земље развијеног света у управљању својим срединама. Године 1992. одржан је први Светски самит „Конференција УН о енвајронменту и развоју“ (*United Nations Conference on Environment and Development*) у Рио де Жанеиру. Овај самит водио је ка усвајању Агенде 21, документа који промовише одрживи развој у целом свету, и Конвенције о климатским променама, биолошком диверзитету и одрживом развоју. Најважнији резултати овог скупа, међутим, нису били сами документи, већ растућа свест о значају покренутих питања и проблема и жеља да се локално прате идеје наведене у Агенди 21. У складу са тим, Агенду 21 усвојили су бројне владе и департмани за планирање. Међутим, иако су одрживост као концепт усвојиле све политичке

---

⁸⁷ Goldsmith, *Blueprint for Survival*, pp. 83–86.

⁸⁸ Pepper, *The Roots of Modern Environmentalism*

опције, овај концепт одликује веома велика разноврсност у тумачењима и приступима, што отежава имплементацију.

2.3 ЕКОЛОГИЈА И АРХИТЕКТУРА

Веза екологије и архитектуре не испољава се само кроз етимолошко порекло речи екологија (*Oἰκoς*, старогрчки = кућа), већ и кроз дефиницију да екологија проучава однос организама и окружења, док архитектура и урбанизам производе окружење (енвајронмент) за људски организам и истовремено се баве проучавањем односа људи и њиховог енвајронмента. Са овог аспекта, архитектонско пројектовање је у основи проблема односа људи и животне средине и промене тих односа. Како тврде Ван дер Рин (Van der Ryn) и Коуван (Cowan), „на много начина, криза животне средине је пројектантска криза. То је последица начина на који су ствари направљене, објекти изграђени и предели коришћени. Пројектовање манифестује културу, а култура чврсто почива на темељу онога што верујемо да је истина о свету.“⁸⁹ У прилог оваквом приступу говори и Оров (Orr) став да пројектовање може много да научи из „дуговечности“ - коју данас називају „одрживошћу“ - ранијих култура и друштава.⁹⁰ У складу с догађајима који се тичу глобалног загревања, климатских промена и одрживог развоја (*Brandt Commission, 1982; Brundtland Commission, 1987; Rio de Janeiro, 1992*) и еколошка архитектура је евоулирала у неколико последњих деценија, од пројектовања за очување енергије ка одрживом архитектонском пројектовању (*Sustainable Design*). Џенкс сматра да је еколошки покрет присутан у свим областима архитектуре и изазов свим претходним парадигмама⁹¹.

Како Гудбан (John Goodbun) наводи, термин екологија се појављује шездесетих година XX века као крилатица за радикално „холистичко“ и

---

⁸⁹ Sim Van der Ryn and Stuart Cowan, *Ecological Design* (Washington: Island Press, 2007)

⁹⁰ David Orr, *The Nature of Design: Ecology, Culture, and Human Intention* (Oxford: Oxford University Press, 2002)

⁹¹ Dženks, *Nova paradigma u arhitekturi – jezik postmodernizma*, стр. 228–231.

„системско“ мишљење. У оквиру природних наука, екологија пре свега карактерише нередуктивни холистички приступ који се фокусира на организацију и на интерно/екстерну релациону динамику „целине“ или „асамблажа (скупова)“, као што су екосистеми. Током XX века екологија је коеволуирала са повезаним дисциплинама као што су кибернетика и теорија система. Ван биолошких наука, екологија је више парадигма него специфична дисциплина, као култура, холистичка наука систематских интерконекција у целини. У архитектонској теорији, а посебно у универзитетским предметима који се баве пројектовањем, развијени су бројни концепти засновани на еколошким поставкама: кибернетичка екологија, машинска екологија, перформативна екологија итд.⁹²

Имајући у виду поменути дефиницију Хекела (Ernst Haeckel) да екологија проучава однос организама и окружења, екологија намеће преиспитивање дефиниција организма и окружења (енвајронмента). У том контексту британски послератни антрополог, еколог, кибернетичар, Бејтсон, (Gregory Bateson) сматра да фундаментална јединица окружења није организам, већ организам плус окружење, као и да су организми у коеволуцији са својим окружењем. Како Гудбан наводи, релације на које Хекел реферише садржане су у комплексним начинима, мрежама интерних и екстерних токова који делују на вишеструким организационим скалама или нивоима. Са аспекта човека, оне описују сет релација организама и окружења који морају да укључе социјалне, културне и економске агенте⁹³. Различите форме еколошке теорије дефинишу и различите концепте природе. Свакако је најочигледнија разлика између еколошких традиција које посматрају природу у опозицији са културом (*deep ecology*) и оних које сматрају културу делом природе. Као што је већ истакнуто, ово истраживање полази од другог става, односно посматра природу и културу као нераскидиво повезане. Овај став заступа и Харви који развија Марксов концепт људске

---

⁹² Jon Goodbun, „Gregory Bateson’s Ecological Aesthetics – an addendum to Urban Political Ecology” in *Field: a free journal for architecture*, 4/1, 2010, 35–46, website, http://www.field-journal.org/uploads/file/2011%20Volume%204/field-journal_Ecology.pdf (коришћено 01.02.2014)

⁹³ Goodbun, „Gregory Bateson’s Ecological Aesthetics – an addendum to Urban Political Ecology” in *Field: a free journal for architecture*

релације са природом, како би описао наше метаболичке интеракције са ширим не-људским светом у којем се налазимо, али и наше менталне концепције овог односа. Чињеница је да знамо ваома мало о енвајронменту са аспекта проблема релације природе и културе. Стога је важно истаћи да се у овом раду енвајронмент истражује не само као технолошка и научна тема, већ првенствено као друштвена и културална. У складу са тим, енвајронментализам се посматра као начин на који се схватају односи људи и животне средине и на основу којег се у тој области делује. Рад заступа став да је неопходно редефинисање и поново промишљање енвајронмента у циљу интензивније интеракције човека, природе и архитектуре.

Ово истраживање полази од Бејтсоновог става да је тенденција теоретичара еколошке и теорије система, да се примарно фокусирају на квантитативне енергетске и материјалне токове, проблематична из два разлога. Као примарни разлог Бејтсон наводи да екосистеми треба да буду посматрани као комуникациони и информациони системи, чак и као ментални системи, а не само као материјални и енергетски. Односно, да су еколози дали сувише значаја размени енергије, занемарујући размену информација. Затим, да бисмо правилно схватили екосистеме, морамо наћи нове начине да мислимо еколошки, препознајући себе као део система који посматрамо или са којим смо у интеракцији. Бејтсон је сматрао да постоје велике концептуалне грешке у нашој концепцији односа према природи и да је то сада део нашег еколошког стања, као и да човек не може у потпуности да контролише и управља свеукупношћу не-људских фактора, односно екосистемима. Сличан став износи и Вигли (Mark Wigley) тврдећи да „уместо што једноставно стално изнова аплицирамо еколошки дискурс у пројектовање, треба да искористимо дугогодишње архитектонско знање и истраживање да преиспитамо екологију“⁹⁴. Гудбан у том смислу сматра да архитектура треба да иде у смеру који заступа Харви, сугеришући у својим предавањима како је кључни задатак архитектонских истраживача да истраже нове форме наше релације са природом. Харви истиче потенцијал органске и

---

⁹⁴ Wigley. “Recycling recycling”, in *Eco-Tec: Architecture of the In-Between*, p. 48.

еколошке филозофије која ставља нагласак на процес и релационо мишљење (теорију), и дели нешто заједничко са марксистичком дијалектичком теоријом. Гудбан, такође, тврди да се критичким ангажманом и коришћењем кибернетичких и еколошких теорија у оквиру архитектонског истраживања може створити потпуно нова екологија знања⁹⁵.

Благојевић и Ћоровић истичу да је нова екологија током XX века, а нарочито у последње две деценије, превазишла почетну дефиницију „студија организма и окружења“, проширујући теорију на различите аспекте, па тако данас говоримо о политичкој, социјалној, индустријској, хуманој екологији, такође о *deep ecology*, као видовима еколошке мисли, која са различитих гледишта проучава однос човека и животне средине. С тим у складу, ауторке наглашавају да екологија поставља како практичне, тако и етичке изазове пред архитектуру, бавећи се социјалном одговорношћу, односом према месту и еколошком свесношћу⁹⁶.

Поставља се питање да ли су активности, функције и простори данас тако подељене категорије или нам еколошки принципи могу омогућити рекомбиновање, односно нове релације људи, природе и објеката као много адекватнији облик за разумевање наше животне средине? На који начин архитектура може да ангажује екологију у процесу пројектовања? У предговору зборника *Пројектантски, методолошки, културолошки, естетски и уметнички модели – одговори на климатске промене у концептима архитектуре, урбанизма, просторног планирања, урбаног дизајна и естетике*, Лазовић и Ђокић истичу да се највећи недостатак актуелних система стандарда одрживе градње налази у њиховом запостављању односа између саме градње и екосистема. У складу са

---

⁹⁵ Goodbun, „Gregory Bateson’s Ecological Aesthetics – an addendum to Urban Political Ecology” in *Field: a free journal for architecture*

⁹⁶ Благојевић и Ћоровић, „Envajronmentalni aspekti kao osnov inovacije kurikulumu u visokoškolskom obrazovanju arhitekata: novi pristupi proučavanju istorije i teorije moderne i savremene arhitekture“, у: *Budućnost razvoja naselja u svetlu klimatskih promena*, стр.182.

тим, наводе да вештачка природа треба да се посматра као културолошки објекат, а форма грађевинског објекта као природни тип.⁹⁷

2.4 АРХИТЕКТУРА – УМЕТНОСТ ИЛИ ЕНВАЈРОНМЕНТАЛНА ПРАКСА

Једно од основних питања овог поглавља односи се на двозначност улоге пројектанта: да ли је пројектант уметник или енвајронментални пројектант?

Пројектантске професије (архитекти, урбанисти, пејзажни архитекти, планери) имају дивергентне слике о себи као професији и сходно томе основним проблемима и циљевима свог деловања. Пројектанти су већ дуго подељени на две групације: уметнике и енвајронменталне пројектанте. Ово се посебно односи на архитектуру у данашњем тренутку, иако сличну подељеност можемо препознати и у историји.

Архитекти имају тенденцију да архитектуру посматрају као објекат, и као последицу тога свој фокус усмеравају на перцепцију објекта, пре него на енвајронменталну перцепцију. Они су радије фокусирани на архитектуру као уметност, него на архитектуру као енвајронмент. У складу са тим, архитекти који себе сматрају уметницима своје пројекте сматрају уметничким делима. Ова уметничка дела носе поруке, и упућена су различитој публици, али најчешће другим архитектима и архитектонској критици. Са друге стране архитекти који себе сматрају енвајронменталним пројектантима много су више заокупљени тежњом да корисницима обезбеде адекватне услове живота, унапређујући свеукупно људско станиште (*habitat*) и истовремено стављајући визуелне квалитете објекта у други план.

Основни проблем у превазилажењу ове разлике је што већина архитеката и институција које се баве образовањем архитеката не препознаје овај проблем, а

---

⁹⁷ Vladan Đokić i Zoran Lazović, eds., *Uticaj klimatskih promena na planiranje i projektovanje. Razvijanje optimalnih modela* (Beograd: Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, 2012), стр.10.

његово препознавање је кључно за унапређење примене енвајронментално-бихевиоралних теорија у архитектури, урбанизму и пејзажној архитектури. Важно је напоменути да је планирање као професионална област већ јасно стало на страну енвајронменталног пројектовања, посебно када су у питању нематеријални аспекти простора (нпр. социјална и економска структура). Такође, пејзажна архитектура и урбанизам признају, много отвореније од архитектуре, дуалност слике уметник – енвајронментални пројектант.

2.4.1 Растући значај фокуса на људе/кориснике у архитектури

Један од наведених задатака у архитектури је пројектовање за људе и њихове социјалне, психолошке и културне потребе, другим речима, пројектовање енвајронмената, што омогућава услове за настанак „дома“ и места. Архитекти су увек тврдили да пројектују за људе и да су самим тим заинтересовани за пројектовање енвајронмента који изазива позитивне емоције и омогућава осећај благостања (*well-being*).

Међутим, од 1970. године било је све више критика против већине насеља и објеката пројектованих у стилу модерне, заснованих на ставу да су архитекти одговорни за отуђење људи у односу њихов енвајронмент.⁹⁸ Становници, социолози, политичари, као и као сами архитекти приметили су да је професионално ангажовање пројектаната и осталих учесника у пројектовању у односу на кориснике далеко од онога што је било очекивано и планирано. Као што је Ланг⁹⁹ истакао, „дошло је до огромног јаза између намера архитеката и њихових остварења“. Овој ситуацији је приписивано много разлога. Ланг говори о три конкретна разлога која су суштина наведеног јаз:

---

⁹⁸ Malcolm MacEwan, *Crisis in Architecture* (London: RIBA Publications Ltd., 1974)

⁹⁹ Jon Lang, *Creating Architectural Theory: The Role of the Behavioral Sciences in Environmental Design* (New York: Van Nostrand Reinhold Company, 1987)

- Карактер клијента се мења, у смислу да расте хетерогеност. Архитекти више не пројектују за људе сличне себи, људе са сличним потребама, вредностима и ставовима;
- Потребе људи за склоништем су се помериле од физиолошких и потреба за сигурношћу ка потребама вишег реда;
- Професија нерадо узима у обзир разматрање традиционалних начела и процеса пројектовања.

Перин (Perin) и Мишел (Mitchell) допунили су ову листу додатним разлозима тврдећи:¹⁰⁰

- Већина архитеката верује да је архитектура у највећој мери атеоретска дисциплина;
- Традиционални пројектантски приступ фокусиран је на „однос архитекте према артефакту, пре него на однос корисника и енвајронмента“.

Као што је Ланг још седамдесетих година прошлог века истакао:

Један од разлога за овакву ситуацију везан је за природу архитектонске теорије. Систематично знање везано за људско понашање, аспирације и вредности није имало истакнуту улогу у обликовању и развоју ни архитектонске теорије, ни објеката. То се мора променити.¹⁰¹

2.4.2 Признање значаја енвајронмента у друштвеним наукама

Занимљиво је да су захтеви за разматрање друштвених проблема у архитектури паралелно праћени захтевима у психологији за прихватањем изграђеног енвајронмента као променљиве која утиче на резултате научних истраживања. Заиста, у друштвеним наукама, а посебно у психологији, било је

---

¹⁰⁰ Mitchell, *Professional and Client: An Emerging Collaborative Relationship*, in Jon Lang, *Designing for Human Behaviour: Architecture and the Behavioural Sciences* (Stroudsburg: Dowdon, Hutchinson and Ross Inc., 1974)

¹⁰¹ Lang, *Designing for Human Behaviour: Architecture and the Behavioural Sciences*, p. 3.

приметно одсуство аспеката изграђеног енвајронмента као компоненте истраживања понашања људи, било у оквиру експерименталних лабораторија или у реалности/стварном свету. Како Кантер истиче, „када су психолози генерално и социјални психолози посебно, прихватили експериментални лабораторијски приступ, са том одлуком су прихватили и став да је лабораторија неутрална средина која нема улогу у процесима истраживања“. У суштини, то је значило да, на пример, на психологију индивидуе, односно на њене социјалне и психолошке аспекте, не утичу физичко-енвајронменталне променљиве.¹⁰²

Друштвене науке, као што су психологија и социологија до осамдесетих година XX века суочавале су се са немогућношћу да укључе значај енвајронмента у својим формулацијама. Чак и када је то разматрано, енвајронмент је добијао само минималну улогу у темама које су истраживане. Након овог периода, друштвене науке су са растућим интересом почеле да разматрају енвајронмент као главни аспект који утиче на психологију и људско понашање.

2.5 ЕНВАЈРОНМЕНТАЛНА АРХИТЕКТУРА

Дефинисање архитектонских стилова и теоријских полазишта дуго је била преокупација архитектонске професије. У архитектонској едукацији архитектонска историја и теорија су традиционално изучаване као хронологија стилова и покрета, са посебним акцентом на конфликте између стилова, као што су готички и класични у XIX веку, или модернизам и постмодернизам у XX веку.

Иако Ван дер Рин и Кован тврде да архитекти нису имали енвајронментални речник пре седамдесетих година XX века¹⁰³, постоји читав корпус архитектонских дела која се односе на положај човека у оквиру екологије пре појаве еколошког покрета у XX веку. Циљ је да се у овом поглављу разјасни релација између енвајронментализма и његове експресије у архитектури. Такође,

---

¹⁰² David Canter, *Psychology for Architects* (London: Elsevier Science Ltd., 1974)

¹⁰³ Van der Ryn and Cowan, *Ecological Design*, p.12.

циљ је да се покаже да се у архитектури препознаје и уочава период развоја еколошког покрета од шездесетих година прошлог века. Приложени дијаграм енвајронменталне архитектуре (Дијаграм 2.5.–3. на стр.76) конципиран је на сличан начин као и дијаграм енвајронментализма (Дијаграм 2.5.–2. на стр. 77), у формату већ познатом у архитектури захваљујући Џенксу.

Генерално, међу теоретичарима¹⁰⁴ постоји сагласност да су најранији записи који разматрају природу енвајронмента и како он постаје видљив у објектима, евидентни у делима Витрувија. У Витрувијевим делима клима, архитектура и комфор, представљају три услова који се сматрају фундаменталним захтевима за пројектовање објеката. Овакав приступ потребама корисника, и као и истицање његовог значаја у односу на форму и материјале примењене у објектима, представља суштинске принципе у успостављању цивилизације у климатским условима у којима незаштићени људи не могу да преживе.

Вернакуларне технике изградње у различитим климатским регионима омогућиле су друштвима да опстану и напредују у „окрутним“ срединама. Ове технике најчешће дају одговор на дневне и сезонске варијације и користе локалне материјале. То чини вернакуларне објекте инхерентно енвајронментално одговорним. Међутим, у савременој архитектури је присутна тенденција да се партикуларне културе све мање ослањају на вернакуларна знања са напредовањем економског развоја и да као главну мотивацију архитектуре следе актуелне глобалне трендове. Резултат ове тенденције је повећана потрошња материјала из удаљених подручја, и архитектура која често није прилагођена локалним климатским условима. У многим развијеним друштвима, поновна актуелност вернакуларних метода подстакла је у исто време и теоријски рад и праксу. У складу са тим, Хаган тврди да они који користе вернакуларно као генератор енвајронменталних решења припадају двама групама: 1) екоцентрици који су против индустрије и прозанатски оријентисани и 2) они који истражују теоријске

---

¹⁰⁴ Видети опширније: Hagan, *Taking Shape: A new Contract between Architecture & Nature*; Victor Olgyay, *Design with Climate, Bioclimatic Approach to Architectural Regionalism* (Princeton New Jersey: Princeton University Press, 2015 (1963)); Dean Hawkes, *The Environmental Tradition: Studies in the Architecture of the Environment* (London: Taylor & Francis, 1996)

моделе за пасивно енвајронментално пројектовање.¹⁰⁵ У неким земљама у развоју, међутим, употреба вернакуларног може се посматрати као покровитељ сентименталности или банални климатски или културни детерминизам.¹⁰⁶

Колонијални развој и успостављање архитектуре и грађевинске праксе западне Европе у различитим климатским условима, довели су до развоја технологија изградње и пројектантских иницијатива, посебно у односу на топлоту и влажност у тропским зонама. Исто важи и за Нову светску архитектуру (*New World architecture*) овог периода. Банам (Reyner Banham) сугерише да је увођење унутрашњег електричног осветљења био значајан фактор у унапређењу нових стилова архитектуре, почевши од арт нувоа (*Art Nouveau*) у деведесетим годинама XIX века.¹⁰⁷ И Морис (Morris) и Раскин (Ruskin) имају бројне референце у односу на енвајронмент и потенцијалне опасности индустријализације. Овај романтични покрет у архитектури снажно је повезан са раним енвајронментализмом¹⁰⁸ и утицао је на развој покрета *Arts and Crafts* и органске архитектуре.

Однос између човека и енвајронмента у смислу комфора и благостања био је у великој мери предмет истраживања Ле Корбизјеа, иако је важно истаћи да он није био са намером усмерен на неопходност енвајронменталне заштите. Његови принципи, дела и текстови утицали су на велики број пројектаната широм света. Модернизам и функционализам, како сматрају бројни теоретичари, имају јаке везе са енвајронментализмом уколико је функција објекта делимична модификација спољашње климе да обезбеди унутрашњи комфор.¹⁰⁹ Банам, међутим, оспорава да је немачка функционалистичка школа, као што је Баухаус, игнорисла већину фундаментално хуманих концепата енвајронменталних квалитета развијених до 1914. године. Осим тога, Банам сугерише да је намера интернационалног стила

---

¹⁰⁵ Hagan, *Taking shape. A new contract between architecture and nature*, p.103.

¹⁰⁶ Ibid, p. 118.

¹⁰⁷ Reyner Banham, *The Architecture of the Well-tempered Environment* (London: Architectural Press, 1984), p. 44.

¹⁰⁸ Pepper, *The Roots of Modern Environmentalism*

¹⁰⁹ Hagan, *Taking shape. A new contract between architecture and nature*, p.151.

била да ослободи свет од неадекватности вернакуларне архитектуре¹¹⁰. Дакле, однос енвајронменталне архитектуре и модернизма је донекле парадоксалан по природи.

Енвајронментална архитектура седамдесетих година прошлог века фокусирана је на енергију и иницирана развојем енвајронментализма у контексту нафтне кризе. Количина енергије која се користи у изградњи објеката значајно је повећана због развоја грађевинске индустрије. Соларна енергија и идеје пасивне соларне архитектуре и пасивне вентилације прерасле су у главне концепте који се користе за дефинисање архитектуре овог периода. Међутим, иако је уведен концепт нискоенергетских зграда, и даље је углавном реализован само у једнопородичним кућама за појединачне клијенте и у кућама самих архитеката. Године 1963. Олгиаи (Olgyay) је писао о међусобно повезаним областима климатског баланса. Веома налик Витрувију, његов рад нема претензије на естетски стил и изражава неопходност повезаности технологије и „доброг“ пројектовања.¹¹¹

Банам дефинише четири типа објеката у односу на начине енвајронменталне контроле: конзервативни, селективни, регенеративни и ексклузивни. Конзервативни тип има за циљ да ублажи промене у спољашњој клими термо- складиштењем, првенствено масивним зидовима. Банам сматра да је овај принцип укореењен у норми европске културе.¹¹² Селективни режим подразумева искључивање нежељених услова и афирмацију пожељних и одувек је у одређеној мери имао заједничке принципе са конзервативним, када су у питању елементи као што су прозори, боје и вентилациони уређаји. Регенеративни тип уводи енергију у облику грејања или хлађења и вештачко светло. У традиционалном градитељству, присутна су сва три режима, али већина изграђених објеката има изражену тенденцију према једном од типова. Банам сматра да је појава соларног покрета у архитектури свакако био архитектонски

---

¹¹⁰ Banham, *The Architecture of the Well-tempered Environment*, 304.

¹¹¹ Olgyay, *Design with Climate, Bioclimatic Approach to Architectural Regionalism*

¹¹² Banham, *The Architecture of the Well-tempered Environment*, p. 23.

одговор на растућу забринутост око загађења, трошкова енергије и експлоатације коначних природних ресурса¹¹³. Четврти, ексклузивни тип, нема никакве везе са спољашњим енвајронментом и одликује се објектима са изузетно развијеним сервисима. Они су пројектовани на начин који чини да је унутрашњи енвајронмент у потпуности одвојен од спољашњег.

Хоукс (Hawkes) указује на дијаграм климатског баланса биологије, климатологије, архитектуре и технологије веома слично као и Олгиаи¹¹⁴. Међутим, његове дефиниције типова објеката се у великој мери поклапају са Банамовим: прагматични, ексклузивни и селективни тип. Док прагматични игнорише енвајронменталне теме, ексклузивни подразумева већи фокус на пројектовање него Банамов, али и даље је искључив у односу на спољашњу средину. Селективни тип филтрира услове спољашње средине у комбинацији Банамовог конзервативног, селективног и регенеративног типа¹¹⁵.

Велики број теоретичара дели енвајронменталне архитектонске правце у две групе. Ове две групе су директна паралела са екоцентричном и техноцентричном идеологијом. Гај (Guy) и Шав (Shove) класификују ове идеологије респективно на оне који осећају друштвену одговорност и на оне који су фокусирани на енергију и материјалне трошкове.¹¹⁶ Слично томе, Лојд Џонс (Lloyd Jones) тврди да постоје две суштински супротстављене школе архитектонске мисли, културал-фикс (*Cultural-fix*) и техно-фикс (*Techno-fix*). Ова дихотомија представља са једне стране оне који верују да су промене у култури и ставови друштва (чак и уколико морају да се спроведу законски) предуслов, док су са друге стране они који у технологији виде одговоре на проблеме које смо присиљени да решавамо у односу на енвајронмент, омогућујући тако друштву да

---

¹¹³ Banham, *The Architecture of the Well-tempered Environment.*, p. 277.

¹¹⁴ Hawkes, *The Environmental Tradition: Studies in the Architecture of the Environment.*, p. 14.

¹¹⁵ Ibid, p.109.

¹¹⁶ Simon Guy and Elizabeth Shove, *A Sociology of Energy, Buildings & the Environment: Constructing Knowledge, Designing Practice* (London: Routledge, 2001), p. 13.

настави да функционише на исти начин као током векова индустријализације. Ове две школе имају суштински различите методологије пројектовања¹¹⁷.

Еколози, Ван дер Рин (Van der Ryn) и Коуван (Cowan) указивали су на то да су екоцентрични аспекти пројектовања кључни. Ови аспекти подразумевају: природу, место, биодиверзитет, вернакуларизам и манифестацију дидактичке наставе кроз пројектовање¹¹⁸. Еколошки приступ се даље развио у много детаљније дефинисану теорију екологије посматрањем екосистема као модела или метафоре у изради конструкција и пројеката¹¹⁹. Ови истраживачи су још тврдили да смо постали еколошки неписмени током нашег удаљавања од природне средине, због изграђене, и да морамо поново да откријемо наш однос са природом кроз ову репрезентацију. Овај принцип назива се екоморфизам (*Ecomorphism*). Објекат је представник система, супротно биоморфизму (*Biomorphism*), где објекат представља облик организма. Они су такође тврдили да ово није идеологија, већ научна методологија, иако не прати правила емпиризма.

Техноцентрици дефинишу пет елементарних разлога за пројектовање објеката са енергетским билансом преко мерења одавања енергије кроз фасаду применом одређених материјала, коришћењем обновљивих извора енергије, истраживањем карактеристика локације, комфора и дневног светла, соларне енергије, вентилације, чврстоће материјала, квалитета ваздуха и влажности.¹²⁰

Хаган закључује да постоје три категорије енвајронменталне архитектуре: симбиоза, диференцијација и видљивост. Симбиотско пројектовање користи статистичке факторе и стога припада технолошком крају спектра. Један од разлога зашто је симбиотичка архитектура уско повезана са модернистичким и

---

¹¹⁷ David Lloyd Jones, *Architecture & the Environmental: Bioclimatic Building Design* (London: Laurence King, 1998), p. 11.

¹¹⁸ Van der Ryn and Cowan, *Ecological Design*

¹¹⁹ Charles Kibert, Jan Sendzimir and Bradley Guy, *Construction Ecology: Nature as the basis for green buildings* (New York: Spon Press, 2002)

¹²⁰ Randall Thomas, *Environmental Design: An Introduction for Architects and Engineers. 3 edition* (London: Taylor & Francis, 2005)

хај-тек правцем, јесте лакоћа израчунавања енвајронменталних ефеката у и око ортагоналних и правилних форми карактеристичних за интернационални стил, чиме представља техницистичку школу¹²¹. Када говоримо о приступу диференцијације, Хаган препознаје две различите методологије у оквиру овог приступа: културну диференцијацију која реагује на вернакуларно и социјалне аспекте духа места (*genius loci*), кроз разумевање животног стила аутохтоног народа и веровање да пројектантска решења реагују на енвајронмент. Климатска диференцијација, међутим, користи географске и метеоролошке податке. Енвајронментална архитектура која је пројектована по принципу видљивости дефинисана је намером да се енвајронменталне идеје читају у естетском приступу пројектовању. Овај приступ омогућава и подржава концепцију архитектуре као уметности. Хаган сматра да су све три категорије различите у раду многих архитеката, међутим, једна је обично доминантна. Такође је истакнуто да је енвајронментални пројектантски процес веома слојевит, у смислу размишљања и ставова. На пример, симбиоза представља иницијални услов за постизање фиксних захтева, тако да пројектант може да одговори на услове локалног енвајронмента и покуша да пројектантске напоре учини видљивим кориснику.

Гај (Guy) и Фармер (Farmer) одрживу архитектуру деле на шест категорија, користећи израђене објекте и архитекте за дефиниције. Ова металогика повезује екоцентрични и техноцентрични приступ¹²². Подела је извршена на следеће приступе:

- 1) еко-технички (*Eco-technic*),
- 2) еко-центрични (*Eco-centric*),
- 3) еко-естетски (*Ecoaesthetic*),
- 4) еко-културни (*Eco-cultural*),
- 5) еко-медицински (*Eco-medical*) и
- 6) еко-социјални (*Eco-social*).

---

¹²¹ Hagan, *Taking shape. A new contract between architecture and nature*, p.149.

¹²² Simon Guy and Farmer Graham. "Reinterpreting Sustainable Architecture: The place of Technology": in *Journal of Architectural Education*, Feb. 2001, pp. 140–148.

Табела 2.5.–1. Шест конкурентских логика одрживе архитектуре¹²³

Логика / приступ	Слика простора	Извор енвајронм. знања	Слика објекта	Технологије	Идеални концепт места
Еко-технички	Глобални контекст Макрофизичка	Технократско Научно	Комерцијална Савремена Футуристичка	Интегрисано Енергетска ефикасност <i>High-tech</i> Интелигентно	Интеграција глобалних енвајронменталних аспеката у конвенционалне пројектантске стратегије. Урбана визија компактнoг и густо насељеног града.
Еко-центрични	Фрагилна Макробиотичка	Системска екологија Метафизички холизам	Загађивачка Паразитска Конзумеристич.	Аутономно Обновљиво Рециклирано Посредно	Хармонија са природом кроз децентрализоване, аутономне објекте са минималним еколошким последицама. Осигурање стабилности, интегритета, и „напредног“ локалног и глобалног биодиверзитета.
Еко-естетски	Отуђујућа Антропоцентр.	Чулност Постмодерна наука	Иконична Архитектонска Ново-доба	Прагматично ново Нелинеарно органско	Универзално реконструисани у светлу новог еколошког знања и трансформације наше свести о природи.
Еко-културални	Културални контекст Регионална	Феноменологија Културална екологија	Аутентична Хармонична Типолошка	Локално <i>Low/tech</i> Вернакуларно	Учење како „становати“ кроз објекте прилагођене локалним и биорегионалним физичким и културалним карактеристикама.
Еко-медицински	Загађена Опасна	Медицина Клиничка екологија	Здравље Живот Брига	Пасивно Нетоксично Природно Тактилно	Природни и тактилни енвајронмент који омогућава здравље, благостање (<i>well-being</i>) и квалитет живота за индивидуу.
Еко-социјални	Друштвени контекст Хијерархијска	Социологија Социјална екологија	Демократска Дом Индивидуализам	Флексибилно Партиципат. Одговарајуће локално Домаће	Измирење појединца и заједнице на социјално кохезивни начин кроз децентрализоване, „органске“, нехијерархијске, и партиципативне заједнице.

¹²³ Према: Guy and Graham, "Reinterpreting Sustainable Architecture: The place of Technology"

Еко-технички приступ подразумева широк спектар методологија, од Хоуксовог (Hawkes) прагматичног до селективног типа. Еко-центрични приступ представља супротност еко-техничком. Остала четири приступа су између ова два екстрема. Еко-естетски одговара Хагановом (Hagan) приступу видљивости. Еко-социјални и еко-културни су на линији културне диференцијације и актуелних кретања, од вернакуларних до биорегионалних традиција. Еко-медицински приступ је директни потомак Цивонијевих (Givoni) и Хоуксових (Hawkes) позитивних људских енвајронмената, али подразумевају и синдром „болесних“ зграда (*sick building syndrome*), ефикасност запослених и друге савремене истраживачке феномене који се односе на здравље и благостање (*wellbeing*).

Данас, као паралела социо-економском енвајронментализму, постоји принцип балансирања три аспекта одрживости. Иако методологија пројектовања заузима средишњу позицију, између екоцентричних и техноцентричних полазишта, она није резултат детерминизма, већ прихватања аспеката сва три полазишта: екоцентричног енвајронментализма, детерминистичког социјализма и техноцентричне економије.

Диаграм 2.5–1. Дијаграм баланса одрживости¹²⁴

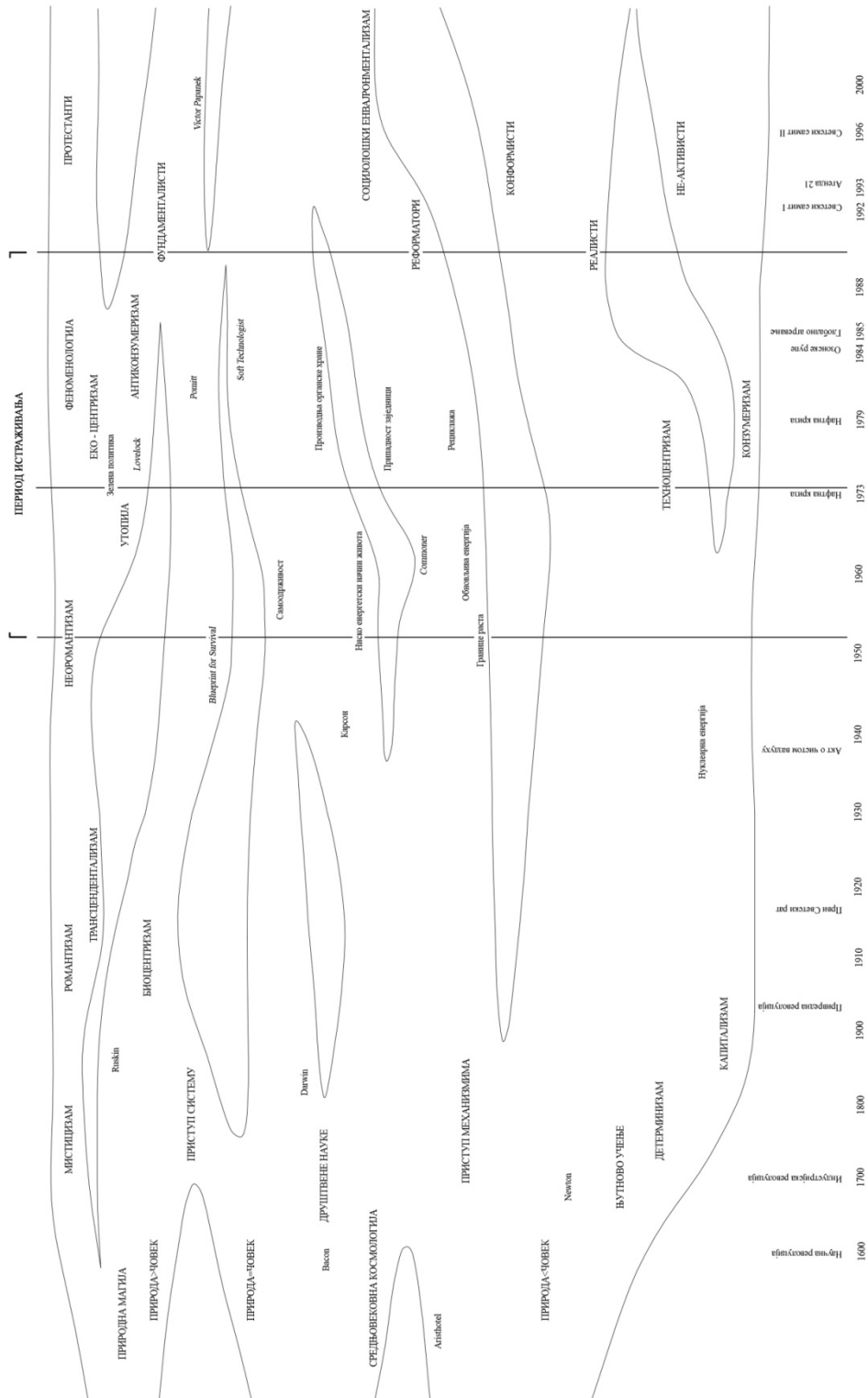
¹²⁴ Rosi Fieldson, “Architecture & Environmentalism: Movements & Theory in Practice”, *Forum E-journal, International Ejournal for Postgraduate Studies in Architecture, Planning and Landscape*,

Иако Дијаграм енвајронменталне архитектуре (Дијаграм 2.5.–3) покушава да позиционира велики број архитеката у оквиру различитих праваца енвајронменталне архитектуре, неки од њих су употребљавали различите методе у различитим ситуацијама, као што је на пример Ле Корбизјеова машинска етика у контрасту са његовим радом у Индији. Такође, велики број архитеката је мењао своја полазишта и ставове током дуге каријере. Из тог разлога дефинисање методологије на основу принципа које су користили одређени архитекти може да доведе у заблуду.

С тим у складу, овакав начин анализе архитектуре никада не може бити у потпуности фиксан, као што је Џенкс показао објављивањем додатака његовог оригиналног графикана архитектуре XX века. Очигледно је да су дефиниције које користе теоретичари и пројектанти интерпретиране тако да објасне њихове сопствене идеје или њихову реакцију и став у односу на рад других у контексту енвајронмента. Богатство архитектонске енвајронменталне историје свакако не може бити оспорено, међутим, треба имати на уму да то представља веома мали део грађевинске индустрије у целини. Уколико би сви објекти требало да буду одрживи без обзира на друга ограничења и захтеве клијената, сви објекти би требало да нађу своје место у спектру презентованих идеја о енвајронменталном приступу пројектовању.

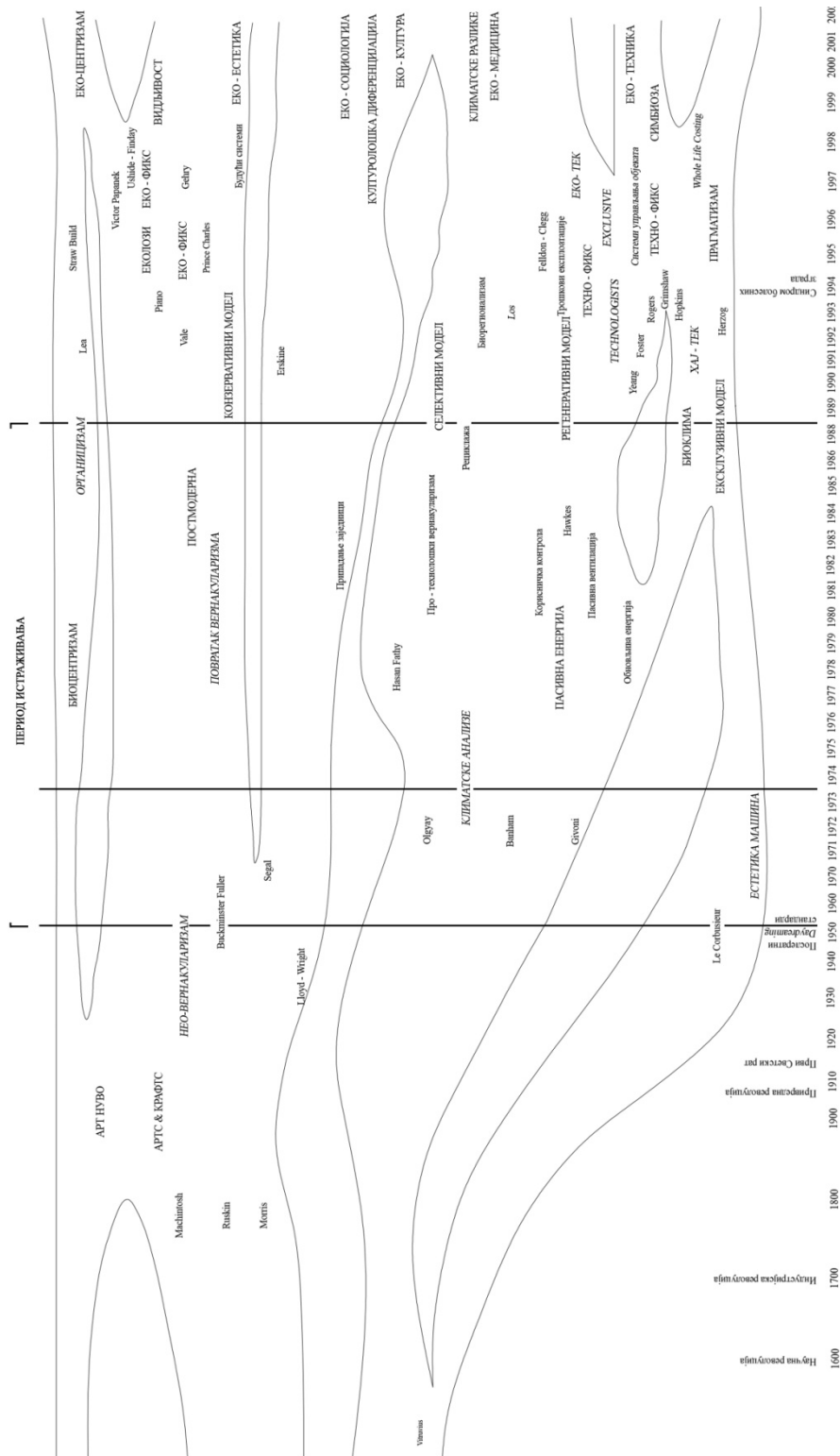
На основу наведеног свакако се може тврдити да енвајронментална архитектура није естетски стил, већ је без сумње покрет, мада подељен у више паралелних праваца. Максмен (Maxman) још сугерише да за „одрживу“ архитектуру не постоји рецепт, јер она представља приступ и став. „Она чак не би требало да има етикету. Требало би једноставно да буде *архитектура*.“¹²⁵

¹²⁵ Ibid, p.140.

Дијаграм 2.5.–1. Дијаграм енвјронментализма¹²⁶

¹²⁶ Према: Fieldson, "Architecture & Environmentalism: Movements & Theory in Practice"

Дијаграм 2.5.–2. Дијаграм енвајронменталне архитектуре¹²⁷

¹²⁷ Према: Fieldson, "Architecture & Environmentalism: Movements & Theory in Practice"

Глава III

3.0 ЕНВАЈРОНМЕНТАЛНО-БИХЕВИОРАЛНЕ СТУДИЈЕ И АРХИТЕКТУРА

Енвајронментално-бихевиоралне студије се, по дефиницији, баве дескрипцијом и објашњењем кључних физичких атрибута који су значајни за људско искуство изграђене средине.

Архитектура је комплексна „синтетска“ дисциплина на коју традиционално имају утицај и њен су саставни део инжињерство, друштвене науке и уметност. Како је временом кроз историју знање у оквиру ових појединачних области постајало све комплексније, обимније и специјализованије, и највећи број архитекта се опредељивао за неку од ових области као доминантну у свом раду, са малим бројем оних који су у свој рад укључивали све три.

Последњих деценија се у архитектонској теорији константно истиче значај бихевиоралних аспеката и знања у архитектонском пројектовању са циљем постизања еколошке одрживости, односно усклађености архитектуре са корисницима и енвајронментом, међутим, и даље не постоји развијена пракса примене ових знања у архитектури. Иако већ дуго постоји размена идеја између пројектантских области и енвајронментално-бихевиоралних студија, и ова чињеница је општеприхваћена и призната, постоји генерална конфузија о њиховом међусобном односу.

Међу истраживачима у области енвајронментално-бихевиоралних студија заступљен је став да су области архитектонског и урбанистичког пројектовања невољне да примене знање генерисано у оквиру енвајронментално-бихевиоралних истраживања. Такође инверзно, постоји мишљење пројектаната да је највећи број актуелних истраживања у области енвајронментално-бихевиоралних студија ирелевантан за пројектантске дисциплине, јер се не односи на проблеме са којима се пројектанти сусрећу у обављању својих професионалних задатака, односно да се истраживања не односе на архитектуру као професију. Међутим, са друге стране, истраживачи у области енвајронментално-бихевиоралних студија сматрају

да пројектанти не дефинишу пројектантеске проблеме на одговарајући начин. Поред тога, многи пројектанти верују да на основу сопственог искуства, здравог разума и интуиције, боље познају поменуте проблеме и да им нису потребна додатна истраживања истих.

У овој глави постављени су следећи аспекти испитивања ове релације:

- 1) Разјашњавање односа између енвајронментално-бихевиоралних студија и архитектуре;
- 2) Разматрање интердисциплинарне улоге архитектуре у оквиру поља енвајронментално-бихевиоралних студија;
- 3) Разматрање улоге и значаја енвајронментално-бихевиоралних теорија у анализи односа архитектуре и природе.

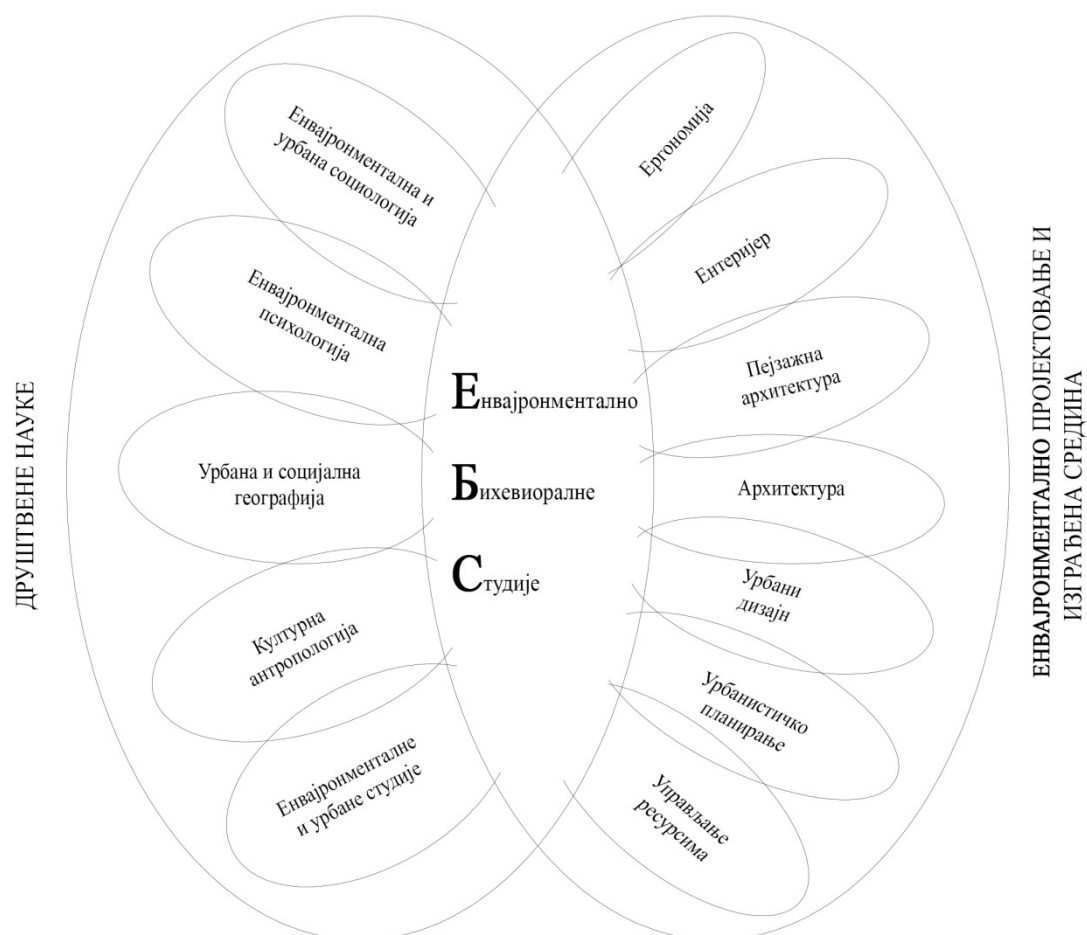
3.1 ПОЈАВА И РАЗВОЈ ЕНВАЈРОНМЕНТАЛНО-БИХЕВИОРАЛНИХ СТУДИЈА

Енвајронментално-бихевиоралне студије представљају интердисциплинарно академско поље које се бави истраживањем људске интеракције са енвајронментом у циљу решавања комплексних проблема везаних за овај однос. Термин енвајронментално-бихевиоралне студије има велики број синонима: „студије човека и енвајронмента“, „социјална екологија“, „људски фактори“, „бихевиорална архитектура“, „програмирање“, „енвајронменталне студије“ итд. Ово је широко поље истраживања које укључује природни енвајронмент, изграђени енвајронмент и читав низ релација међу њима. Ова област обухвата истраживање основних принципа екологије и енвајронменталних наука, као и сродних области као што су естетика, урбана и културална антропологија, урбана и социјална географија, планирање, економија, филозофија, енвајронментална и урбана социологија итд.

Област енвајронментално-бихевиоралних студија развијена је из архитектуре, урбанизма и просторног планирања са једне стране, и друштвених и бихевиоралних наука са друге стране. Настала је из две групе комплементарних

интересовања и проблема, једних у оквиру области професионалних дисциплина енвајронменталног пројектовања и других у оквиру социо-културних и бихевиоралних наука¹²⁸.

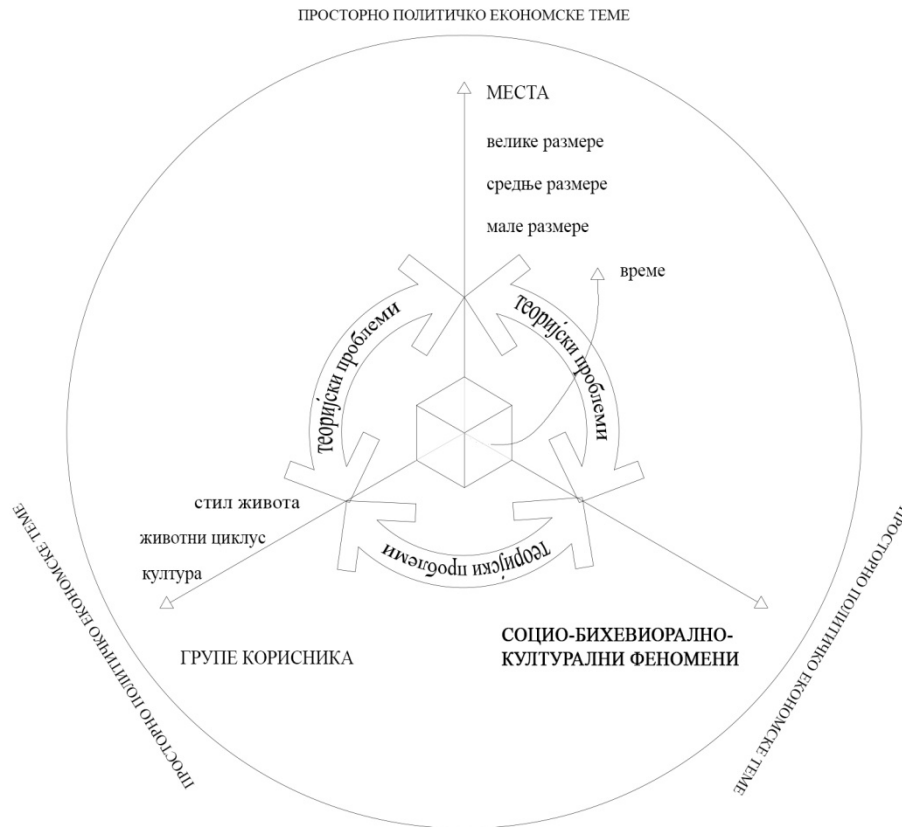
Дијаграм 3.1-1. Дијаграма енвајронментално бихевиоралних студија као интердисциплинарног академског поља¹²⁹

¹²⁸ Gary Moore, Paul Tuttle and Sandra Howell, *Environmental design research directions: process and prospects* (Environmental Design Research Association Praeger, 1985)

¹²⁹ Према: Gary T Moore, „ Environment, Behaviour and Society: A Brief Look at the Field and Some Current EBS Research at the University of Sydney”, pp. 489-506.

У области архитектуре, урбанизма и урбаног планирања, енвајронментално-бихевиоралне студије су се развиле као последица схватања да ове дисциплине нису у довољној мери узимале у обзир и разматале понашање људи, индивидуалну перцепцију и жеље, друштвене норме и динамику, културне вредности и очекивања у планирању и пројектовању енвајронмента. Са друге стране, у бихевиоралним и друштвеним наукама као што су психологија, социологија, и посебно антропологија, енвајронментално-бихевиоралне студије су се развиле из схватања да иако је постојало развијено знање о индивидуалним, групним и културним процесима, перцепцији, спознаји, склоностима, вредностима, ставовима, друштвеним нормама, семантичким структурама, културним разликама итд. мало се знало о релацији ових друштвених схватања и физичког енвајронмента. Када је реч „енвајронмент“ употребљавана у овим дисциплинама, она се најчешће, имплицитно, односила на социо-културни енвајронмент запослених, курукулум, социјалне интеракције и културни миље, а не на физички, планирани и пројектовани енвајронмент.

Области енвајронментално-бихевиоралних наука настале су са идејом да се превазиђу ови проблеми, недостаци и разлике у приступима, као и да се развију емпиријски заснована схватања о реципрочној интеракцији појединаца, друштвених група, културе и енвајронмента у којем живе, са циљем примене ових знања у планирању и пројектовању изграђеног енвајронмента. Дакле, енвајронментално-бихевиоралне студије подразумевају истраживање међусобних и реципрочних интеракција људи и енвајронмента на свим скалама, односно просторним нивоима, као и апликацију овог знања у циљу унапређења квалитета живота кроз пројектовање, планирање и енвајронменталну политику. Енвајронментално-бихевиоралне студије се фокусирају на зависност физичког енвајронменталног система и социо-културних система, и укључују како енвајронменталне, тако и хумане факторе. Оне делују на нивоу индивидуе, групе, друштва и културе, и укључују промене енвајронмента које спроводе људи кроз своје активности на различитим нивоима. Ова област такође подразумева истраживање политичког, друштвеног и економског контекста енвајронментално-бихевиоралних релација.

Дијаграм 3.1-2. Енвајронментално-бихевиоралне студије као истраживање реципрочне интеракције између простора, корисничких група, социо-бихевиорално-културалних феномена и времена¹³⁰

3.2 ЕНВАЈРОНМЕНТАЛНО-БИХЕВИОРАЛНЕ ТЕОРИЈЕ

Године 1976. Мур (Moore) и Голедџ (Golledge) наводе да је енвајронментално-бихевиорална област до и укључујући 1970-у годину обухватала три категорије теорија: радикални енвајронментални детерминизам (који је нестао), рационализам и нативизам (који никада нису били доминантно заступљени) и интеракционализам и конструктивизам (као доминантне теоретске

¹³⁰ Према: Gary T Moore, „ Environment, Behaviour and Society: A Brief Look at the Field and Some Current EBS Research at the University of Sydney, pp. 489-506.

оријентације на пољу енвајронментално-бихевиоралних студија).¹³¹ Такође, Стоколс (Stokols) је 1977. године изнео став да постоје две групације доминантних теорија у оквиру енвајронментално-бихевиоралних студија: еколошке теорије, према којима се групе прилагођавају енвајронменту, и енвајронменталне психолошке теорије које се усредсређују на процесе, као што су енвајронментална перцепција и когниција, као посреднике у енвајронментално-бихевиоралној вези.¹³²

Године 1987. Мур је предложио да најважније енвајронментално-бихевиоралне теорије буду разврстане у поретку од једноставних емпиријских или нативистичких теорија, као једног екстрема, до сложенијих интеракционалних или трансакционалних теорија, као другог екстрема. У оквиру овог поретка су и теорије базиране на индивидуи (*person-based theories*) (са фокусом на појединца као јединицу анализе, као што је нпр. Алтманова теорија приватности, 1975); теорија друштвених група (*social group theories*) (нпр Батимерови (Buttimer) појмови о стамбеном понашању који се односе на норме, припадност, референтне групе, и друштвени простор, 1976); теорије посредовања (*mediational theories*) (нпр. Евансова и Лапурева (Evans & Lapore) теорија умерености и посредовања у енвајронментално-бихевиоралним релацијама, 1997); феноменолошке теорије (нпр. Симон (Seamon), 1980), структуралистичке теорије (нпр, Лоренсова (Lawrence) структуралистичка теорија дома, 1989) и, коначно, интеракционална теорија (нпр. Лотонова (Lawton) теорија компетенције, енвајронменталног притиска и адаптације старијих људи, као и многе друге, 1975); и трансакционална теорија (нпр. Вапнерова (Warner) особа-у-енвајронменту трансакционална теорија, 1987).

---

¹³¹ Gary Moore and Reginald Golledge, eds., *Environmental Knowing: Theories, Research, and Methods* (Stroudsburg, Penn: Dowden, Hutchinson & Ross, 1976), in Gary Moore, „Environment, Behaviour and Society: A Brief Look at the Field and Some Current EBS Research at the University of Sydney”, pp. 489–506.

¹³² Daniel Stokols, „Origins and directions in environment-behavior research“, in Daniel Stokols, ed., *Perspectives on Environment and Behavior* (New York: Plenum, 1977), pp. 5–36.

Табела 3.2-1. Приказ најважнијих теорија енвајронментално-бихевиоралних студија¹³³

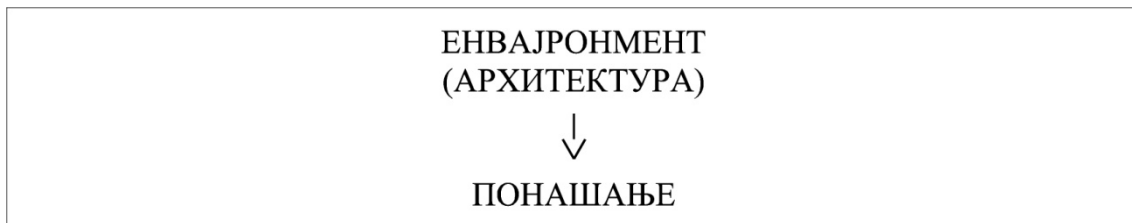
ПАРАДИГМЕ	НАЈВАЖНИЈЕ ТЕОРИЈЕ У ЕБС	РЕЛАЦИЈА ЕНВАЈРОНМЕНТА И ПОНАШАЊА		
ДЕТЕРМИНИСТИЧКА	ТЕОРИЈЕ ЛИЧНОСТИ	ПЕРСОНАЛНА ДИСПОЗИЦИЈА	ПРЕДВИЂА →	ЕНВАЈРОНМЕНТАЛНО ПОНАШАЊЕ
	ТЕОРИЈЕ ДРУШТВЕНИХ ГРУПА	ДРУШТВЕНА ПРАВИЛА И НОРМЕ ГРУПЕ	ДЕТЕРМИНИШУ →	ИНДИВИДУАЛНО ПОНАШАЊЕ У ЕНВАЈРОНМЕНТУ
	ЕМПИРИЈСКЕ ТЕОРИЈЕ	ФИЗИЧКА СРЕДИНА (ЕНВАЈРОНМЕНТ)	УЗРОКУЈЕ →	ПЕРСОНАЛНО ПОНАШАЊЕ
ИНТЕРАКЦИОНАЛНА	ТЕОРИЈЕ МЕДИЈАЦИЈЕ	1. ФИЗИЧКА СРЕДИНА (ЕНВАЈРОНМЕНТ)	МЕДИЈАТОРИ 	ПЕРСОНАЛНО ПОНАШАЊЕ
		2. 	МЕДИЈАТОРИ 	ПЕРСОНАЛНО ПОНАШАЊЕ
	КУЛТУРАЛНЕ ТЕОРИЈЕ	1. 	ДЕТЕРМИНИШУ →	ПЕРСОНАЛНО ПОНАШАЊЕ
		2. ФИЗИЧКА СРЕДИНА (ЕНВАЈРОНМЕНТ)	КУЛТУРАЛНЕ ВАРИЈАБЛЕ КАО МЕДИЈАТОРИ → →	ПОНАШАЊЕ
	ФЕНОМЕНОЛОШКЕ ТЕОРИЈЕ	ТЕЛО - СУБЈЕКТ & СУБКОРТИКАЛНЕ РУТИНЕ	УТИЧЕ УКОЛИКО НЕ ДЕТЕРМИНИШЕ →	ПРОСТОРНО ПОНАШАЊЕ
	СТРУКТУРАЛИСТИЧКЕ ТЕОРИЈЕ	ИНТЕРАКЦИЈА СТРУКТУРА	ОДГОВОРНА ЗА →	БИХЕВИОРАЛНЕ ДОГАЂАЈЕ
ОРГАНИЗМИЧКЕ ТЕОРИЈЕ	ФУНДАМЕНТАЛНИ ОРГАНСКИ ПРИНЦИПИ	ДЕТЕРМИНИШУ →	ПОНАШАЊЕ	
ТРАНСАКЦИОНАЛНА	ТРАНСАКЦИОНАЛНЕ ТЕОРИЈЕ	НЕРАЗДВОЈИВЕ ПСИХОЛОШКЕ, КОНТЕКСТУАЛНЕ И ТЕМПОРАЛНЕ ЧИЊЕНИЦЕ	ДЕФИНИШУ →	ФЕНОМЕНИ

¹³³ Према: Gary T Moore, „ Environment, Behaviour and Society: A Brief Look at the Field and Some Current EBS Research at the University of Sydney, pp. 489-506.

3.2.1 Промена парадигме са аспекта релације људи и енвајронмента

Енвајронментални детерминизам (Архитектонски детерминизам)

Детерминистичка парадигма полази од става да енвајронмент детерминише људско понашање. У оквиру ове парадигме архитектура, односно енвајронмент, се сматра „главним“, детерминишућим фактором, а људи субјектима који су зависни од услова које намеће енвајронмент. Како Кантер (Canter) истиче, „људи се посматрају тако да унитарни, релативно једноставни аспекти нашег енвајронмента, имају специфичне последице на оно што мислимо, осећамо и радимо“¹³⁴. Верује се да физички енвајронмент детерминише људско понашање и стога има дефинитивну узрочну везу.

Дијаграм 3.2.1-1. Модел детерминистичке парадигме¹³⁵

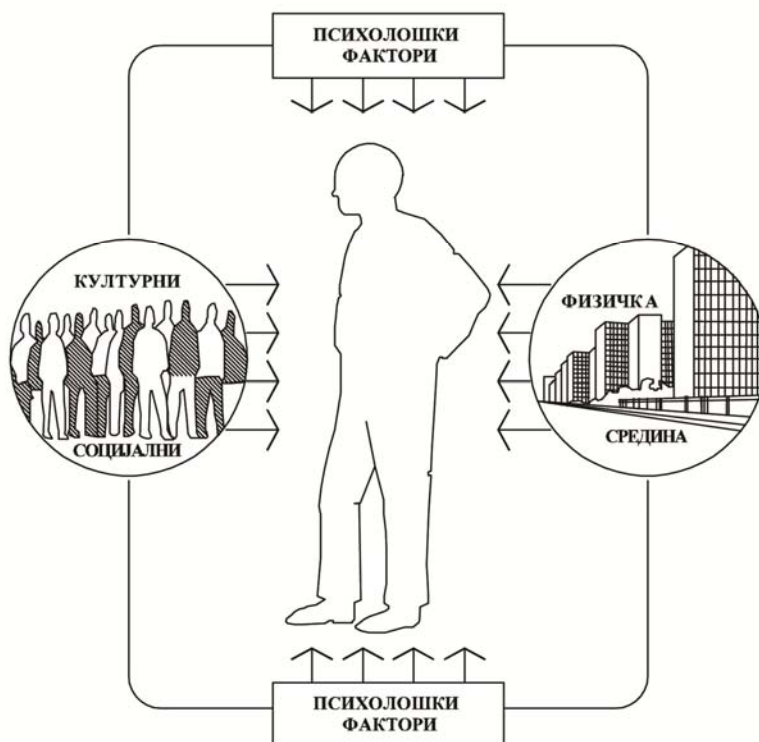
Броади (Broady) истиче како ово гледиште подразумева да „добар физички енвајронмент“ нужно производи „добре социјалне ефекте“. „То подразумева једносмерни процес у којем је физички енвајронмент независна, а људско понашање зависна варијабла. Ово полазиште указује на то да људе за које архитекти и урбанисти пројектују једноставно ‘обликује’ енвајронмент који им је предреден.“¹³⁶ Ова идеја је имала огроман утицај на пројектантску праксу под називом „захтеви корисника“ и пројектовање усмерено на усклађеност потреба

¹³⁴ Canter, *Psychology for Architects*

¹³⁵ Према: Ranjith Dayaratne, “Environment- Behavior Research and the Practice of Architecture: Paradigms and Paradoxes”, *Built-Environment: Sri Lanka -Vol. 03, Issue 01, 2002.*, pp. 38-45.

¹³⁶ Maurice Broady, *Planning for People: Essays on the Social Context of Planning* (London: Bedford Square press, 1968)

корисника и пројектованог енвајронмента. Архитектонски детерминизам утицао је на ограничавање популаране креативности архитектата, и на тај начин имао утицај како на праксу, тако и на едукацију.

Дијаграм 3.2.1-2. Енвајронментални фактори¹³⁷

С једне стране, истакнут је статус професионалних дисциплина које се баве пројектовањем, односно претпоставка да архитекти, урбанисти и планери кроз своје пројекте имају могућност да мењају енвајронмент, али и друштво. То је омогућило осећај супериорности и контроле пројектантима. У исто време, овакав поједностављени однос између људи и енвајронмента доводи до заобилажења сложености њихове интеракције.

Са том идејом истраживачи који су заступали ову парадигму иницирали су нпр. испитивање утицаја боја, облика собе, угла кровне равни, диспозиције

¹³⁷ Према: Gary Moore, *Architecture and human behavior: The place of environment-behavior studies in Architecture*, Wisconsin architect, September, 1979., pp. 20.

намештаја или одређених атрибута који могу имати конкретне импликације на људе. Заправо, архитекти који су заступали детерминистичку позицију тврдили су да, ако знамо ефекат неког атрибута енвајронмента и резултирајуће понашање људи као одговор на тај атрибут, онда можемо радити у правцу утврђивања атрибута који могу бити пројектовани у архитектури у антиципацији жељеног понашања.

Интеракционална парадигма

Признање да односи између људи и физичког енвајронмента нису тако директни и каузални као што детерминистичка парадигма предлаже, довело је до промене, додајући значења и друге атрибуте, као посредничке факторе у интеракцији људи и енвајронмента. Полази се од претпоставке да значења која људи додељују енвајронменту посредују ефекте које енвајронмент има на људе и да таква значења истовремено одређују и модификују сами људи. Интеракционистичко гледиште и теорије које су изведене из њега заступају став да неки аспекти индивидуе доприносе промени природе утицаја који различити енвајронменти имају на људе. Они сугеришу да физички стимуланси немају опште последице на све људе, већ се значајно разликују од особе до особе.

Понашање се посматра као функција неких атрибута особе и неких атрибута енвајронмента и њихове интеракције на одређени начин. Ове теорије довеле су до преиспитивања карактеристика личности и њихових варијација као главног аспекта њихове сензитивности и реакције на енвајронмент.

Интеракционализам је допринео ублажавању детерминистичког става и иницирао значајно укључивање аспеката значења у архитектуру. Семиотичка и истраживања невербалних комуникационих приступа и значајан корпус знања о томе како људи додељују значење и интерпретирају га у процесу деловања у односу на ове знаке, омогућили су јасније разумевање интеракције људи и њиховог физичког енвајронмента. Најважнија промена је, међутим, перцепција овог процеса као реципрочног у односу на једносмерни, који заступа детерминистичка парадигма.

Дијаграм 3.2.1-3. Модел интеракционалне парадигме¹³⁸

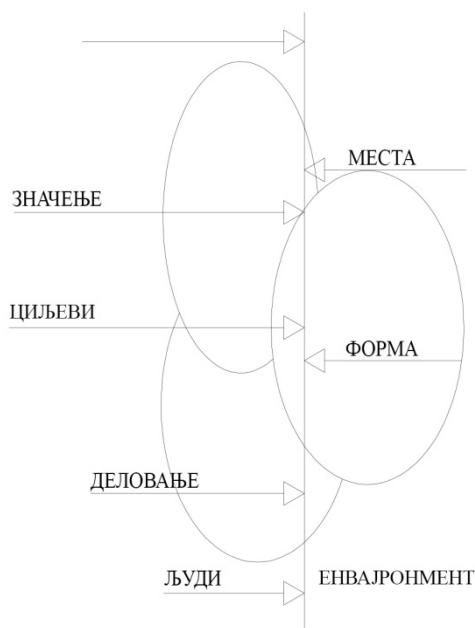
Трансакционална парадигма

Како Кантер истиче, утицај људи на њихов енвајронмент најчешће је много више од пуне модификације утицаја тог енвајронмента. Људи могу у потпуности променити природу њиховог енвајронмента и значења која он има. Уколико се то не дешава кроз физичке модификације, онда се одвија кроз активности које у простору обављају, уколико не кроз активности, онда путем начина на који људи мисле о енвајронменту.¹³⁹

Трансакционална парадигма наглашава реципрочну природу односа људи и њиховог енвајронмента. Она узима у обзир људе, енвајронмент и његов друштвени и психолошки контекст, и тврди да у мери у којој енвајронмент има импликације на људе, само присуство људи има импликације на енвајронмент. Такође, ова парадигма сугерише да не постоји директна узрочна веза између људи и њиховог физичког енвајронмента, већ је кључ за разумевање ових односа разумевање концептуализација које људи имају о енвајронменту и његовом друштвеном контексту.

¹³⁸ Према: Ranjith Dayaratne, "Environment- Behavior Research and the Practice of Architecture: Paradigms and Paradoxes", pp. 38-45.

¹³⁹ Canter, *Psychology for Architects*

Дијаграм 3.2.1-4. Модел трансакционалне парадигме¹⁴⁰

У овом моделу људи и енвајронмент се не посматрају као статични, одвојени ентитети, који имају утицај један на другог или интерреагују, већ као стално еволуирајући организми који имају заједничке компоненте. Кантер наводи да је: „правити разлику између активности и контекста и претпоставити да раније везе из прошлости међу њима имају исту функцију у садашњости нелогично, зато што и организам и енвајронмент еволуирају заједно“¹⁴¹.

3.2.2 Концепти и формулације теорије

У оквиру ових различитих парадигми, настао је велики број теоријских концепата који су почели да доминирају у оквиру енвајронментално-бихевиоралних студија и да на тај начин усмеравају истраживања. Концептуалне основе произашле су из низа гледишта у односу на „интерфејс“ човека и енвајронмента, као и метода усвојених у њиховом откривању.

¹⁴⁰ Према: Ranjith Dayaratne, “Environment- Behavior Research and the Practice of Architecture: Paradigms and Paradoxes”, pp. 38-45.

¹⁴¹ Canter, *Psychology for Architects*

Најистакнутије међу њима залажу се за посматрање енвајронмента као система околности (*settings*) у којима се може посматрати систем активности.¹⁴² Заправо, енвајронментално-бихевиорална област у великој мери заступа ово гледиште као доминантну теоријску поставку, у којој се људи посматрају и називају *корисницима*.

Ово гледиште се може упоредити са алтернативом која посматра интерфејс у смислу ситуација које произилазе из станишта људи, генеришући обрасце догађаја у обрасцима места. У овим гледиштима је идеја места постала посебно значајна. Ипак, ово гледиште није имало централни значај у енвајронментално-бихевиоралним истраживањима, већ у енвајронменталном пројектовању (Cristofer Alexander), социјалној и хуманој географији, архитектури (Christian Norberg-Schulz) и енвајронменталној социологији (David Canter). Међутим, постоје значајне разлике у приступима, разумевању и артикулацији теорије места међу овим дисциплинама. Док архитектура, социјална и хумана географија, као и енвајронментално пројектовање, истражују идеју места засновану на феноменолошким приступима, енвајронментална психологија заузима углавном позитивистичку позицију у својим истраживањима.

Најзначајнији међу теоријским концептима који посматрају људе као „кориснике“ у енвајронментално-бихевиоралним истраживањима могу бити класификовани на основу аспеката на које се односе и који су приказани у приложеном дијаграму (Дијаграм 3.2.2-1. Аспекти енвајронментално-бихевиоралних истраживања).

---

¹⁴² Amos Rapoport, „Systems of Activities and Systems of Settings“, in Susan Kent, ed., *Domestic Architecture and the Use of Space: An Interdisciplinary Cross-Cultural Study* (New York: Cambridge University Press, 1990)

КОРИСНИК	ИНТЕРФЕЈС	ЕНВАЈРОНМЕНТ
<ul style="list-style-type: none"> • ЖИВОТНИ СТИЛОВИ • КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА • ПОНАШАЊЕ • ПЕРЦЕПЦИЈА • КОГНИЦИЈА • АКТИВНОСТИ • ЕВАЛУАЦИЈЕ • ПОТРЕБЕ И ЖЕЉЕ • МОТИВАЦИЈА • СВРХЕ • УЛОГЕ • ПРОЈЕКТОВАЊЕ • КОРИШЋЕЊЕ ПРОСТОРА • ПЕРСОНАЛИЗАЦИЈА 	<ul style="list-style-type: none"> • СЛИКЕ И ШЕМЕ • ФОРМА • СИМБОЛИЗАМ • ЗНАЧЕЊЕ • КУЛТУРА • ТРАДИЦИЈА • ТЕРИТОРИЈАЛНОСТ • ПРИВАТНОСТ • ИДЕНТИТЕТ • ЕНВАЈРОНМЕНТАЛНИ СТРЕС • СЕМИОТИКА • ВАНДАЛИЗАМ 	<ul style="list-style-type: none"> • ОКОЛНОСТИ • ПРЕСЕДАНИ • ВЕРНАКУЛАРНО • ПРОЈЕКТОВАНО • ПРИРОДА • СПОНТАНО • ПРОСТОРНИ КВАЛИТЕТ • ЕНВАЈРОМЕНТАЛНИ РЕД • ЕНВАЈРОНМЕНТАЛНА ПРАВИЛА • ОРГАНИЗАЦИЈА • ФЛЕКСИБИЛНОСТ • АДАПТИЛНОСТ • ОТВОРЕНОСТ • ДИВЕРЗИТЕТ

Дијаграм 3.2.2-1. Аспекти енвајронментално-бихевиоралних истраживања¹⁴³

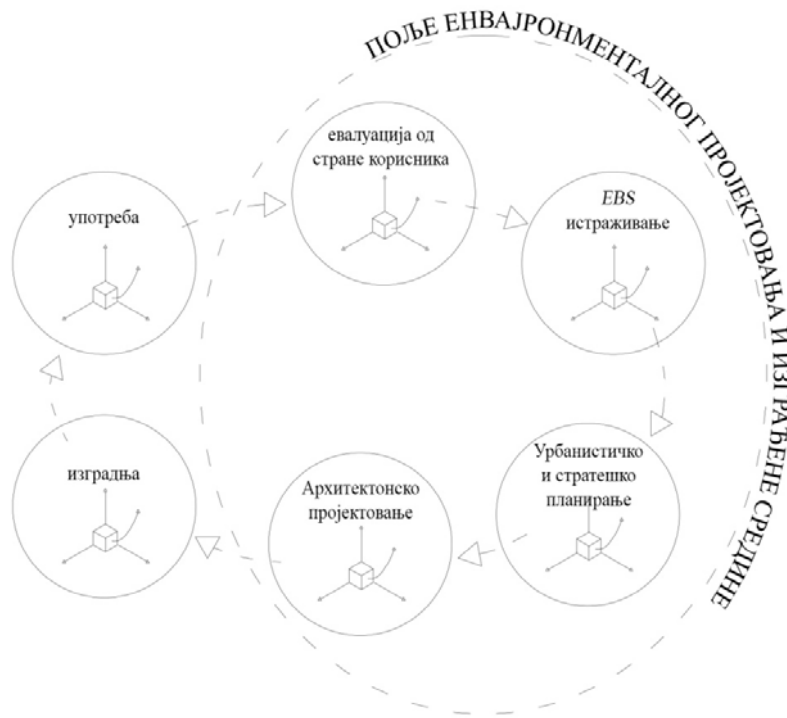
3.2.3 Методе енвајронментално-бихевиоралних истраживања

У оквиру енвајронментално-бихевиоралних истраживања усвојене су методе истраживања позајмљене од друштвених наука и развијене тако да одговарају фокусу истраживања. Као што се може видети из наведеног, фокус се кретао од истраживања аспеката који се односе на људе, као и на енвајронмент, до аспекта интерфејса људи и енвајронмента. Свакако су преклапања увек била укључена. Међутим, такође је важно напоменути да као што је раније у овом раду истакнуто, однос према процесу пројектовања, пракси архитектуре, а самим тим и теорији у архитектури, није имплицитно дефинисан, али се претпоставља као логичан.

Саме методологије показују да су истраживања у овој области до сада била фокусирана на истраживање чињеница, података и информација потребних за решавање пројектантских проблема. Међутим, проблем како ови подаци заиста могу бити укључени у процес пројектовања у пракси има релативно мали фокус, а самим тим остаје велика празнина која је створила дивергентност двеју области деловања: истраживања и пројектовања.

---

¹⁴³ Према: Ranjith Dayaratne, "Environment- Behavior Research and the Practice of Architecture: Paradigms and Paradoxes", pp. 38-45.

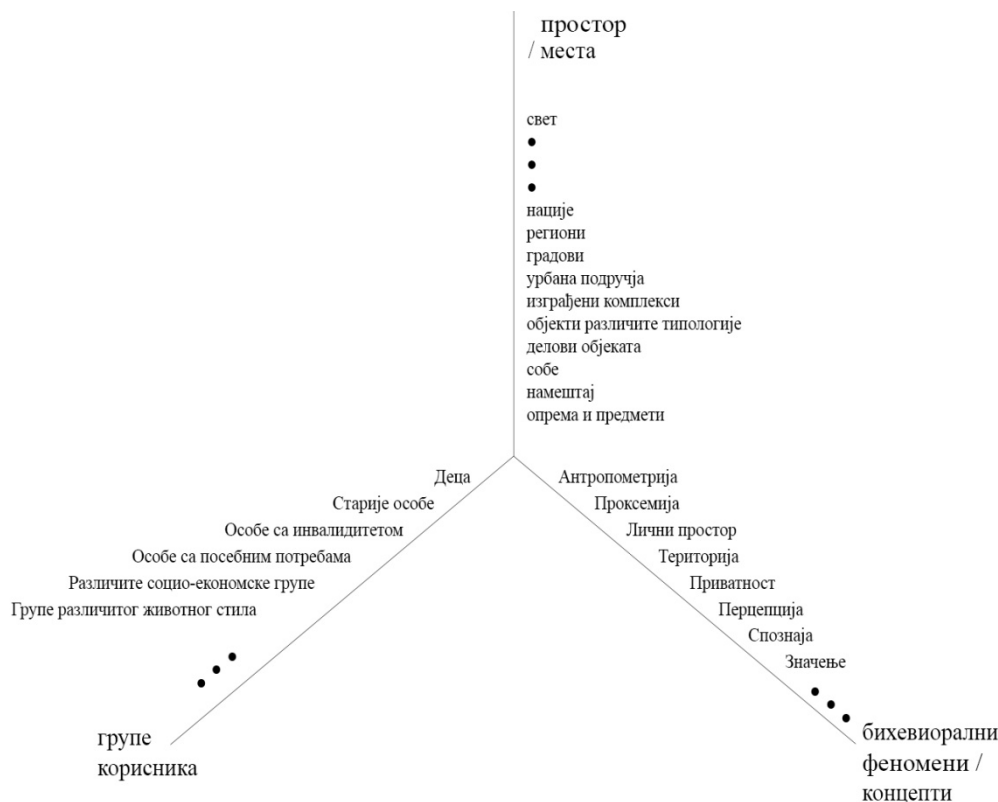
Дијаграм 3.2.3-1. Енвајронменталне пројектантске професије и изграђена средина као цикличан процес између енвајронментално-бихевиоралних истраживања, политике и планирања пројектовања, изградње и употребе, као и евалуације од стране корисника¹⁴⁴

3.3 ЕНВАЈРОНМЕНТАЛНО-БИХЕВИОРАЛНЕ ИНФОРМАЦИЈЕ

Модел за преглед домета доступних енвајронментално-бихевиоралних информација, иницијално је предложио психолог Ирвин Алтман (Irwin Altman), и подразумева три главне компоненте: енвајронментално-бихевиоралне феномене, корисничке групе и околности/места (*settings*).¹⁴⁵

¹⁴⁴ Према: Gary T Moore, „ Environment, Behaviour and Society: A Brief Look at the Field and Some Current EBS Research at the University of Sydney”

¹⁴⁵ Gary Moore, „Environment-Behavior Studies”, in James Snyder and Anthony Catanese, eds, *Introduction to Architecture* (New York: McGraw, 1979), pp. 46-71.

Дијаграм 3.2.3-1. Обухват енвајронментално-бихевиоралних информација¹⁴⁶

Енвајронментално-бихевиорални феномени

Ови феномени представљају различите аспекте људског понашања у релацији са свакодневним физичким енвајронментима. Уобичајени примери укључују *проксемију* и *приватност*. Проксемија подразумева различите дистанце између људи које се сматрају комфорним за социјалну интеракцију. Приватност је интерперсонални контролни механизам који регулише интеракцију са другима. Физички пројектантски фактори утичу на степен до којег можемо контролисати интерперсоналну интеракцију и одржавати границу између приватности и заједништва. Други примери енвајронментално-бихевиоралних феномена укључују енвајронментално значење и симболизам. Неки од ових феномена, као на пример проксемија и приватност, реферишу на индивидуалне бихевиоралне обрасце, док су други, као што су заједништво и суседство, у вези са социјалним

¹⁴⁶ Према: Gary Moore, „Environment- Behavior Studies”

матрицама и правилима. За разлику од њих, посебно значење и симболизам, реферишу на значајне културално засноване детерминанте пројектовања. Енвајронментално-бихевиорални феномени су веома важни у процесу пројектовања, имајући у виду да се преклапају и појављују у различитим типовима објеката, за различите корисничке групе.

Корисничке групе

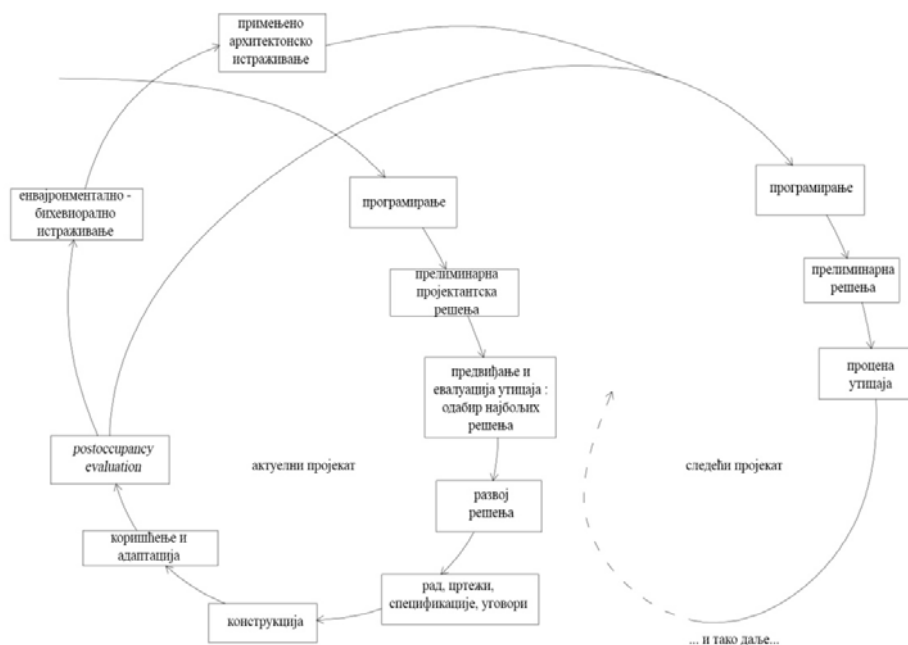
Различите корисничке групе имају различите потребе и корисничке матрице. Такође, квалитет енвајронмента на њих утиче на различите начине. Највећи број информација доступан је за корисничке групе младих и деце, различите етничке групе, и различите корисничке групе као што су особе са посебним потребама. Значај истраживања бихевиоралних фактора са аспекта корисника је у информацијама које за пројектанта могу бити од посебног значаја, односно могу бити имплементиране у процесу решавања пројектантских проблема приликом пројектовања објеката за одређене корисничке групе.

Околности/места

Последња компонента овог модела укључује све просторне размере, од размере одређене просторије у објекту, до региона, националног и глобалног нивоа. За архитектуру је од највећег значаја размера појединачних просторија, објеката и насеља. У оквиру енвајронментално-бихевиоралних студија је приметан фокус на различите типологије објеката: на пример становање за децу, становање за старе, суседства за различите социјалне групе итд. Јединствена одлика ових бихевиоралних питања у архитектури је холистички фокус на бихевиоралне, социјалне и културне факторе које је неопходно узети у обзир приликом пројектовања различитих типова објеката.

Значај енвајронментално-бихевиоралних информација у процесу пројектовања

Текстови о природи програма за архитектонске објекте у архитектонској литератури од почетка XIX века јасно показују да су програм готово незаобилазно генерисали клијенти. Један од главних доприноса бихевиоралних наука је увођење веће концептуалне јасноће у процес програмирања. За то је заслужна употреба модела енвајронментално-бихевиоралне интеракције и метода/процедура за прикупљање и имплементацију енвајронментално-бихевиоралних информација од значаја за пројектовање и евалуацију пројеката.

Дијаграм 3.2.3-2. Енвајронментално-бихевиоралне студије у процесу пројектовања¹⁴⁷

Један од примера позиције енвајронментално-бихевиоралних информација у процесу пројектовања представља Зеиселов циклични дијаграм (John Zeisel). Укратко, према овом моделу процес пројектовања укључује истраживање потреба корисника, регулативу, програмирање, прелиминарне пројектантске концепте, селекцију, развој пројектантског решења, енвајронментални менаџмент,

¹⁴⁷ Према: John Zeisel, *Inquiry by Design: Tools for Environment-Behavior Research* (New York: Cambridge University Press, 1981)

евалуацију објеката (*postoccupancy evaluation*), и повратне информације у виду додатног истраживања, доношења одлука, програмирања, и генералног унапређења знања које је од значаја за пројектантски процес.¹⁴⁸

Програмирање је један од првих корака у процесу пројектовања, и омогућава имплементацију неопходних информација о корисницима и друштвеном контексту у архитектонско пројектовање. Узимањем у обзир просторних потреба, као захтева специфичних просторних нивоа у процесу пројектовања, значајно се повећава могућност адекватног пројектантског одговора на индивидуалне потребе и активности одређене групе корисника. У складу са тим, пажљиво дефинисан архитектонски програм резултира значајно адаптивнијим и сензитивнијим енвајронментом.¹⁴⁹

3.4 ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНА ПОЗИЦИЈА АРХИТЕКТУРЕ

Пракса архитектуре се у највећој мери ослања на „архитектуру као уметничку парадигму“ и развија своју естетску теоретску базу као фундаментални ослонац пројектовања. Насупрот томе, енвајронментално-бихевиорална истраживања као дисциплина унутар академске области архитектуре, која испитују везу између енвајронмента и људи, развила су се у велики научни подухват спровођења истраживања и едукације „напредне (*advanced*) теорије архитектуре, енвајронмента и људи“. Међутим, утицај енвајронментално-бихевиоралних истраживања на архитектонску праксу је изненађујуће скроман. Ово је евидентно у многим дискусијама, текстовима и предавањима о већини награђених објеката, објектима публикованим у архитектонским часописима, пројектантским студијама у оквиру архитектонске едукације, као и у

---

¹⁴⁸ Ibid.

¹⁴⁹ Vimolsiddhi Horayangkura. "Incorporating environment-behavior knowledge into the design process: An Elusive Challenge for Architects in the 21st Century", *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, Vol. 50 (2012), pp 30–41.

критеријумима архитектонских жирија, како у оквиру едукативних установа, тако и на интернационалим архитектонским конкурсима.

Овом јазу између енвајронментално-бихевиоралних теорија и архитектуре доприноси и биполаритет теорије и праксе у архитектури. Ова подељеност се врло јасно манифестује у ставу теорије и праксе према енвајронментално-бихевиоралним теоријама и истраживањима. Међу архитектама у пракси, као и међу студентима архитектуре, традиционално је популарно и прихваћено да је архитектура, пре свега, уметност, и да архитекти у оквиру енвајронмента делују као уметници. У оквиру ове позиције архитектуре као уметничке парадигме, међутим, није било значајнијег фокуса на „људе“ од времена Баухауса скоро до пред крај XX века, до те мере да је настава психологије и друштвених наука сматрана великим напретком и значајним доприносом у архитектонској едукацији. Од 1970. године и посебно од критике масовне стамбене изградње и модерне архитектуре, ова парадигма је суочена са оштрим критикама, изазовима и алтернативним теоријама, тако да је настао велики број нових дисциплина, како унутар основне линије архитектонске дисциплине, тако и у оквиру друштвених наука које се баве људским насељима и корисницима.¹⁵⁰

Важно је истаћи да пројектантске дисциплине имају другачији концепт теорије од научних дисциплина. Енвајронментално-бихевиоралне теорије својим претпоставкама оспоравају искључивост „архитектуре као уметничке парадигме“ и указују на неопходност унапређења теорије архитектонског пројектовања, као и увођење и примену теорија из других научних области у архитектонском пројектовању. Нове теорије иницирале су из два различита „правца“, са фокусом на различите проблеме у одговарајућим областима:

- 1) мејнстрим пројектантске праксе архитектуре и урбанизма,
- 2) природне и друштвене науке, а посебно психологија и социологија.

У првом случају, фокус је на разумевању утицаја који пројектовани и изграђени енвајронмент има на људе са циљем да се унапреди пројектантски процес, док је у

---

¹⁵⁰ Ranjith Dayaratne, “Environment-Behavior Research and the Practice of Architecture: Paradigms and Paradoxes”, pp. 38–45.

другом случају фокус на разумевању утицаја енвајронмента на понашање људи са циљем да се разуме њихово понашање.

У књизи *Advances in Environment, Behavior, and Design* Линда Гроат (Linda N. Groat) истиче да бихевиорално истраживање мора да, уколико има за циљ да буде релевантно за теорију архитектонског пројектовања, укључи не само емпиријско знање базирано на друштвеним наукама, већ такође и архитектонску теорију.¹⁵¹ У тексту „Теорија пројектовања са енвајронментално-бихевиоралног аспекта“ Ланг (Jon Lang) истиче да је једно од основних питања која треба дискутовати у овом контексту – статус архитектуре, односно да ли је архитектура уметност или пројектовање енвајронменталног објекта? Међутим, истиче да постоји генерална тенденција у савременом архитектонском дискурсу да се размишља о изграђеној средини као о објектима и сходно томе о перцепцији објекта, а не о енвајронменталној перцепцији. Односно, акценат је на бављењу објектима као уметношћу, пре него као енвајронментом.¹⁵² Зато су енвајронментално-бихевиоралне студије као дисциплина изузетно битне у превазилажењу ове разлике.

3.4.1 Појава нових оријентација и дисциплина у оквиру архитектонске теорије и праксе

Резултат схватања и признање значаја који знање о понашању људи/корисника има за архитектонску професију, као и значаја и улоге енвајронмента у разумевању социјалних и психолошких процеса, манифестује се на два различита начина. Са једне стране, дошло је до настанка нових дисциплина и превазилажења традиционалних граница архитектуре и друштвених наука, док је, са друге стране, дошло до реоријентације фокуса унутар дисциплина у којима

---

¹⁵¹ Linda Groat and Carole Despres, “The Significance of Architectural Theory for Environmental Design Research”, in Ervin Zube and Gary Moore, *Advances in Environment, Behavior, and Design*. Volume 3 (New York and London: Plenum Press, 1991)

¹⁵² Jon Lang, “Design Theory from an Environment and Behavior Perspective”, in Zube and Moore, *Advances in Environment, Behavior, and Design*. Volume 3.

су ова питања покренута. Откривен је широк спектар нових концепата и аспеката ових односа, и теорије су свеобухватно напредовале у вези са овим конкретним аспектима, употребљавајући конкретне методологије. Тако је у области архитектуре изражен нови фокус на људе/кориснике и могуће утицаје које архитектура има на њих.

Питање које се поставља у оквиру архитектонске теорије, специфично у оквиру принципа који користимо у концепцији и пројектовању објеката, јесте у којој мери се у архитектонској пракси примењују теорије које су настале у овим новим дисциплинама, специфично у пољу енвајронментално-бихевиоралних студија? На пример, Ланг је осамдесетих година прошлог века у својој књизи о улози бихевиоралних наука у развоју архитектонске теорије написао: „архитекти, пејзажни архитекти и урбанисти већ дуго *сахрањују* идеје из бихевиоралних наука и филозофије које се односе на природу људског деловања и размишљања. Они то раде, међутим, због недовољног развоја кохерентног корупса знања о изграђеном енвајронменту и оног што оно пружа људима или пројектантској пракси. Врло је мало кохерентне архитектонске теорије. Ово се мења.“¹⁵³ Четири деценије касније, поставља се питање да ли се и колико заиста нешто променило.

Неспорно је да постоји велики број часописа, књига и других публикација о истраживањима односа људи и њиховог физичког енвајронмента. Постоје значајна међународна удружења (*EDRA, IAPS, MERA, PAPER*) која су фокусирана на унапређење истраживања у овој области. Важно запажање је да су скоро све нове дисциплине и све такве асоцијације углавном мултидисциплинарне. Међутим, док са једне стране, знање које је резултат таквих мултидисциплинарних истраживања и сарадње не може бити потцењено, са друге стране је, као резултат, архитектура постала „једна од дисциплина“ међу многим и сходно томе фокуси и теме истраживања су разноврсни и често не тако блиски пројектантским проблемима и дисциплини. Дакле, пројектовање са аспекта интервенције у односима људи и енвајронмента и начина на који се ово знање може „применити“ није успешно пронашло своју позицију.

---

¹⁵³ Lang, *Designing for Human Behaviour: Architecture and the Behavioural Sciences*

Рапопорт (Rapoport) указује на сложеност ове ситуације:

Једна од основних предности енвајронментално-бихевиоралних студија, њихова интердисциплинарна природа, од њиховог појављивања шездесетих година прошлог века у исто време је један од основних проблема. То води фрагментацији, тако да се један исти рад појављује на више места – у часописима различитих дисциплина, у разним другим форматима, у разним земљама итд. Резултат тога је велики број неусклађених области, извора и читалачке публике.¹⁵⁴

Заправо, то имплицира да оваква разноврсност и подељеност отежава асимилацију знања, односно да су на тај начин и узајамна размена знања и унапређење веома отежани.

3.4.2 Бихевиорологија и савремена архитектонска пракса

У оквиру изложбе и каталога Архитектонског бијенала у Венцији 2008. године архитектонски атеље Бау-Вау (*Atelier Bow-Wow*) образлаже свој манифест о могућности примене бихевиорологије у архитектури. Под бихевиорологијом ови аутори не подразумевају само истраживање понашања људи, већ уводе три категорије, јер сматрају да су за архитектуру, поред понашања људи, од кључне важности и аспекти понашања природних елемената (светлост, топлота, вода, ветар), као и понашање/трансформација објеката у својој широј енвајронментално/контекстуалној поставци. Аутори износе став да примена бихевиорологије у архитектури омогућава да архитектура, и урбани простор, буду пројектовани тако да све три категорије (људи, објекти и природни елементи) буду у ефективној синтези, односно интеракцији. При истраживању понашања ових елемената веома су важни ритмови и њихови циклуси. Три карактеристична понашања, сваки са својим специфичним ритмовима и интервалима, не смеју бити посматрана изоловано, као одвојени концепти, већ као интегрисана неопходност дневне рутине под премисом репетиције. На тај начин, бихевиорологија доводи до

---

¹⁵⁴ Amos Rapoport, *Introduction in Thirty Three Papers in Environment-Behaviour Research* (Newcastle upon Tyne: Urban International Press, 1994)

непосредног помака у субјективности, обједињујући много различитих елемената и актера у простору.¹⁵⁵ Бихевиорологија у архитектури треба да пружи одговор „како ствари јесу“ имплементирани у обрасце (*patterns*) и понављања која откривају прагматичне свакодневне праксе. Рад полази од става да бихевиорологија као метод може омогућити унапређење архитектонских образаца и механизма који омогућавају адаптивне методолошке алтернативе и интеракције корисника, природе и архитектуре, и имају одговор на непредвидивост енвајронмента и индивидуалних корисника.

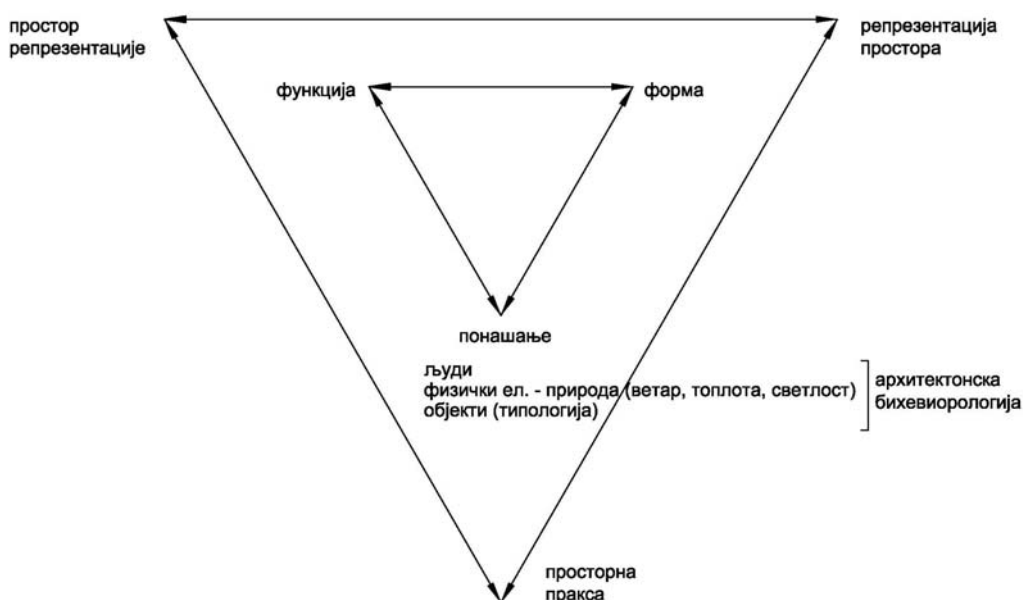
Атеље Бау-Вау успоставља релацију „архитектонске бихевиорологије“ са Лефевровом производњом простора. Као што је већ наведено у Првој глави, кључно за Лефеврову теорију простора је да производња простора може бити представљена кроз три дијалектички повезане димензије или процеса. Лефевр их такође назива моментима производње простора. Они су двоструко одређени и на одговарајући начин двоструко означени. С једне стране, Лефевр говори о концептуалној тријади: просторна пракса (*spatial practice*), репрезентација простора (*representations of space*) и простор репрезентације (*space of representation*). С друге стране, разликујемо перципирани (*perceived*), промишљени (*conceived*) и живљени простор (*lived space*). Атеље Бау-Вау истиче да постоји јаз између ових концепата, и да производња простора захтева инверзни приступ с циљем да одговори на савремени динамизам „производње простора“. Они сматрају да архитекта мора да преузме улогу у производњи живљеног простора (*lively space*). Понашање се не може објаснити ни само функцијом, нити формом изоловано, већ је позиционирано између ових категорија. У том смислу, понашање одговара Лефевровој производњи простора. Посматрани опсег „архитектонског понашања“ је широк, и обухвата просторе у оквиру архитектонског објекта, као и просторе који га окружују, истовремено варирајући од понашања људи и физичких феномена, до понашања објеката и ефеката на

---

¹⁵⁵ Atelier Bow-Wow, *Behaviorology* (New York: Rizzoli International Publications, 2010)

природу.¹⁵⁶ Тако постављен могући опсег истраживања који „архитектонска бихевиорологија“ омогућава је веома широк, од људског понашања и физичких феномена, до типологије објеката и утицаја на природу.

Овако посматрана архитектура није само као пројектовање простора, већ пројектовање релација у оквиру тог простора. Такође, овакав приступ омогућава синхронизацију животних ритмова и рутина утеловљених (*embedded*) у различитим понашањима. Поред тога, бихевиорологија се може користити као квантитативни метод анализе (анкете или опсервације постојећих ситуација и хибридних услова), али и као квалитативни метод за анализу искуства, у циљу истраживања комплексних и на први поглед несхватљивих животних средина.

Дијаграм 3.4.5-1. Архитектонска бихевиорологија. Дијаграм заснован на „Производњи простора“ Анри Лефевра¹⁵⁷

¹⁵⁶ Atelier Bow-Wow, “Architectural Behaviorology“, in Aaron Betsky, ed. *Manifestos. Out There: Architecture Beyond Building. 11th International Architecture Exhibition La Biennale di Venezia* (Venezia: Marsilio, 2008)

¹⁵⁷ Atelier Bow-Wow. “Architectural Behaviorology“. In Betsky, Aaron ed. *Manifestos. Out There: Architecture Beyond Building. 11th International Architecture Exhibition La Biennale di Venezia*. Venezia: Marsilio, 2008.

3.5 ЗНАЧАЈ ЕНВАЈРОНМЕНТАЛНО-БИХЕВИОРАЛНИХ ТЕОРИЈА ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ РЕЛАЦИЈЕ АРХИТЕКТУРЕ И ПРИРОДЕ

На основу претходно изложеног истраживање полази од претпоставке да имплементација бихевиоралних знања у архитектуру може бити од изузетног значаја за разумевање веза између људи, природног и изграђеног енвајронмента. Постоји веома много аргумената зашто су енвајронментално-бихевиоралне студије, односно фокус на њихове аспекте истраживања, постали веома важни у архитектури. Неки од њих су свакако следећи аргументи:

- 1) Енвајронментално-бихевиоралне студије у архитектури укључују систематични преглед релација између енвајронмента и људског понашања и њихову апликацију у процесу пројектовања. У складу са тим, важно је нагласити да оне у архитектури укључују, односно подразумевају, много више од функционалне анализе.
- 2) Оне такође подразумевају и естетику (*delight*). Као што је однос функције у релацији са људским понашањем и потребама, естетика је у релацији са њиховим жељама, искуством и, наравно, њиховом перцепцијом енвајронмента.
- 3) Важно је напоменути да значајну улогу игра и технологија (*firmness*). Различите архитектонске структуре имају различиту експресију и изазивају различита понашања корисника, тако да технолошки фактори са аспекта енвајронментално-бихевиоралне студија могу бити много другачији од оних који су кључни за инжењере грађевине.
- 4) Такође, бројна истраживања су показала да се професионали ставови, преференције и вредности често веома разликују од оних за које се залажу корисници. Велики број студија је за предмет имао евалуацију објеката са аспекта њихове употребе како би се систематизовало знање о степену у којем задовољавају потребе корисника, преференције, вредности њихових становника, и у циљу употребе ових информација у новим истраживањима, програмирању и пројектовању.

- 5) Енвајронментално-бихевиоралне студије могу да понуде веома велики број корисних информација за архитектонско пројектовање. У оквиру енвајронментално-бихевиоралних студија документован је и истражен велики број релација између индивидуалног понашања, друштвених правила, културних вредности и физичког енвајронмента. Такође, велики број метода предложили су архитекти и остале професије у циљу примене социо-бихевиоралних информација у процесу пројектовања и провере предложеног пројектантског решења у релацији са бихевиоралним критеријумима.

У Првој глави (Архитектура и природа) истакнуто је да, иако природа пружа основе, динамика друштвених односа производи историју природе и друштва. Самим тим и природа и људи, материјално и културно, истовремено су друштвени и историјски од самог почетка. Овакво полазиште јасно указује на неопходност примене енвајронментално-бихевиоралних теорија у архитектонском истраживању и пројектовању природног и изграђеног енвајронмента.

Такође, истакнут је став одређених аутора да „трансформишући животну средину ми незаобилазно упоредо трансформишемо и себе“. Овакав став у директној је вези са полазиштима трансакционалне парадигме. У складу са тим, наглашена је и дијалектика нашег променљивог односа према природи и став да су велике супротности између природе и историје креиране, само онда када је релација човека са природом искључена из историје. Наведени ставови свакако потенцирају значај релација корисника и природе, и неопходност енвајронментално-бихевиоралних истраживања у циљу разумевања и унапређења ових релација, што је свакако поље истраживања енвајронментално-бихевиоралних студија. То потврђује и чињеница да је природни свет у сталном флуксу са антропогеним утицајима који се појављују све већи и већи по обиму и значају током времена као и да природа као културални конструкт подстиче или инхибира различите облике понашања према природи.

Критика модерне архитектуре и сазнање да је професионално ангажовање пројектаната и осталих учесника у пројектовању у односу на кориснике често

далеко од онога што је било очекивано и планирано, допринели су како настанку и развоју енвајронментално-бихевиоралних теорија, тако и развоју свести о неопходности заштите животне средине. Највећи број критика модерне архитектуре био је заснован на ставу да су архитекти одговорни за отуђење људи у односу на енвајронмент. Према мишљењу бројних теоретичара, то је била последица веровања модерне архитектуре да људски прогрес треба да се мери и оцењује искључиво у погледу доминације природом, уместо фокусирања на трансформацију односа између „човека“ и „природе“. Такође, у модерни је постојала изражена тежња да се природа екстернализује.

Након бројних истраживања, дискусија и теорија које су развијене у оквиру енвајронментално-бихевиоралних студија, јасно је да се природни и изграђени енвајронмент не могу посматрати као јасно одвојене категорије, као и да се људска активност не може посматрати изван функционисања екосистема. Однос човека и природе је, без сумње, претрпео значајне промене, нестајање граница и мутације, што је значајно утицало на савремени архитектонски дискурс. Јасно је да град не мора бити посматран као антитеза природи, као и да граница између природе и архитектуре у савременим архитектонским тенденцијама често постаје све теже уочљива. У том контексту истакнуто је да савремени научници све више препознају да природни или еколошки услови и процеси не делују одвојено од друштвених процеса, као и да су постојећи друштвени и природни услови увек резултат сложене трансформације постојеће конфигурације које су саме по себи природне и друштвене.

Чињеница је да је енвајронмент недељиви систем, као и да бројни енвајронментални проблеми указују на неадекватност односа човека и енвајронмента, како природног тако и изграђеног. Имајући у виду да енвајронментално-бихевиоралне студије свакако обухватају истраживање основних принципа екологије и енвајронменталних наука, примена енвајронментално-бихевиоралних теорија у архитектонском пројектовању је од посебног значаја за унапређење енвајронменталних и еколошких карактеристика објеката. Такође, у последњих неколико деценија, теоретизација односа човек/енвајронмент значајно је унапређена.

Истраживање и препознавање еколошких и енвајронментално-бихевиоралних аспеката у архитектури XX века такође има велики значај. Анкер (Peder Anker) и Фармер (John Farmer) наглашавају да енвајронментални аспекти имају веома комплексну релацију са историјом модерне архитектуре и урбанизма. С тим у складу, изузетно је важно увођење историјске перспективе у контексту актуелних дебата о односу природе и архитектуре. Овакав приступ омогућава праћење динамичних квалитативних и квантитативних промена и релација архитектуре и природе. На тај начин се могу континуирано унапређивати одговори архитектонске праксе на енвајронменталне аспекте окружења, климе и места, односно на непредвидивости људског понашања и карактеристике локалног контекста.

Такође, историјски је постојало много више релација енвајронментално-бихевиоралних теорија и истраживања са архитектуром него што је то признато и очигледно. Важно је приметити да се време настанка еколошких, одрживих и енвајронменталних покрета у архитектури, у великој мери поклапа са настанком енвајронментално-бихевиоралних студија.

Занемаривањем карактеристика локалног контекста и релација корисника и енвајронмента у специфичном окружењу, бројна савремена пројектантска решења лишавају места специфичности негирајући локалне климатске и културолошке услове. Енвајронментализам се често злоупотребљава и користи само као идеолошка маска, тако да енвајронментални квалитети објеката често остају само на нивоу визуелног. Елементи природе користе се само као декор, као слика, знак, док природа нестаје.

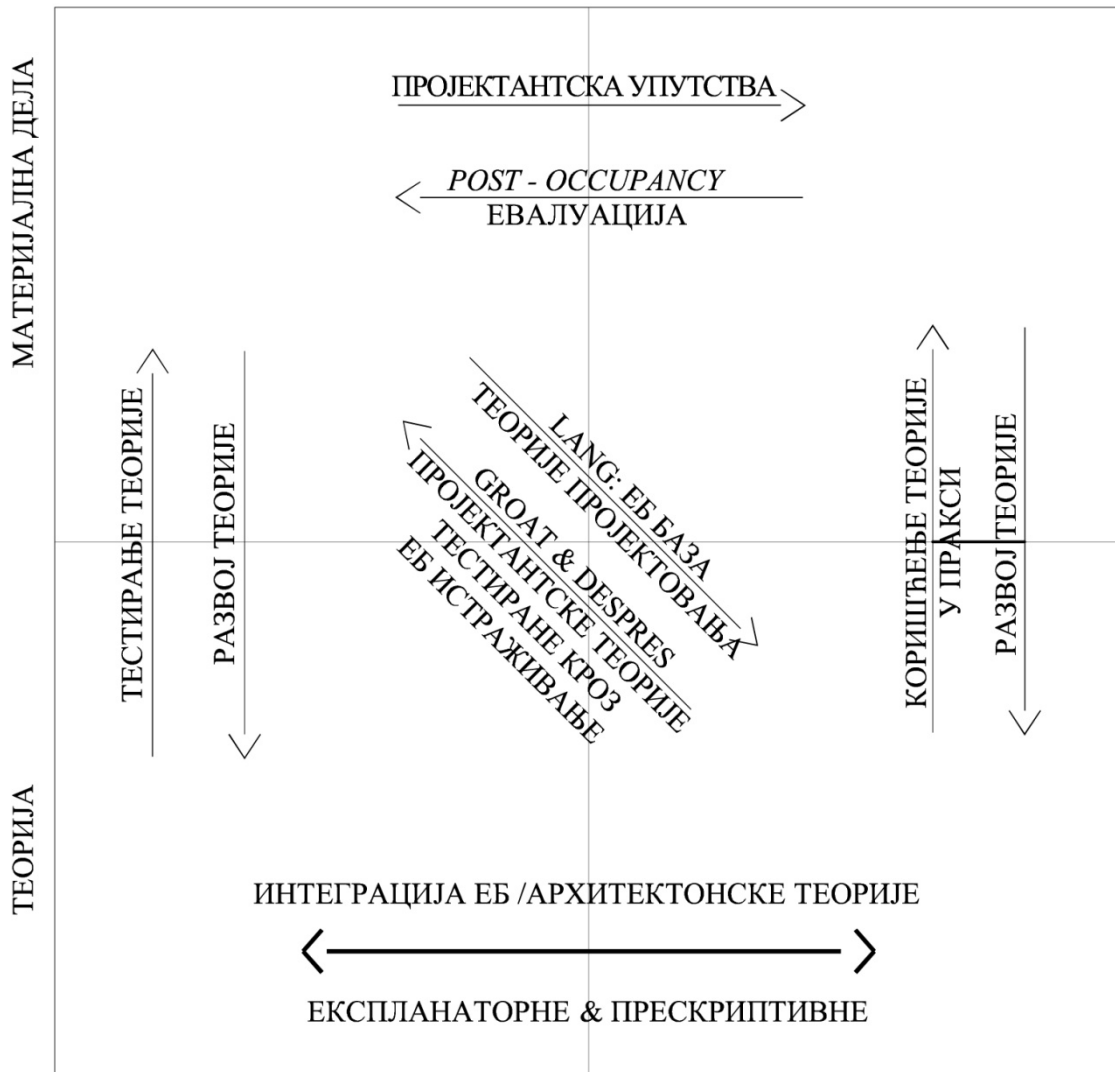
Природа се, међутим, удаљава; то је најмање што се може рећи. Несумњиво, ваља ићи до идеје о убиству природе од антиприроде: апстракција, знаци и слике, говор, али такође и рад и његови производи [...] природа умире. „Човек“ их убија, а можда убија и самог себе у исти мах.¹⁵⁸

Очигледна је неопходност актуелизације енвајронментално-бихевиоралних теорија у архитектури у складу са савременим енвајронменталним и еколошким

---

¹⁵⁸ Lefevr, *Proizvodnja prostora*, стр. 612.

потребама и проблемима. Некада су главне везе између енвајронментално-бихевиоралних студија и архитектуре биле успостављане на релацији програмирања и функције, а са данашњег становишта актуелизације енвајронменталног искуства и усложњавања релација, човек – архитектура – природа, постоји очигледна неопходност увођења нових теорија у циљу унапређења ових релација. На тај начин, архитектонска пракса постаје оперативна и перформативна у складу са савременим тенденцијама у архитектури. Акцент је на активном енвајронменталном искуству, насупрот концепту безинтересне контемплације. Импликације оваквог приступа превазилазе чисту појавност архитектонске форме, истичући у први план искуство корисника, контекст и пројектантски поступак.

Дијаграм 3.5.-1. Могућа веза између научних и пројектантских теорија¹⁵⁹

¹⁵⁹ Према: Gary T. Moore, "Toward Environment-Behavior and Design Theories of the Middle Range: Their Structure and Relation to Normative Design Theories", in: Gary T. Moore and Robert W. Marans, ed., *Advances in Environment, Behavior, and Design, Volume 4, Toward the Integration of Theory, Methods, Research, and Utilization* (New York: Springer Science+Business Media, 1997), p. 29.

ДРУГИ ДЕО

ИСТРАЖИВАЊЕ АРХИТЕКТОНСКЕ ПРАКСЕ: БЕОГРАД

Глава IV

4.0 ДРУШТВЕНИ И ЕКОЛОШКИ КОНТЕКСТ ИСТРАЖИВАЊА

4.1 ДЕФИНИСАЊЕ ИСТРАЖИВАЧКОГ ПОЉА

Други део истраживања конципиран је као истраживање енвајронментално-бихевиоралних аспеката релације архитектуре, природе и корисника. Имајући у виду значај локалног контекста, као битног аспекта енвајронменталног приступа пројектовању, поменуте бихевиоралне релације анализирају се на примеру стамбених насеља у Београду.

Проблем се разматра и проверава кроз истраживање архитектонске праксе са аспекта полазишта детерминистичке и интеракционалне енвајронментално-бихевиоралне парадигме. Културално произведени односи архитектуре и природе постављају се као културолошки контекст. Имајући у виду комплексност изабраног концепта и односа човека, архитектуре и природе, енвајронментално-бихевиоралне теорије узимају се као полазиште помоћу којег се разумева понашање специфичних елемената, позивајући се на већ остварене везе бихевиорологије и архитектуре у методолошким истраживањима у области енвајронментално-бихевиоралних студија. Полази се од става да понашање може бити кључно за разумевање веза између људи, природе и изграђене средине. Сматра се да поред понашања људи, важну улогу имају и понашање природних елемената и трансформације објеката, као и њихове међусобне релације.

Предмет истраживања дефинисан је као укупни однос корисника, архитектуре и природе на примеру изведених конкурсних решења стамбених насеља у Београду, као и релевантних текстова и студија из поменутог периода. Ово подразумева и укључује истраживање пројектантских позиција, релација просторних нивоа стамбених насеља и релевантних енвајронментално-бихевиоралних феномена, али и специфично, релације архитектуре и природе у поменутом периоду у смислу постигнутих резултата у унапређењу овог односа и уочених проблема, пре свега са аспекта експлоатације. Полази се од претпоставке

да је истраживање наведених аспеката у локалном контексту, од кључног значаја за унапређење еколошке концепције природе у архитектонском пројектовању.

Избор стамбених насеља за предмет истраживања дефинисан је имајући у виду да етимологија речи екологија доводи у директну везу екологију, становање и архитектуру, као и у односу на комплексност међурелација човека и природе у стамбеној архитектури. Такође, према Марку Виглију, архитектонским истраживањем куће могуће је доћи до новог мишљења у оквиру екологије.¹⁶⁰ Стамбена насеља омогућавају компаративно истраживање поменутих релација на различитим просторним нивоима, од јединице стана, до нивоа суседства и блока, како у унутрашњем, тако и у спољашњем простору. Значај стамбених насеља за истраживање односа човека и енвајронмента препознају и аутори на југословенским просторима. Тако, на пример, Мештровић истиче да су управо у „насеобинама“ људске активности најинтензивније и да се ту дешавају најдраматичније промене природне околине, као и да та околина (енвајронмент) коју је створио човек има „најконцентрисанији и најдубљи утицај на самог човека.“¹⁶¹

Утицај енвајронментално-бихевиоралних студија и теорија на архитектонско пројектовање веома зависи од намене објекта који се пројектује. У стамбеној архитектури, а посебно пројектима великих размера, као што су стамбена насеља грађена у Београду након Другог светског рата, енвајронментално-бихевиорални аспекти много су израженији него у неким другим врстама објеката, као што су музеји, галерије, пословни објекти. Односно, чињеница је да су у стамбеним насељима карактеристике свакодневног живота корисника најинтензивније испољене.

Имајући у виду да је међуратна стамбена архитектура у Београду била углавном сведена на породичне куће, виле и стамбене зграде са становима за ренту у ивичној изградњи, као и чињеницу да у периоду између два светска рата у Београду није изграђено ниједно стамбено насеље или већа урбанистичка

---

¹⁶⁰ Wigley. "Recycling recycling", in *Eco-Tec: Architecture of the In-Between*

¹⁶¹ Matko Meštrović, „Uporaba okoline“ *Čovjek i prostor* (Zagreb) br. 313 (1979): str.19.

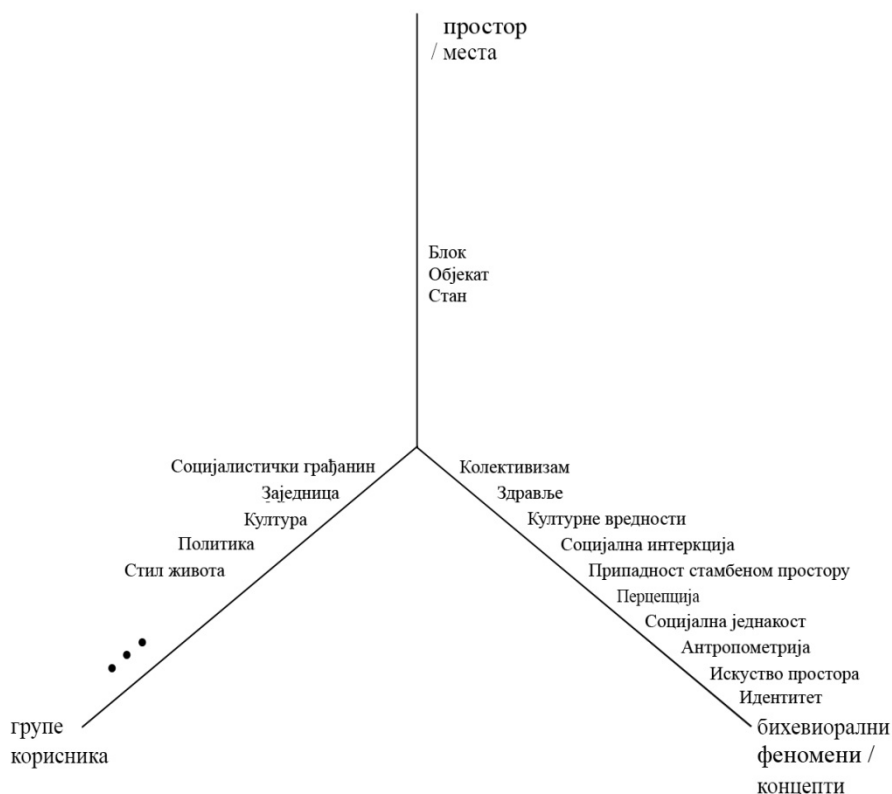
целина стамбених објеката, хронолошки оквир истраживања дефинисан је као период од Другог светског рата до деведесетих година XX века.

Конкурсна пракса је изабрана као критеријум оригиналности и аутохтоности решења. Важно је напоменути да је највећи број анализираних насеља настао у време модерне епохе у којој је и развијена свест и идеја о социјално и енвајронментално одговорној архитектури.¹⁶² Такође, важан критеријум за избор студија случаја је да су награђена конкурсна решења и реализована, јер то омогућава посматрање промена на објекатима, отвореним просторима, елементима природе, као и у понашању корисника, односно праћење бихевиоралних промена и трансформације физичке и функционалне структуре насеља.

Важан аспект истраживања свакако представља успостављање релације између кључних компонента: енвајронментално-бихевиоралних феномена, корисничких група и места/простора. Имајући у виду да изабрани период истраживања обухвата социјалистички период друштвеног уређења и подразумева специфичан стил и начин живота, фокус истраживања реализује се кроз успостављање релација места, односно простора и релевантних енвајронментално-бихевиоралних феномена. С обзиром да компонента простора укључује све просторне размере, од размере одређене просторије у објекту, до региона, националног и глобалног нивоа, за потребе овог истраживања као најзначајнији за тему и изабрану типологију објеката, издвојени су просторни нивои блока, објекта и стана.

---

¹⁶² Ljiljana Blagojević i Dragana Ćorović, „Klimatske promene i estetika savremene arhitekture“, u *Uticao klimatskih promena na planiranje i projektovanje* (Beograd: Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, 2011), str. 21.

Дијаграм 4.1-1. Дефинисање обухвата енвајронментално-бихевиоралних информација у истраживању¹⁶³

Поменуто истраживање подразумева следеће фазе:

- Дефинисање карактеристика локалног друштвеног и еколошког контекста у Србији, односно специфично у Београду са аспекта стамбене изградње.
- Успостављање теоријске платформе за разумевање *производње природе* са аспекта архитектонског пројектовања у Србији у периоду модерне и постмодерне епохе у архитектури. Идентификација и организација кључних аспеката укрштања архитектонских позиција и енвајронментално-бихевиоралних теорија и феномена.
- Идентификација кључних енвајронментално-бихевиоралних феномена у односу на дефинисане просторне нивое насеља (ниво блока, ниво објекта и ново стана). Ове релације испитују се у два кључна периода у архитектури

¹⁶³ По угледу на: Gary Moore, „Environment- Behavior Studies”

у поменутом периоду истраживања (модерна и постмодерна епоха). Модерни период у архитектури везује се за енвајронментално детерминистичке теоретске позиције, док се постмодерни период испитује са позиције интеракционалне парадигме. Овакава релација успостављена је на основу доминантних теоријских и пројектантских позиција у поменутиим архитектонским правцима у односу на енвајронмент и његове корисике.

- Испитивање и идентификација постојећег карактера и квантитативних и квалитативних промена релације корисника, архитектуре и природе у поменутом периоду на примеру стамбене архитектуре у Београду.

Истраживање не представља у основи хронолошку анализу поменутих феномена и изабраних примера стамбених насеља, већ заступа позицију нових приступа у истраживању архитектуре оријентисане ка разумевању енвајронменталне историје архитектуре и урбанизма кроз проучавање кључних момената укрштања и релација архитектуре и енвајронментално-бихевиоралних студија, као и архитектуре и природе. Иако Ван дер Рин и Кован тврде да архитекти нису имали енвајронментални речник пре седамдесетих година прошлог века,¹⁶⁴ постоји читав корпус архитектонских дела које се односе на положај човека у оквиру екологије пре појаве еколошког покрета у XX веку.

4.2 СОЦИЈАЛИСТИЧКА ИДЕОЛОГИЈА И ПОЛИТИКА СВАКОДНЕВНОГ ЖИВОТА

4.2.1 Контекст и услови формирања социјалистичке идеологије – изградња социјалистичког друштва

Архитекти Југославије уложиће своје стваралачке снаге да под Вашим руководством у чврстом јединству с трудбеницима наше земље изграде наш нови социјалистички живот, који ће доћи до свог изражаја у социјалистичким градовима и насељима и у новој архитектури [...] Знамо да је наш рад саставни

---

¹⁶⁴ Van der Ryn and Cowan, *Ecological Design*, p.12.

део борбе за јачање наше земље, за изградњу социјализма у Југославији и за мир у свету.¹⁶⁵

Промена државног уређења и доминантних друштвених циљева, као и преусмеравање државне производње са пољопривредне на индустријску после Другог светског рата, условили су радикалне трансформације урбаног живота. Велике миграције радно способног становништва запосленог у друштвеном сектору у велике административне центре довеле су до убрзаног насељавања градова, на првом месту Београда, и великог дефицита стамбеног простора. Ови проблеми проузроковали су прелазак на нову државну стамбену политику и почетак новог концепта решавања стамбеног питања преласком на масовну изградњу колективног типа становања. Јовановић–Ненадовић пише да је формирање нове, социјалистички уређене, државе у послератној атмосфери колективизма, подржане жељом за бољом будућношћу, и реалном потребом за новим стамбеним простором, условило преузимање идеја модернизма као обавезног садржаоца социјалне реформе, и логично „изражајно средство“ тренутка. Као главни покретач социјалних реформи прихваћени су модернистички принципи – идеализам и вера у стварање новог света.¹⁶⁶ Нови Београд и периферне градске локације су у оваквим условима потребе за изградњом великог броја објеката колективног становања, у условима уједначеног стандарда, изван оквира традиционалних градских целина, представљали веома погодне локације за изградњу (Ил. 4.2.1–1). Урбанистичко планирање Новог Београда конципирано је на основу серије архитектонско-урбанистичких конкурса, стручно аналитичких студија и урбанистичких планова усвојених у периоду 1946–1961. године, као продукт послератног полета, ентузијазма, идеализма и вере у концепт стварања новог света.¹⁶⁷ Идеја о изградњи новог дела

---

¹⁶⁵ Delegati Prvog savjetovanja arhitekata Jugoslavije, „Telegram predsjedniku vlade FNRJ – Maršalu Titu“, *Arhitektura* (Zagreb), бр. 11–12 (1950): стр. 3.

¹⁶⁶ Лидија Јовановић–Ненадовић, *Концепција пројектовања стамбених јединица у Новом Београду – анализа конкурсних решења у периоду 1966–1975. године – магистарска теза*, Београд, јули 2011, стр. 23.

¹⁶⁷ Ibid.

града на левој обали Саве представљала је главно идеолошко опредељење носилаца политичке моћи у развоју Великог Београда.¹⁶⁸

Образлажући Генерални план Београда из 1950. године, Милош Сомборски, тадашњи директор Урбанистичког завода Београда, потенцира да је основни циљ плана примена новог друштвеног уређења на све аспекте урбаног живота:

Основ урбанистичког планирања Београда је социјалистичко друштвено уређење државе, односно примена свих одлика новог друштвеног уређења на организацију живота у граду и живота сваког појединца.¹⁶⁹

Вујовић наводи да је Нови Београд био виђен као „најјугословенскији град“¹⁷⁰. Ову идеју заступао је још 1924. године Јан Дубови у београдској секцији Уније југословенских инжењера и архитеката, када у закључку предавања о „Вртарском граду“, говори о Београду као о метрополи свих Југословена са потенцијалом великог економског и културног развоја и пројекцији његовог будућег космополитског карактера који превазилази националне и балканске оквира, развијајући се као јужна метропола свих Словена.¹⁷¹ Изградњом Новог Београда тежило се остварењу ове визије. Михајло Пантић у том смислу описује Нови Београд као град где постоје „сва презимена овог света“. Описујући стамбену свакодневицу у Новом Београду, Пантић пише: „Нови Београд је пун драма, помислим, само нема више Шекспира да то напише. У мојој згради имате све оне његове ликове, укроћену горопад, Хамлета, Полонија, Лира, Ричарда,

---

¹⁶⁸ Bratislav Stojanović, „Iz građe za istoriju Novog Beograda“, *Urbanizam Beograda* (Beograd), бр. 25 (1973): стр. 32.

¹⁶⁹ Miloš Somborski, „Problemi urbanističkog planiranja Beograda“, *Arhitektura* (Zagreb), бр. 1–4 (1951): стр. 6–7.

¹⁷⁰ Сретен Вујовић, „Градско становање и приватност у Србији током 20. века“ у Милан Ристановић, ед., *Приватни живот код Срба у двадесетом веку* (Београд: Клио, 2007), стр. 306.

¹⁷¹ Jan Dubovy, „Vrtarski grad“, *Tehnički list* (Zagreb), бр. 1, 2 и 3 (1925), стр. 7–11, 19–24 и 42–46, стр. 8, цитирано у Љиљана Благојевић, *Стратегије модернизма у планирању и пројектовању урбане структуре и архитектуре Новог Београда: период концептуалне фазе од 1922. до 1962. године*. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, 2004, стр.16.

Отела, Розенкранца и Гилденстерна, Дездемону, цело, готово, позориште. И ништа. Нико од њих не зна шта заправо јесте, нити их је брига што на овом свету постоје ствари о којима њихов дух и не сања.¹⁷²

Велику улогу у изградњи социјализма, односно у изградњи новог човека, нове јединке социјалистичког друштва, имале су радне акције Ил. 4.2.1–2). Лик новог човека формиран је и величан кроз лик градитеља и учесника омладинских радних акција.

Једанаестог априла хиљаду деветстотридесет осме, три године после завршетка народно-ослободилачке борбе, завршене су припреме за почетак нове радне битке у борби за срећу и благостање народа. Тога дана радни људи и омладина свих народа Југославије прегли су да подигну Нови Београд, да прошире вољени главни град државе равноправних народа с ове стране Саве.¹⁷³

Супек наводи да је у периоду између 1946–1952. године у већим савезним и републичким радним акцијама учествовало око милион младих људи из разних крајева Југославије и из различитих социјалних структура.¹⁷⁴ Ове радне акције су се идеолошки знатно разликовале од ранијих форми радне службе, које су настајале као последице економских и политичких криза у разним периодима и земљама. Супек пише да омладинске радне акције у послератној Југославији карактерише схватање да „[р]ад у радној акцији носи битна обиљежја комунистичког рада: друштвену корисност, добровољност, свјесност, бесплатност и органску потребу.“¹⁷⁵ Благојевић наводи да је у оваквом идеолошком оквиру,

---

¹⁷² Михајло Пантић, *Седми дан кошаве* (Београд: Стубови културе, 2007), стр. 179.

¹⁷³ Репродукција спомен-плоче, у: *Novi Beograd* (Београд: Дирекција за изградњу Новог Београда, 1961), стр. 55, цитирано у: Благојевић, *Стратегије модернизма у планирању и пројектовању урбане структуре и архитектуре Новог Београда: период концептуалне фазе од 1922. до 1962. године*, стр. 51.

¹⁷⁴ Rudi Supek, *Omladina na putu bratstva: psihosociologija radne akcije* (Београд: Младост, 1963), стр. 10.

¹⁷⁵ Ibid, стр. 17.

кроз снажно идеолошки профилисане програме рада, образовања и рекреације, спровођена политика стварања новог човека¹⁷⁶:

У процесу рада, заједно са ликом овог простора, мењао се и лик, свест градитеља. Јасно, брзо, револуционарно [...] Растао је тако лик младог социјалистичког грађанина.¹⁷⁷

4.2.2 Стамбена политика

Послератна модернизација у друштвеном смислу значила је пораст средње класе и радника. Приоритетна функција државе у социјалистичким системима била је индустријализација земље. Како Вујовић наводи, хипертрофирана држава је у земљама „реално постојећег социјализма“ и у нашем „самоуправном социјализму“ присиљавала радништво и сељаштво да прихвате захтеве које намеће „скраћени пут индустријализације“.¹⁷⁸

Парадигматски посматрано, фазе насељавања терена на левој обали Саве можемо да видимо као *просторно и временски кондензовани модел насељавања „новог света“*, чија динамика следи политичке и социјалне промене и консеквентне трансформације структуре становништва током двадесетог века: староседелац земљорадник, војник/граничар, мигрант бескућник, трговац/купац/посетилац (сајма)/турист, исељеник у транзиту, окупатор, логораш, ослободилац, акцијаш, градитељ, студент, насељеник, уметник, администратор (чиновник/функционер државне управе) и, коначно, становник новог града.¹⁷⁹

Стамбени системи обликовани су у складу са идеолошким принципима социјализма. Основно полазиште било је да су механизми слободног тржишта

---

¹⁷⁶ Благојевић, *Стратегије модернизма у планирању и пројектовању урбане структуре и архитектуре Новог Београда: период концептуалне фазе од 1922. до 1962. године*, стр. 91.

¹⁷⁷ Радојковић, „Омладинске радне бригаде на изградњи Београда 1947–1950 године“, стр. 411.

¹⁷⁸ Вујовић, „Градско становање и приватност у Србији током 20. века“ у *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, стр. 291.

¹⁷⁹ Благојевић, *Стратегије модернизма у планирању и пројектовању урбане структуре и архитектуре Новог Београда: период концептуалне фазе од 1922. до 1962. године*, стр. 93.

круцијални извор социјалних неједнакости, а приватно власништво примарни основ експлоатације. Стамбена политика у изградњи Новог Београда спровођена је у свему у складу са условима друштвеног власништва у социјализму. Основна идеолошка претпоставка била је да је стан опште друштвено добро, као што су то на пример инфраструктура или градско зеленило. Како Благојевић наводи, у теорији је то право на општедруштвено добро, па тиме и на стан, било универзално и повезано са идеалом праведне расподеле општедруштвеног добра. У правном смислу, то значи: „Право на стан је основни правни институт који радном човеку обезбеђује један од битних услова живота.“ Расподела станова у друштвеном власништву била је у основи идеала који формулишемо као идеал бесплатног стана за све. Принцип расподеле у теорији следио је идеал социјалне правде. У пракси се, међутим, овај идеал временом показао као економски и технички недостижан, али и незадовољавајући са становишта праведне расподеле.¹⁸⁰ Оваква политика специфична је по томе што је стамбени сектор третиран као искључиво сектор потрошње, али не и производње, што је резултирало великим буџетским оптерећењима и диспаратима потреба и економских могућности. Мина Петровић закључује да је на овај начин друштво у целини изгубило једну од значајних полуга економског развоја, а социјалистички концепт стамбене политике резултирао неуспехом, како у сфери економске тако и социјалне ефикасности.¹⁸¹

Расподела станова у социјализму била је неопходна за социјално-идеолошку репродукцију државног и партијског бирократског апарата и представљала је снажан чинилац лојалности тог апарата режиму.¹⁸² Држава и њени агенти имали су улогу инвеститора, произвођача/градитеља и дистрибутера станова, а јавни рентални сектор требало је да доминира стамбеним фондом.¹⁸³

---

¹⁸⁰ Ibid, стр. 93.

¹⁸¹ Mina Petrović, „Stambena politika u socijalističkom društvenom sistemu“ u *Sociologija stanovanja* (Београд: Институт за социолошка истраживања и Филозофски факултет, 2004), стр. 67.

¹⁸² Sreten Vujović, *Ljudi i gradovi* (Будва: Медитеран, 1990), стр. 96.

¹⁸³ Petrović, „Stambena politika u socijalističkom društvenom sistemu“ u *Sociologija stanovanja*, стр. 67.

Имајући у виду систем стамбених инвестиција односно режим плата и чињеницу да је становништво СФРЈ било доминантно запослено у државним/друштвеним предузећима, обезбеђење стана у државној/друштвеној својини било је једино социјално ефикасно решење свим домаћинствима. Пошто је Београд, као и сви други социјалистички градови, имао проблем са хроничном стамбеном несташицом, поседовање стана било је ствар престижа, а начин изградње и расподеле станова велики политички проблем. Имајући у виду да је стан био највећа имовина која се могла стећи у социјалистичком систему, стицање стана уједно је представљало једну од највећих материјалних привилегија које су постојале у социјалистичком друштву. Марковић наводи да се као и у другим областима живота, и када су станови у питању веровало да је систем добар, само да у спровођењу има неправилности. Југословенско руководство, као и јавно мњење, били су уверени да се у стамбеној изградњи постижу велики успеси. Исти аутор подсећа да је тај мит о успеху стамбене политике продро и у историографију.¹⁸⁴

Као последица овакве политике само су поједини друштвени слојеви могли рачунати на стан. Како Петровић наводи, станови су као последица економске неефикасности стамбене политике углавном додељивани на коришћење члановима политичке елите, стручњацима и висококвалификованим радницима, социјалним групама које су имале контролну улогу над кључним ресурсима репродукције друштвеног система и/или чију је интеграцију у систем било неопходно остварити.¹⁸⁵ Према подацима једне анкете из 1986. године, у колективним зградама типа блокова или солитера становало је 85% руководиоца и стручњака, а свега 15,1% радника.¹⁸⁶ Социолошка истраживања су показала да је структура становништва у Новом Београду била изразито хомогена, са доминантним запослењем у немануелним делатностима. Нови Београд насељавали су запослени у државној и партијској администрацији, установама,

---

¹⁸⁴ Предраг Марковић, *Између истока и запада* (Београд: Службени лист, 1996), стр. 302.

¹⁸⁵ Petrović, „Stambena politika u socijalističkom društvenom sistemu“ u *Sociologija stanovanja*, стр. 68.

¹⁸⁶ Марковић, *Између истока и запада*, стр. 302.

пословним удружењима и банкама, док су за раднике грађена сателитска насеља у предграђу. Како Благојевић наводи, иако су и сателитска насеља грађена као „модерна“ и „социјалистичка“ у духу колективне природе новог поретка, њихов карактер је био потпуно различит од Новог Београда. Нови Београд је, као елитни град федерације, имао значајну репрезентативну улогу, што је битно одредило његов карактер и позицију у односу на друге југословенске градове.¹⁸⁷

4.2.3 Идеологија стандарда: „минимизирање максимума“

Куће и станови свакако представљају материјалне предмете који имају веома велику симболичку вредност у идеологији стандарда. Под симболичким значајем подразумева се политичка и друштвена тежина одређених предмета. Стамбена политика је важан показатељ владајуће идеологије и система вредности у сваком друштву, а посебно у социјалистичким друштвима, где стан не представља робу којом се тргује према тржишним условима, већ се додељује према компликованој процедури.

Однос према стандарду представља један од важних критеријума разлике између тоталитарних и либералних режима. Како Марковић наводи, у тоталитарним режимима, нарочито леве провинијенције, држава очекује од свог народа да се лишава материјалних благодети, зарад „светле будућности“. У свим постреволуционарним режимима, па и у Југославији, лишавање данашњих генерација правдало се очекивањем награде у сутрашњици.¹⁸⁸ У првом петогодишњем плану из 1948. године стандард је био последњи на листи циљева. Проритети су били ранжирани на следећи начин: савладавање економске и техничке заосталости; јачање економске и војне моћи земље; јачање и развијање социјалистичког сектора привреде; повећање општег благостања народа.¹⁸⁹

---

¹⁸⁷ Благојевић, *Стратегије модернизма у планирању и пројектовању урбане структуре и архитектуре Новог Београда: период концептуалне фазе од 1922. до 1962. године*, стр. 2.

¹⁸⁸ Марковић, *Између истока и запада*, стр. 283–284.

¹⁸⁹ Бранко Хорват, *Привредни систем и економска политика Југославије: Проблеми, теорије, остварења и пропусни* (Београд: Институт економских наука, 1970), стр. 28.

Стално је потенцирано благостање „радних слојева“ у новом режиму. Марковић наводи како „Политика“ почетком 1948. године пише о томе како је 1947. године произведено 67% више индустријске робе него 1939. године. У истом чланку се истиче да истовремено у Енглеској и Француској цене расту, а производња опада. Даље се наводи како у Француској брину да ли ће имати хлеба до следеће жетве, а у Енглеској упозоравају становништво на опасност од глади.

Међутим, како Марковић наводи, несклад између новинских чланака о благостању и стварног стања је потпун. Према истраживању Радмиле Радић, трошкови радничке исхране у мензи износили су 40% месечне зараде, док аутор извештаја економског одељења британске амбасаде с почетка 1951. године поставља питање како Југословени успевају да преживе. До промена у „идеологији стандарда“ дошло је у стратешким документима државе у другом петогодишњем плану (1957–1961), тако да је стандард већ на трећем месту приоритета, а у седмогодишњем плану (1964–1970) он представља развојни приоритет.¹⁹⁰

Стандарди стамбене потрошње у државном ренталном сектору третирали су идеолошки, у циљу контроле неједнакости. Прописивао се максимум квадратних метара по особи који се не може прелазити (минимизирање максимума), али не и минимум који је много значајнији са становишта задовољавања потреба. Оваква социјална улога државе у становању је у супротности са приступом „максимизирања минимума“ (чијем се повећању стално тежи) у тржишним системима.¹⁹¹ Социолошка истраживања су показала да је број особа у једној соби најважнији чинилац могућег патолошког понашања. Потврђено је да концентрација (пренатрпаност) негативније утиче на здравље људи од сегрегације и изолације. Пренатрпаност или пренастањеност онемогућавају приватност и индивидуализацију и често човекову потребу за

---

¹⁹⁰ Марковић, *Између истока и запада*, стр. 286–292.

¹⁹¹ Petrović, „Stambena politika u socijalističkom društvenom sistemu“ u *Sociologija stanovanja*, стр. 68.

другим преображавају у раздражљивост, апатију, агресивност, умор, односно у човекову одбојност према другом.¹⁹²

Као што је већ поменуто, насупротив репрезентативној архитектури управљачког града, прве реализације у „пустом пејзажу Бежанијског поља“ које су у дугом периоду заиста репрезентовале нову, социјалистичку архитектуру, биле су први стамбени блокови, односно архитектура „егзистенцијалног минимума“.¹⁹³ Педесетих година изградња станова постаје приоритет. Императив стамбене политике у овом периоду био је да се изгради што већи број станова и реши укупно стамбено питање. О плановима и приоритетима у Плану инвестиција за 1949. годину руководилац Института за изучавање и конкретизовање проблематике Новог Београда, Љубо Илић, пише:

Ми смо предвидели за идућу годину за једну целу стамбену јединицу од 1336 станова са свим колективним сервисима у износу од [...] 562.553.000. Моје је мишљење да морамо израдити што више станова у идућој години, јер је стамбено питање управо криво.¹⁹⁴

Због наглог пораста механичког прираштаја, односно досељавања великог броја нових становника у Београд, овај императив је био посебно изражен у Новом Београду. Последица таквих друштвених околности био је нагли пад стандарда становања у односу на предратни.¹⁹⁵ Марковић наводи да је у општем

---

¹⁹² Вујовић, „Градско становање и приватност у Србији током 20. века“ у *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, стр. 270.

¹⁹³ „План инвестиција за 1949. годину“, документ из Фонда Министарства грађевина ФНРЈ (13), Архив Србије и Црне Горе, ф. 118. (подвучено у оригиналу), цитирано у Благојевић, *Стратегије модернизма у планирању и пројектовању урбане структуре и архитектуре Новог Београда: период концептуалне фазе од 1922. до 1962. године*, стр. 93.

¹⁹⁴ Ibid, стр. 95.

¹⁹⁵ Број становника је порастао за 160.000, што је захтевало изградњу око 35.000 нових станова, а до 1956. године изграђено је само око 14.500. Када се том броју додају домаћинства која су становала у заједничким становима, добија се укупан број од преко 57.000 домаћинстава више него станова, наиме исто толики број станова који недостају. Средином педесетих година, у Београду је још увек преовладавао приватни стамбени фонд (око 79%), док је 89% станова изграђених у послератном периоду било у друштвеном власништву. Видети: Благојевић,

ређању огромних привредних успеха социјализма, стамбено питање било болна тачка коју би нови режим најрадије прескочио. Из године у годину, континуирано је опадала квадратура стамбеног простора по становнику Београда. Од 1946. до 1949. године, стамбена површина по становнику је опала са 11m^2 на $9,8\text{m}^2$. У односу на предратних $13,9\text{m}^2$ стамбене површине по становнику пад је био очигледан. Смањивање се наставило до $6,5\text{m}^2$ стамбене површине по становнику Београда 1958. године. Имајући у виду процену француских социолога, по којој је патолошки праг испод кога се може ићи само по цену психо-физичких поремећаја између 8 и 10m^2 по особи, ови подаци говоре о драматичности стамбене ситуације у Београду у овом периоду.¹⁹⁶ Марковић такође наводи податак да је у последњој деценији пред Други светски рат на свака два нова Београђанина грађен један стан, док је у најуспешнијој деценији социјализма, на 4,5 нових Београђана грађен један стан. Средином педесетих, по изградњи станова на 1000 становника, Југославија спада у европско зачеље са Румунијом, Источном Немачком и Чехословачком. У овим земљама се градило 2–2,3 стана на 1000 становника, док се у исто време у Норвешкој и Западној Немачкој градило 10,5 и 10,2 станова на 1000 становника. Међутим, у години највеће изградње, 1964. године, Београд је са 12,53 станова на 1000 становника премашио норвешки и западнемачки просек из претходне деценије. Тим поводом се у НИИ–у 1959. године, у жеку другог сукоба са Совјетима, истиче да Београд има двапут више стамбеног простора *per capita* од Москве.¹⁹⁷

Стамбена статистика из 1971. године сведочи о превеликом броју особа на један стан, малом проценту станова у друштвеној својини од просечне површине стана укупног стамбеног фонда итд. Имајући у виду да су у структури станова преовлађивали једнособни и двособни станови, стамбена структура је била врло

Стратегије модернизма у планирању и пројектовању урбане структуре и архитектуре Новог Београда, стр. 94.

¹⁹⁶ Марковић, *Између истока и запада*, стр. 296–297.

¹⁹⁷ *Ibid*, стр. 288.

неповољна, односно собност станова није одговарала величини породице.¹⁹⁸ Истраживање је показало да је 35,3% двочланих породица живело на простору до 15m², док је око 11% двочланих породица користило за те прилике велике станове преко 60m². На основу података из 1971. године у Београду је испод патолошког прага (10m² по особи) живело преко 250 000 становника.¹⁹⁹

О стандарду у становању говори и Јосип Броз Тито у говору у Железнику 1962. године:

А премало гледамо на сутрашњицу када дижемо један град, премало мислимо на то да њиме треба да обиљежимо и наша схватања о животу и човјеку, јер данас, када се стамбена изграња развија врло брзо и кад су њене димензије и квалитет сасвим другачији него прије, постоји аномалија да она изгледа модерничка, а у ствари је назадњачка. Треба постићи да она не буде назадњачка, да не буде ни ултрамодерничка – већ модерна и функционално добра. Ми не треба да гледамо само на спољне облике, него и на унутрашњу функционалност и потребе људи. Јер, у једној кући која споља може да изгледа невјероватно лијепо човјек може да се осећа врло лоше, већ и зато, рецимо, што му плафон притиска главу. Знам да је ту често ријеч о појевтињењу стамбене градње, али ја мислим да се тиме не могу смањити трошкови и да треба водити осјећају.²⁰⁰

У наставку, Тито говори о томе да радници треба да имају добре станове са зеленилом око куће. Истакао је московски пример, иако ове куће нису „по изгледу најлепше“ али представљају добар стандард за раднике. Марковић сматра да је овај сегмент Титове културне кампање прилично неразумљив. Док се говорећи о сликарству и књижевности, Тито јасно определио против модернизма, ови ставови о архитектури и урбанизму не могу се јасно сврстати. Док се прво потенцира да изглед градова буде споменик схватања живота и човека, након тога

---

¹⁹⁸ Вујовић, „Градско становање и приватност у Србији током 20. века“ у *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, стр. 296.

¹⁹⁹ Сретен Вујовић, „Становање и породица“, у Бурић, Оливера и др., *Породица и друштвени систем* (Београд:Институт за социјалну политику, 1980), стр. 240.

²⁰⁰ Ј. Б. Тито, *Говори и чланци*, Загреб, 1966, том XVIII, стр. 61–63., цитирано у Марковић, *Између истока и запада*, стр. 435.

се прелази на сасвим други план и говори о неопходности градње удобнијих станова и избегавања штедње по сваку цену. На самом крају се потенцирају озлоглашене „хрушчовке“ као узор за стамбену градњу намењену радницима.²⁰¹

Велики проблем у области стандарда становања представљала је прескупа градња. У циљу решавања овог проблема било је разних предлога. Неки од екстремних покушаја били су свакако неуспешни експерименти грађења станова без водовода и осталих инсталација. У контексту анализе овог предлога значајан је податак да је 1956. године у Београду тек око трећине станова имало купатило.²⁰² Многи народни одбори су, да би смањили трошкове градње, забрањивали употребу плочица и уграђивање бојлера у станове на својој територији. Међутим, чињеница је да су, без обзира колико скромни, станови грађени у то време, по својој цени превазилазили економску моћ земље. Док се у Југославији за један стан давало 22–23 национална дохотка по становнику, у осталим земљама су ти подаци били знатно другачији (Италија 8,9; Грчка 10,4; Пољска 10,2; Аустрија 6,4 и Француска 5,2 национална дохотка). Чак и после стамбене реформе из 1960. године, задржана је у суштини административна расподела станова, којом су фаворизовани најјача предузећа и установе, а стамбени фондови су били незаинтересовани за економичност градње.²⁰³

Значајан пораст стандарда у стамбеној изградњи присутан је седемдесетих и осамдесетих година, када се највећи број станова гради за потребе војске. У овом периоду значајан број изграђених стамбених објеката достиже програмски, организационо, функционално, садржајем и опремом, категорију високог

---

²⁰¹ Ibid.

²⁰² *Скромни стан – и за сутра*, „Економска политика“, 1958, стр. 279; *Какав је стан потребан градској породици*, „Политика“, 20. 03. 1956, цитирано у Марковић, *Између истока и запада*, стр. 300.

²⁰³ Марковић, *Између истока и запада*, стр. 301.

стандарда становања, за разлику од скромних послератних стамбених решења социјалних станова.²⁰⁴

4.3 СОЦИЈАЛИСТИЧКА ИДЕОЛОГИЈА И ЕКОЛОГИЈА

4.3.1 „Енвајронмент тема дана“

Седамдесетих година прошлог века јавља се наглашена свест и потреба за очувањем животне средине, посебно природне. Тезе о афирмативном прихватању обликовања човекове средине као „темељне животне делатности“ постају актуелне, како у архитектонској пракси, тако и на конференцијама и у литератури.

У стручној јавности потенцира се значај екологије у пројектантским дисциплинама, али и чињеница да је процес директног укључивања екологије у процес планирања и пројектовања веома спор због неадекватног еколошког познавања проблема, академских ставова у погледу еколошке заједнице и несигурности пројектантских дисциплина у „оно што еколог може или не може да уради“. Истиче се трострука улога еколога: управљање природним пределима, еколошко пројектовање и образовање у оквиру екологије.²⁰⁵ Такође, актуелне су и теме укључивања еколошке компоненте у процес пројектовања и планирања, места екологије и животне средине у интегралном планирању и управљању друштвено-економским развојем, вредновања еколошких карактеристика, као и метода за укључивање еколошког аспекта у планирање и пројектовање.²⁰⁶

---

²⁰⁴ Јовановић-Ненадовић, *Концепција пројектовања стамбених јединица у Новом Београду*, стр. 13.

²⁰⁵ John Kelcey, “Planiranje i ekologija u novom gradu” [Prevod: “Planing and ecology in a new town“, *The planner*, Vol. 62. (1976)], *Informacije, dokumentacija - program za pridružene članove*. Beograd: Jugoslovenski institut za urbanizam i stanovanje, br. 76 (1976)

²⁰⁶ S Nikolić i M. Janić, ed., „Ekološki aspekti planiranja privrednog razvoja“. *Horizonti urbanizma, informacije - program za pridružene članove*, Beograd: Jugoslovenski institut za urbanizam i stanovanje, br. 3 (1976)

Поред појма екологија, појам енвајронмента постаје веома актуелан у стручној литератури седамдесетих година XX века. Тако у часопису *Човек и простор* из 1973. године проналазимо тумачење значења појмова *енвајронмент*, *екологија* и *хабитат*:

Енвиронмент – (енгл.) – околина, околиш, човјеково животно окружје; термин означаје цјелокупност човјекове радне и животне околине, не само у смислу материјалне околине, предмета и система предмета, већ и односа тих предмета са човјеком

Екологија – наука о узајамном дјеловању средине и живих организама, у првобитном смислу део биологије, данас претежно третирана као интердисциплинарна научна област

Хабитат – (од гр. *habitare* – обитавати, бити у) термин означава буквално човјеково обитавалиште, средину, која га непосредно окружује у смислу стамбеног простора²⁰⁷

Поред поменутих термина и тема, постају веома значајне теме пејзажа и предела у релацији са екологијом, односно еколошких карактеристика и аспеката заштите пејзажа у просторном планирању, урбанизму и архитектури. Потенцира се неопходност усаглашавања привредног и друштвеног развоја са природним, односно биолошким потенцијалима одређене регије (Ил. 4.3.1–1).²⁰⁸

У тексту „Човјекова средина у вријеме брзе урбанизације у Југославији“ поводом истоименог саветовања урбаниста Југославије 1971. године, Рајић сврстава Југославију међу земље са тек пробуђеним интересом за човекову средину. Наглашена је свест о потпуно угроженој природној средини, као „свеобухватност и драстичност“ последица загађења човекове околине.²⁰⁹

---

²⁰⁷ Goroslav Keller, „Будућност какву завређујемо“, *Човек и простор* (Загреб) бр. 241. (1973): стр. 19–22.

²⁰⁸ Dragutin Kiš, „Екологија и просторно планирање“, *Човек и простор* (Загреб) бр. 238 (1973): стр. 16–18.

²⁰⁹ Dragutin Kiš, „Човјекова средина у вријеме брзе урбанизације у Југославији“, *Човек и простор* (Загреб) бр. 225 (1971), стр. 32.

Године 1973. у часопису „Човек и простор“ Келер пише о односу социјализма и екологије. Он истиче да се многим може учинити инкомпатибилним разматрање односа социјализма као модела друштвено-политичког уређења и екологије, док другима може звучати као догматска фраза. Међутим, упоређујући карактеристике социјалистичког и капиталистичког друштвеног уређења, закључује да је капитализам због својих одређења „у бити неспособан да реши иједан еколошки проблем“. Зато, како даље истиче „управо на плану енвиронмента лежи крупна прилика социјализма“.²¹⁰

Уколико напори буду концентrirани на креирање таквог енвиронмента који ће бити достојно мјесто за живот и рад човјека, који ће у пуној мјери испољавати тежње, могућности, и знање човјека, социјализам може имати снаге да те проблеме савлада. Разумљиво ово претпоставља да стварање новог система социјалистичких културних и етичких вриједности инкорпорира у себи и нове ставове према нашем окружју.²¹¹

Било је изражено веровање да је заштита човекове животне средине интегрални део социјалистичког самоуправног преструктурирања друштва и у том смислу је истицана потреба за развој еколошке свести кроз систематску едукацију младих.²¹² Такође, истицано је да борба за животну средину представља тачку конвергенције највећих социјалних проблема:

Околина је, у крајњој линији, слика друштва прожета његовим вриједностима, па нужно одражава његово опће стање, његову материјалну културу, његову спремност да се развија.²¹³

У Београду је 1973. године одржана оснивачка скупштина Савета за заштиту и унапређење човекове средине у Југославији. Едвард Кардељ је у поздравном говору истакао свест о томе да у извесном смислу сукоб између човека и природе постоји кроз читаву историју човечанства, али да је тај сукоб у

---

²¹⁰ Goroslav Keller, „Socijalizam i ekologija“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) бр. 243 (1973), стр. 24.

²¹¹ Ibid.

²¹² F. M., „Marksistički pristup ekologiji“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) бр. 309 (1978): стр. 4.

²¹³ Meštrović, „Uporaba okoline“, стр. 19.

тадашњем тренутку веома изражен, посебно као последица неупоредиво брзог темпа развоја производних снага које стварају материјалне услове за материјални напредак друштва, али који истим „скоковитим темпом“ наносе и штетне последице природној „околини“. Такође, истом приликом је истакнуто да је у свету актуелна веома широка акција заштите човекове природне „околине“. Као последице ове акције развијене су нове научне дисциплине на том подручју. Такође, откривају се нова средства за реализацију човекових потреба и циљева у тој области и улажу све већа средства за остваривање тих циљева.²¹⁴ Овде препознајемо очигледну везу са развојем еколошких и енвајронменталних покрета, као и тема које се баве релацијом човека и енвајронмента у оквиру енвајронментално-бихевиоралних студија. Кардељ истиче значај развоја науке, технологије, али и производних снага, за заштиту природне средине:

Проблем није у неком непремостивом сукобу модерне технологије, односно развоја производних снага и природе, већ у оном сукобу који настаје због заостајања човекове свести о неопходности систематског савлађивања стихијског деловања материјалног развоја друштва, односно начина производње и друштвеног живота на природу [...] И зато са правом можемо очекивати да ће управо социјалистичко самоуправно друштво [...] у крајњој линији бити најспособније да оствари битну промену свесног односа човека према природи, јер оно из темеља мења пре свега однос човека према човеку.²¹⁵

Келер 1973. године истиче да се „криза енвајронмента опасно приближила колапсу“ и да има само једно име: неконтролисан раст.²¹⁶ Исте године Југославија је била домаћин скупа поводом „Светског дана урбанизма и човекове средине“. Како Петриновић истиче, иницијатива међународних организација да се организација овог догађаја повери Урбанистичком савезу Југославије представљала је „значајно признање Југословенима који су дали свој

---

²¹⁴ Anonim, „Iz pozdravnog govora Edvarda Kardelja na osnivačkoj skupštini Savjeta za zaštitu i unapređenje čovjekove sredine u Jugoslaviji“, *Arhitektura (Zagreb)* бр. 146–147 (1973): стр. 4.

²¹⁵ Ibid.

²¹⁶ Keller, „Socijalizam i ekologija“, стр. 24.

конструктивни допринос у решавању проблема у вези урбанизма, просторног уређења и заштите човекове средине, због чега су стекли значајна међународна и домаћа признања, којима се придружује и ово најновије признање.²¹⁷

Уставном концепцијом интересних заједница социјалистичко друштво је имало циљ да новим облицима и механизмима регулише одређене друштвено-економске односе. Тако се седамдесетих година прошлог века јављају и иницијативе за образовање самоуправних интересних заједница за заштиту човекове околине у циљу остваривања „једног од елементарних права човјека – да живи и ради у здравој околини“.²¹⁸

Седамдесетих година у складу са тада актуелним развојем идеје одрживости широм света, у Југославији су се појавиле бројне иницијативе са циљем очувања и заштите животне средине. У контексту теме веома је важно нагласити да је Устав СФРЈ, усвојен 1974. године, садржао одредбу да је „дужност социјалистичког друштва да обезбеди услове за очување и развој природних и других вредности животне средине који су од интереса за здрав, безбедан и ефикасан живот и рад како за садашње, тако и за будуће генерације“²¹⁹. Имајући у виду да је Брундтландски извештај објављен тек 1987. године и да је дефинисао одрживи развој као развој који „задовољава потребе садашњости без угрожавања могућности будућих генерација да задовоље своје потребе“²²⁰, можемо говорити о прогресивности еколошких ставова социјалистичког друштва Југославије.

Међутим, без обзира на претходне одлуке и иницијативе на плану заштите и очувања природног и изграђеног енвајронмента, осамдесетих година се јавља

---

²¹⁷ Zvonko Petrinović, „Svjetski dan urbanizma i čovjekove sredine“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) бр. 242 (1973): стр. 3, 27.

²¹⁸ Josip Čiček, „Samoupravne intresne zajednice za zaštitu čovjekove okoline“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) бр. 269 (1975): стр. 21–23.

²¹⁹ Danilo Ž. Marković, *Socijalna ekologija* (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1986), стр. 133.

²²⁰ United Nations, „Report of the World Commission on Environment and Development“, *General Assembly Resolution 42/187*, 11 December 1987.

свест о новим проблемима и кризама и о чињеници да на плану заштите околине многи аспекти не функционишу на задовољавајућем нивоу. Наглашава се да је на плану подизања свести о заштити социјалистичко друштво веома напредовало, али да у пракси и даље није било значајних резултата, према мишљењу тадашње стручне јавности. Кад је у питању однос према природи, Стојановић наглашава:

Социјалистичко друштво је најнапредније и зато што не чини све, оно и онако, како то чине или су чинила претходна друштва. Још одређеније: друштво је онолико напредније – колико боље, паметније, људскије ради од другог, превазиђеног – а не колико то себи приписује.

У пракси, у односима човек – природа, ми заостајемо за земљама које поштују и чувају природну околину, а имају друштвене односе какве је сменио социјализам.²²¹

Он даље наглашава неопходност даљег подизања свести о очувању усаглашеног односа човек–природа, јер лако долази до поремећаја поменутог односа. Наводећи да тада актуелна друштвена кретања у свету имају за циљ да очувају и одрже тај склад за добробит људи, појединаца и друштвених целина, он истиче значај науке за постизање тог циља:

Наука, пре свега открива природне законитости и примењује их у животу организованог друштва. И наука и сам живот указују на оне односе који су оптимални за заједнички опстанак људи и природне околине. Већ на садашњем степену развитка науке, технике, технологије – општих људских сазнања, људи могу умногоме да „владају“ природном околином. То „владање“ може бити различито [...] Зато је нужна свест о очувању усаглашеног односа човек–природа [...]²²²

У периоду седемдесетих и осамдесетих година прошлог века одржан је велики број конференција са темом заштите енвајронмента и унапређења становања у људским насељима. Такође, значајан је број стручних и научних

---

²²¹ Bratislav Stojanović, „Odnos prema prirodi“ u *40 godina građevinarstva Socijalističke Republike Srbije* (Beograd: Izgradnja, 1987), стр. 73–74.

²²² Ibid.

текстова који се баве овом темом.²²³ Важно је напоменути да се у светлу развоја свести о климатским променама актуелизују и теме соларне енергије и њене улоге у планирању и пројектовању.²²⁴

---

²²³ Видети опширније: Dragutin Kiš, Vinko Jurčić, Stjepan Bertović i Jakov Martinović, „Pejzaži i prirodna ravnoteža“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) бр. 222 (1971): стр. 24–27.; Dragutin Kiš, „Pejzaž u aktualnim pitanjima prostornog planiranja i perspektivi razvoja jadranskog područja“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) бр. 225 (1971): стр. 18–19.; Kiš, „Čovjekova sredina u vrijeme brze urbanizacije u Jugoslaviji“, стр. 32.; Anonim, „Rezolucija o zaštiti čovjekove sredine (prednacrt)“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) бр. 230 (1972): стр. 17 i 19.; Nenad Prelog, „Križa čovjekove sredine“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) бр. 241 (1973): стр. 14 i 23.; Branko Petrović, „Акција: човјекова средина“, *Архитектура* (Zagreb) бр. 111–112 (1971): стр. 83–91.; Dragutin Kiš, „Zaštita prirodne sredine čovjeka i pejzaža“, *Архитектура* (Zagreb) бр. 111–112 (1971): стр. 81–82.; Branko Petrović, „Posljedice zagađivanja i defenzio-sistemi“, *Архитектура* (Zagreb) бр. 146–147 (1973), стр. 5–12.; Ivo Margan, „Zaštita čovjekove okoline“, *Архитектура* (Zagreb) бр. 146–147 (1973): стр. 3.; Oskar Pišković, „O obrazovanju stručnjaka za zaštitu životne sredine“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) бр. 253 (1974): стр. 15.; Dubravka Kritovac, „Problemi ljudske okoline: izveštaj generalnog sekretarijata OUN“, *Архитектура* (Zagreb) бр. 106 (1970): стр. 4–7. (Извод из извештаја Уједињених нација који се углавном односи на Међународну конференцију о проблемима људске околине из 1972. године); Т. Hruškovec, „Briga za okruženje počinje već u kući“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) бр. 232 (1972), стр. 19.; Jakša Kalodera, „Čovjek i biosfera“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) бр. 230 (1972): стр. 18.; Melita Richter, „Čovjek i biosfera“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) бр. 230 (1972): стр. 18–19.; Branko Petrović, „Odjeci UN Stockholmske konferencije o čovjekovoj sredini“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) бр. 241 (1973), стр. 15 i 23.; Nenad Prelog, „Uoči svjetske konferencije o ljudskim naseljima „Habitat“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) бр. 268. (1975), стр. 28–29.; Борислав Стојков, „Варшавске конфронтације '81 – међународни успех завода,“ *Урбанизам Београда* 62 (1981): стр. 64–69.; Anonim, „Povelja Maču Piču“, *Informacije, dokumentacija - program za pridružene članove*. Београд: Југословенски институт за урбанизам и становање, бр. 150 (1979)

²²⁴ Видети: Neda Karnovšek Ljuckanov, „U susret sunčanoj energiji“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) бр. 300 (1978): стр. 13.; Darko Venturini, „Komercijalna upotreba sunčane energije“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) бр. 300 (1978): стр. 13.; Michel Ragon, „Urbanizam i sunčana energija“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) бр. 258. (1974), стр. 20–21.

4.3.2 Релација архитектуре са осталим енвајронментално-бихевиоралним дисциплинама

У прилог свести о неопходности успостављања релације архитектуре са осталим научним дисциплинама, и њеној позицији у тада у свету већ актуелне области енвајронментално-бихевиоралних студија, говори Мандић у тексту „Социологија, екологија, архитектура“, истичући да је за заштиту енвајронмента и неутрализацију штетних ефеката техничког развоја неопходно ангажовање три научне области: социологије, екологије и архитектуре.²²⁵

О упућености архитеката на простору Југославије у тада актуелна збивања у области енвајронментално-бихевиоралних студија сведочи и текст Федора Критовца „Психологија за архитекте“ у часопису „Човјек и простор“ из 1971. године. У тексту се презентује најновије издање књиге *Психологија за архитекте* аутора Едуарда Гајслера (Eduard Geisler). У прегледу структуре књиге истиче се тема интеракције човека и енвајронмента.

Овдје се рекапитулирају најзначајнији приступи у сувременој психологији, нарочито социјалној психологији, који теже да објасне многострукости и својства веза човјека са околином (психоаналитички, бихевиористички, гешталтистички и информацијско-комуникацијски). Аутор предлаже успоставу таквог модела интеракција који је усмјерен ка грађевном планирању као задовољењу потреба корисника планирања и изграђеног.²²⁶

Успостављање таквог модела садржано је у преношењу законитости психичких догађања као процеса измене информација и радњи на специфично подручје интеракције у изграђеној средини. Полази се од једног „општег модела интеракције појединаца, његове социјално релативне средине и изграђене средине“ и долази се до изведеног модела, где се на тај троделни модел прикључује још и планер (урбаниста, архитекта) успостављајући интерактивне релације према појединцу (кориснику) и изграђеној средини.

---

²²⁵ Oleg Mandić. „Sociologija, ekologija, arhitektura“, *Arhitektura* (Zagreb) бр. 146–147 (1973): стр. 4.

²²⁶ Fedor Kritovac, „Psihologija za arhitekte“, *Čovjek i prostor*, 7–8, 1971 (Beograd): стр. 35.

Такође, у истом периоду се истиче и значај партиципације у пројектовању и планирању²²⁷. Наглашава се да је веома важно оспособити корисника за учествовање у овом процесу, тако да је „у могућности да критички сагледа своју позицију, као и домет свог удела“. За потребе те сврхе психологија нуди бројне методе. Један од ставова који се истиче са аспекта релације корисника и енвајронмента је став да се корисник не сме посматрати као апстрактна и дата јединица без улажења у његов психосоцијални статус (а уз стално проповедање о правима корисника). Такође, упозорава се на ограниченост и нерелевантност ставова корисника, и опасност узимања таквих ставова у обзир без даље интерпретације.²²⁸

Истакнуте су и три основне стратегије у покушају хуманизације физичке „околине“. Наиме, Гејслер предлаже:

- 1) хигијенску стратегију;
- 2) конзервативну стратегију;
- 3) еволутивну стратегију.

Док се прва задовољава одстрањивањем патогених утицаја (бука и сл.), друга настоји да повећа задовољства људи у „концептуалним и фактичким оквирима дате изграђене средине“, и коначно, трећа захтева партиципацију корисника у планирању и пројектовању.²²⁹ У Петој и Шестој глави рада биће изложено на који начин су се ови аспекти рефлектовали у архитектонској пракси на простору Београда.

Актуелност социолошких и психолошких аспеката подстицана је и сталном разменом искустава са колегама из иностранства. Тако су у марту 1978. године Студентски културни центар, Архитектонски факултет у Београду и Савез

---

²²⁷ James Glass, „Učešće građana u planiranju: odnos između ciljeva i tehnika“ [Prevod: “Citizen Participation in Planning: The Relationship Between Objectives and Techniques“, *Journal of American Planning Association*, Vol. 45. (1979)2, pp. 143-153], *Informacije, dokumentacija - program za pridružene članove*, Beograd: Jugoslovenski institut za urbanizam i stanovanje, br. 155 (1979)

²²⁸ Ibid.

²²⁹ Krittovac, „Psihologija za arhitekte“, стр. 35.

друштва архитеката СР Србије, организовали изложбу аустријске архитектуре и урбанизма и сусрет са еминентним стручњацима, професорима на бечком Архитектонском факултету. Том приликом одржано је неколико предавања везаних за сопствена искуства у Аустрији, као и научна истраживања других земаља. У закључку и приказу догађаја у часопису „Урбанизам Београда“ објављен је текст „Емоционални и психолошки аспекти становања у новим насељима“. Као један од кључних појмова у вези са овом темом, издвојен је појам „квалитет стамбене околине“:

[...] квалитет стамбене околине – тек одскора је почео да се појављује као термин, са много ширим и сложенијим значењем обухватајући поред задовољења основних потреба, и аспекте емоционалног и психолошког доживљаја становника.²³⁰

У том контексту, као један од главних проблема истиче се „губитак осећајних вредности у граду“, односно „места која емоционално побуђују и која стварају доживљаје“. Као један од основних узрока овог проблема наводи се пројектовање у великим размерама.

Значајно је поменути да је, поред позитивних примера и утицаја других дисциплина у архитектури, присутна и свест о неадекватној примени ових дисциплина. У тексту „Наука, човек и његова околина“ социолог Ђуровић говори о злоупотреби друштвених наука у социјализму у циљу манипулисања потребама појединаца зарад друштвених циљева. Он износи став да се друштвене науке чешће користе да се човек прилагоди „околини која није његова, него што се користе да га упуте да открије како може да се изрази, да комуницира, ствара, односно да се култивише у околини у чијој конструкцији учествује.²³¹

---

²³⁰ Mirjana Lukić, „Emocionalni i psihološki aspekti stanovanja u novim naseljima“, *Urbanizam Beograda* 53–54 (1979): стр. 33–36.

²³¹ Đura Đurović, „Nauka, čovek i njegova okolina“, *Urbanizam Beograda* бр. 16–26 (Београд): стр. 24.

Глава V

5.0 ЕНВАЈРОНМЕНТАЛНИ (АРХИТЕКТОНСКИ) ДЕТЕРМИНИЗАМ

5.1 ПРОЈЕКТАНТСКЕ ПОЗИЦИЈЕ: МОДЕРНА АРХИТЕКТУРА

5.1.1 Модерни покрет као енвајронментална архитектонска пракса

У овом поглављу пројектантски принципи модерног покрета у архитектури представљају оквир за разматрање промена у области релације архитектонског пројектовања са енвајронментално-бихевиоралним студијама, слике пројектанта као уметника или енвајронменталног пројектанта, као и релевантност енвајронментално-бихевиоралних теорија у архитектонском пројектовању. Овај период обухвата време највећих технолошких и социолошких промена на територији Београда, када је у питању изградња стамбених насеља. Такође, важно је истаћи да се поменути период завршава признањем ограничености теорије модерног покрета у архитектури, а посебно његове позитивистичке теоретске базе.

Полази се од става да је модерни покрет у архитектури у исто време у себи садржао принципе засноване на претпоставци архитектуре као уметности, али и као енвајронменталне праксе. Модерна архитектура је свакако била фокусирана на енвајронментално пројектовање у смислу пројектовања квалитетнијег станишта (хабитата) за све људе. У том смислу, била је јасно наглашена забринутост због отуђења људи од природе, дугог дневног путовања до места рада, загађености, неправедне социјалне стратификације, недостатка дневног светла и вентилације у већини стамбених простора, и генерално, пренасељености градова. Међутим, иако су сви ови аспекти од значаја за савремене принципе енвајронменталног пројектовања, модерни покрет је свакако у великој мери био веома заокупљен архитектуром као уметношћу.

Концепт одрживости се може повезати са идејама модернизма у погледу одрживе везе природе и града (Ил. 5.1.1–3). Као што је већ наведено у првом делу, значај природе у модерни огледао се у омогућавању здраве средине путем: сунца,

свежег ваздуха и зеленила (Ил. 5.1.1–4, 5.1.1–5). Међутим, модерна је негирала специфичност локалног контекста: специфичност пејзажа, климе, топографије, биосфере, временских услова итд. Дакле, природа је имала вредност само као универзална, и на тај начин била посматрана при пројектовању објеката. Осим тога, како Банам сугерише, намера интернационалног стила била је да ослободи свет од неадекватности вернакуларне архитектуре²³².

Идеологија модерног покрета у новопроектованим београдским насељима промовисана је кроз визију новог, чистог и здравог града, као и примену нових, савремених технологија. Овакав приступ у складу је са хигијенским обрасцима које је увела модерна и који су били примарни у првим реализацијама новобеоградских насеља. Као што је већ истакнуто у Првој глави, однос између човека и енвајронмента у смислу комфора и благостања био је у великој мери предмет истраживања једног од највећих модерниста, Ле Корбизјеа (Le Corbusier), иако он није био са намером усмерен на неопходност енвајронменталне заштите. У том смилу, модернизам и функционализам имали су везе са енвајронментализмом са аспекта функције објекта, односно делимичне модификације спољашње климе, са циљем да обезбеди унутрашњи комфор²³³.

Међутим, овде такође препознајемо и „логику доминације“ над природом која је такође присутна у модерни и коју заговара Ле Корбизје првенствено кроз људски ред, геометрију и правила. Утицај оваквог гледишта на пројектантске принципе огледао се у посматрању природе из екстерног поља архитектуре. Ова врста доминације посебно постаје препознатљива на претходно пустом бежанијском пољу, где убрзана метаболичка трансформација природе постаје највидљивија, како у физичком облику, тако и по њеним друштвено-еколошким последицама (Ил. 5.1.1–1, 5.1.1–2).

Као резултат таквог универзалног погледа на природу, али и на корисника, настају насеља која су корисници, али и архитекти убрзо након изградње окарактерисали као „монотона и нехумана“. Владислав Рибникар, на Првом

---

²³² Banham, *The Architecture of the Well-tempered Environment*, p.124, 304.

²³³ Hagan, *Taking shape. A new contract between architecture and nature*, p.151.

саветовању архитеката ФНРЈ у Дубровнику, говори како се соцреализам материјализовао посредством мноштва ружних, тмурних и тешких зграда, „сандучара“.²³⁴ Овакви ставови били су у складу са тада актуелним глобалним критикама на рачун насеља изграђених у стилу модерне. Сматрало се да као резултат оваквог приступа настају „места лишена специфичности“ – или чак „поништена“²³⁵.

Дакле, однос енвајронменталне архитектуре и модернизма донекле је парадоксалан по природи.

5.1.2 Пројектовање новог друштва

Карактеристика модерне у архитектури свакако је и претпоставка да архитекти, урбанисти и планери кроз своје пројекте имају могућност да мењају енвајронмент, али и друштво. Овај став је у потпуној сагласности са принципима енвајронменталног, односно архитектонског детерминизма, који су пре свега засновани на ставу да енвајронмент детерминише људско понашање. Дакле, као што је претходно наведено, енвајронмент, а самим тим и архитектура, сматра се „главним“, детерминишућим фактором, а људи субјектима који су зависни у односу на услове које намеће енвајронмент. Овакав став је омогућио пројектантима осећај супериорности и контроле.

Овакав приступ је у потпуности одговарао политичким циљевима социјалистичке идеологије. Јовановић-Ненадовић пише да је формирање нове, социјалистички уређене, државе у послератној атмосфери колективизма, подржане жељом за бољом будућношћу и реалном потребом за новим стамбеним простором, условило преузимање идеја модернизма као обавезног садржаоца социјалне реформе, и логично „изражајно средство“ тренутка. Као главни покретач социјалних реформи прихваћени су модернистички принципи – идеализам и вера у стварање новог света.

---

²³⁴ Vladislav Ribnikar, „Problem stanbenih zgrada“, *Arhitektura* (Zagreb), бр. 11–12 (1950), стр. 19.

²³⁵ Lefebvre, *The production of space*, pp. 343–344.

На Првом саветовању архитеката Југославије у „Телеграму упућеном председнику владе ФНРЈ – Маршалу Титу“ јасно је истакнут значај улоге архитеката у „изградњи новог социјалистичког живота“:

Архитекти Југославије уложиће своје стваралачке снаге да под Вашим руководством у чврстом јединству с трудбеницима наше земље изграде наш нови социјалистички живот, који ће доћи до свог изражаја у социјалистичким градовима и насељима и у новој архитектури [...] Знамо да је наш рад саставни део борбе за јачање наше земље, за изградњу социјализма у Југославији и за мир у свету.²³⁶

У том контексту, сви планови који нису у свом концепту садржали идеју Новог Београда као „епохалног дела“, које „изграђују покољења која изграђују социјализам“, нису могли бити прихваћени. Један од оваквих идеолошки „сиромашних концепата“ је „Предлог ГУП-а Новог Београда“ Бранка Петричића, из 1958. године. У овом предлогу, под утицајем Ле Корбизјеовог „Озареног града“ (*La Ville Radieuse*) и доктрине сунца, простора и зеленила (*soleil espace verdure*), Петричић потпуно одбацује ранији предлог Станка Мандића и приступа организацији стамбених блокова према биолошким, климатским и техничко-економским факторима²³⁷. На овај начин, он доктрину *Ville Radieuse* имплементира дословно, потпуно негирајући идеолошки садржај плана, који је био темељни генератор свих ранијих концепата. Становање је овде доминантна функција централне зоне Новог Београда, без икаквих компромиса и уступака симболици. Одсуство симболике овог плана оштро је критиковано у стручној јавности. Један од главних актера у планирању и изградњи Новог Београда, Никола Добровић, у контексту схватања „градотворачког подухвата“ Новог Београда у критици Предлога ГУП-а пише:

---

²³⁶ Delegati Prvog savjetovanja arhitekata Jugoslavije, „Telegram predsjedniku vlade FNRJ – Maršalu Titu“, стр. 3.

²³⁷ Бранко Петричић, „Фактори густине и структура града (уз пројекат Новог Београда)“, хабилитациони рад, Шумарски факултет Универзитета у Београду, 1957, стр. 48–49. у Благојевић, *Стратегије модернизма у планирању и пројектовању урбане структуре и архитектуре Новог Београда: период концептуалне фазе од 1922. до 1962. године*, стр. 19

Значај и смисао изградње Новог Београда – његов лик – треба тражити на највишем нивоу те врсте делатности, тј. у његовој симболици. [...] Ведро, привлачна и моћна симболика [...] Идејна основа и пластична слика Новог Београда треба да је стварни ликовни одраз те симболике. [...] Симболику те градотворачке мисли треба јасно приказати као на екрану друштвене свести пре него што падну далекосежне одлуке и пре него одлучујућу реч преузме оператива.²³⁸

Добровић, сећајући се периода планирања и изградње Новог Београда и своје посвећености том задатку, говори: „Био сам зарођен у посао преко главе; био сам наиван, и више пута имао сам утисак да сам налик на оног Шмита кога Иља Еренбург у свом роману *Хулио Хуренито* описује у совјетској средини као помахниталог радника.“²³⁹ Шмит (Schmidt) је еволуирао у новочовека совјетске револуције, „поштеног и доследног комунисту“ који упорно у револуционарном заносу израђује компликоване схеме организације новог друштва, чак и схему самог човековог живота.²⁴⁰ Добровић је заиста настојао да у првим послератним годинама кроз урбанизам и архитектуру модерног града допринесе конструисању новог друштва.

Међутим, Благојевић примећује да је оно што изненађује чињеница да Добровић у својим првим скицама и шемама уопште не разматра основна питања новог града, његовог становништва, стамбених зона и јавног градског простора, већ приказује шему управљачког града, који је у суштини сасвим затворен за грађанство.

---

²³⁸ Nikola Dobrović, „Novi Beograd kao gradotvorački poduhvat; njegov lik i simbolika iz perspektive 1957. Godine“, *Tehnika* (Beograd), бр. 10 (1957): стр. 1601–1604.

²³⁹ Ljiljana Babić, „Arhitekt Nikola Dobrović, 12. II 1897 – 11. I 1967“, *Arhitektura i urbanizam* (Beograd), бр. 43 (1967): стр. 26.

²⁴⁰ Пја Еренбург, *Julio Jurenito*, превод Иван Бујановић и Бранко Петровић (Zagreb: Naprijed, 1963), стр. 231–233. цитирано у Благојевић, *Стратегије модернизма у планирању и пројектовању урбане структуре и архитектуре Новог Београда: период концептуалне фазе од 1922. до 1962. године*, стр. 38–39.

Дакле, можемо закључити да је модерни покрет у архитектури промовисао „модел енвајронмента“ применљив у различитим контекстима и деловима света. Као резултат, архитектура је требало да буде симбол прогреса, нова визија новог друштвеног поретка. Енвајронментални принципи пројектовања који се односе на еколошке и климатске аспекте свесно су били потцењени, јер пројектовање „компликоване схеме организације новог друштва, чак и схеме самог човековог живота“ било је на врху листе приоритета. Стамбени системи обликовани су у складу са идеолошким принципима социјализма.

5.1.3 Програмирање и фокус на функционалне аспекте стана

Један од највећих доприноса бихевиоралних студија методологији архитектонског пројектовања био је увођење веће прецизности у процес програмирања. То је последица коришћења модела енвајронментално-бихевиоралне интеракције и метода за евалуацију пројеката. Пре модерне, програм су углавном генерисали клијенти, док је са модерном, а посебно у пројектима великих стамбених насеља, програмирање постало веома значајан део процеса пројектовања.

У тексту „Планирање за људе: Есеји о социјалном контексту планирања“ 1968. године, Броуди (Broady) истиче да „добар физички енвајронмент“ нужно производи „добре социјалне ефекте“. Он још наводи да „то подразумева једносмерни процес у којем је физички енвајронмент независна, а људско понашање зависна варијабла. То указује на то да су људи за које архитекте и урбанисти пројектују једноставно обликовани од стране енвајронмента који им је предодређен“²⁴¹. Ова идеја је у потпуности у складу са полазиштима енвајронменталног детерминизма и имала је огроман утицај на пројектантску праксу под називом „захтеви корисника“. Такав приступ био је усмерен на усклађеност потреба корисника и пројектованог енвајронмента (Ил. 5.1.3–1, 5.1.3–4, 5.1.3–5, 5.1.3–6).

---

²⁴¹ Broady, *Planning for People: Essays on the Social Context of Planning*

У складу са овим глобалним тенденцијама у свету у области архитектуре и на подручју Србији и читаве СФРЈ, у овом периоду је веома изражен фокус на људе/кориснике и могуће утицаје које архитектура има на њих. Резултат ових схватања и признање значаја који знање о понашању људи/корисника има за архитектонску професију, као и значаја и улоге енвајронмента у разумевању социјалних и психолошких процеса, манифестује се кроз бројне студије углавном са фокусом на антропометрију (Ил. 5.1.3–2, 5.1.3–3) и функционалне аспекте стана (Ил. 5.1.3–4).

Њихове идеалне шеме и концептуални предлози били су снажни, али груби модели људске егзистенције и потреба. Ипак, модел људског искуства био је имплицитан у пројектовању. То је био биолошки и социјални модел, али много богатији са биолошког, него са социолошког и психолошког аспекта.²⁴²

5.2 РЕЛАЦИЈА ПРОСТОРНИХ НИВОА И РЕЛЕВАНТНИХ ЕНВАЈРОНМЕНТАЛНО-БИХЕВИОРАЛНИХ ФЕНОМЕНА

5.2.1 Просторни ниво блока

Колективизам

Овај феномен је у релацији са детерминистичком позицијом пројектовања „компликоване схеме организације новог друштва, чак и схеме самог човековог живота“ која је била на врху листе приоритета у периоду социјалистичког друштвеног уређења. Стамбени системи пројектовани су у складу са идеолошким принципима социјализма. Један од основних предуслова био је колективизам, који је био предуслов за социјални и политички идентитет, као и социјалну правду, такође кључне феномене у овом периоду (Ил. 5.2.1–1).

---

²⁴² Lang, “Design Theory from an Environment and Behavior Perspective”, in *Advances in Environment, Behavior, and Design*

Како Благојевић запажа, млади социјалистички грађанин у формирању становао је у колективу, у привременом смештају, у омладинском логору. Идеал унутрашње организације омладинске бригаде био је да буде борбени одред друштва, па је за узор узет војнички тип организације партизанске бригаде и ауторитативни начин руковођења.²⁴³ Циљ унутарњег принципа овакавог начина организације је „што веће изједначавање са колективом или симболичким садржајем уз брисање индивидуалних разлика“.²⁴⁴

Са аспекта вредносних оријентација колективно/индивидуално, Мари Женевјев Рејмон анализирајући идеолошко-политичке импликације избора индивидуалног или колективног становања закључује да је политика индивидуалног становања везана за стратегију која у „рурализацији“ види лек против класне борбе, док марксисти и колективисти заступају став одбране од реформистичких илузија индивидуалног становања. За поменуте теоретичаре ни град ни колективно становање нису у основи револуционарни. Односно, у овом контексту, одбрана колективног становања представља одбрану економске слободе и права на јефтино становање, али и одбрану од клопке индивидуализма. То значи да колективисти деле илузије оних против којих се боре.²⁴⁵ Вујовић тврди да је уврежно мишљење да је тоталитарни режим, поред осталог, био усмерен против појединца и приватности, настојећи да, у име колективизма, укине сваку ограду између приватности и јавног живота. Приватност је била под надзором државе, партије и полиције.²⁴⁶

Агамбен у контексту разумевања консеквенци савременог планирања и пројектовања градова поставља хипотезу да фундаментална биополитичка

---

²⁴³ Благојевић, *Стратегије модернизма у планирању и пројектовању урбане структуре и архитектуре Новог Београда: период концептуалне фазе од 1922. до 1962. године*, стр.91.

²⁴⁴ Supek, *Omladina na putu bratstva: psihosociologija radne akcije*, стр. 178.

²⁴⁵ М. Ж. Рејмон, „Идеологије становања и супротност село–град“, *Култура*, 39 (1977): стр. 63, у Ристановић, *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, стр. 294.

²⁴⁶ Вујовић, „Градско становање и приватност у Србији током 20. века“ у *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, стр. 291.

парадигма Запада данас није град, већ логор. Он сматра да данас друштвене науке, социологија, урбанизам и архитектура покушавају да конципирају и организују јавни простор у разним градовима света, без икакве јасне свести да се у њиховом самом средишту налази исти онај голи живот (иако трансформисан и начињен очигледно знатно хуманијим), који је дефинисао биополитику великих тоталитарних држава у двадесетом веку. Кроз парадигму логора он закључује да се биолошки и политички живот човека (*zoē i bios*), односно у складу са тим, кућа и град (*oikos i polis*) у логору не могу разликовати, тако да је, једном када је модел концентрационог логора већ постављен, у савременом политичком простору постало немогуће поново раздвојити, или разликовати биолошко од политичког тела.²⁴⁷ Критикујући Ле Корбизјеа, као једног од оних људи који се ужасавају сиромаштва и хоће да програмирано и строго контролисано „усреће народ“ у функционалном граду, Пјер Франкастел (Pierre Francastel) доводи у директну везу парадигму логора и модерни град. „Свет г. Ле Корбизјеа је свет концентрационих логора“, тврди Франкастел, и наставља:

Извесно је да схватање г. Ле Корбизјеа – и многих других – изражавају једну снажну тежњу данашњег времена и свакако је много боље да та тежња према колективно регулисаном животу – који је, хтели ми то или не, један од видова нашег доба – добије облик стамбеног поретка него једног света збиља концентрационих логора. Не можемо међутим а да не подвучемо сличност. Оно што тријумфује у свим тим идеолошким конструкцијама није никако, истакнимо то, природни поредак, него је то војнички систем, касарна – повлашћени облик живота у заједници – који претпоставља исто тако предавање духова у руке оних који су задужени да воде бригу о колективном реду, као и здрава разонођења и живот на чистом ваздуху. Касарна, манастири, логори, тамнице, фаланстере. Г. Ле Корбизје припада ономе реду људи који су, током векова, хтели друге да учине срећним, ма и по цену њихове слободе.²⁴⁸

---

²⁴⁷ Giorgio Agamben, *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*, translated by Daniel Heller Roazen (Stanford: Stanford University Press, 1998 (1995)), pp.181–182.

²⁴⁸ Pjer Frankastel, *Umetnost i tehnika* (Beograd: Nolit, 1964), стр. 51; 52.

Благојевић у овом контексту поставља питање да ли Нови Београд можемо видети као производњу једног новог биополитичког простора, у којем се човек хоће учинити срећнијим планирањем стамбеног поретка колективно регулисаног живота, па макар то било и по цену његове слободе? Да ли је и у програмирању и планирању стамбених насеља „срећног града“ Новог Београда, од „чистог папира“, био присутан сличан идеолошки конструкт?²⁴⁹ На тему колективно/индивидуално Пантовић, не говорећи директно о тада доминантним идеологијама стаљинизма и нацизма, упозорава на последице тоталитаризма у урбанизму:

Група колективистичког правца, инспирисана модерним социолошким и економско-политичким покретом [...] ствара од становника вароши један огроман логор војске, у коме обитава једна групација људи, дисциплинована, послушна у свим манифестацијама живота, где је циркулација предвиђена у ритму минутског прорачуна. Она ишчекује долазак једног друштва чисто материјалног, које ће осигурати становање, снабдевање, образовање и разоноду са једном сигурношћу скоро заповедном [...] Уместо да тип људски варира и да се штити индивидуалност, овде се униформише [...] Варош колективистичка је намењена да служи реду једног друштва, за које се не зна са сигурношћу да ли ће бити рођено.²⁵⁰

Критикујући концепт стерилне изолованости и униформног колективизма, Пантовић предлаже свој теоријски модел модерног града:

Модерна варош мора да иде за тим да спасе индивидуу умањивања интелектуалне, моралне и психолошке вредности, доведене са условима модерног живота, до свога негативног изражаја. Оно треба да развије у њему све

---

²⁴⁹ Благојевић, *Стратегије модернизма у планирању и пројектовању урбане структуре и архитектуре Новог Београда: период концептуалне фазе од 1922. до 1962. године*, стр. 51.

²⁵⁰ Пантовић, Милорад. „Јесу ли досадашњи урбански системи негативни: ако јесу, да ли постоји могућност примене једног новог система?“, *Савремена општина* (Београд), бр. 10–12 (1937), стр. 253–260, стр. 254, цитирано у: Благојевић, *Стратегије модернизма у планирању и пројектовању урбане структуре и архитектуре Новог Београда: период концептуалне фазе од 1922. до 1962. године*, стр. 26.

стваралачке активности, да му да здравље, да му врати с једне стране јединство и с друге стране да оживи у њему снажну личност.²⁵¹

Благојевић сматра да Пантовићева критика индивидуализма – концепта вртног града и социјализма – колективистичког града, такође, рефлектује актуелну теорију и сасвим је комплементарна позицији коју исте године заступа и Луис Мамфорд (Lewis Mumford):

‘Индивидуализам’ се ослањао на доктрину ‘слободног тржишта’ према којој функцију свемогућег Провиђења врши цена; ‘социјализам’ се ослањао на доктрину затворених граница, у оквиру којих је свака људска активност, па и сама мисао, потчињена државном монопољу. Неједнакости првог и униформност другог једнако су угњетавале добро друштво. У смислу у којем су индивидуализам и социјализам добили значај, оба су митолошке дисторзије фундаменталних чињеница живота заједнице: процеса индивидуације и социјализације.²⁵²

Владислав Рибникар, директор „Политике“, у реферату „Проблем стамбених зграда“ на „Првом савјетовању архитеката ФНРЈ о питањима урбанизма и архитектуре“, одржаном у Дубровнику од 23. до 25. новембра 1950. године, оштро се супротставља идеји да социјализам води униформисању људи, и одлучно заступа став да социјализам, напротив, тежи ка стварању услова за свестрани слободни развитак индивидуалних особина и способности сваког члана друштва.²⁵³ Образлажући овакав став он пише:

Мени се чини да изванредан број архитеката нема јасне погледе на перспективни развитак нашег друштва. Једно од погрешних схватања друштвеног развитка јесте оно схватање по коме социјализам води некаквом утапању појединца у

---

²⁵¹ Ibid.

²⁵² Lewis Mumford, *Culture of Cities* (1938), цитирано у: Љиљана Благојевић, *Стратегије модернизма у планирању и пројектовању урбане структуре и архитектуре Новог Београда: период концептуалне фазе од 1922. до 1962. године* (Београд: Архитектонски факултет, 2004), стр. 26.

²⁵³ Ribnikar, „Problem stanbenih zgrada“, стр. 16; Branislav Krstić, ed. *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950-ih* (Ђуринци: Atom štampa, 2014)

друштвени колектив, некаквом духовном нивелисању људи и стандардизовању њихова начина живота, схватање по коме би живот у социјализму имао да буде нешто налик на живот у касарни. Тако схватање је одјек старих социјалдемократских идеја, које још ту и тамо допиру до наших људи, па се огледају, или су се доскора огледале, и у појединим архитектонским плановима. Таква погрешна схватања, примењена у градитељству, некада су у Совјетском савезу довела до подизања великих стамбених блокова, такозваних „фабрика за становање“ (које је пропагирао и швајцарски архитекта Le Corbusier).²⁵⁴

Рибникар се залаже да приликом пројектовања станова „за људе у социјализму“ треба пре свега мислити како омогућити такве оквире и такав амбијент који ничим не спутава слободу њиховог живота, одбацујући све што би начин живота једног човека доводило у зависност од начина живота ма ког другог човека. У том контексту, сматра да је идеал становања једнопородична кућа, али да уколико је „приморан да планира веће стамбене блокове, архитекта треба да изналази таква решења, која би сваком домаћинству блока пружила што више од оних предности које за пријатан и удобан живот има засебна кућа.“²⁵⁵ У рефератима Владислава Рибникара и Милорада Мацура оштро је критикована архитектура која настаје као резултат испуњавања плана и пуког грађевинарства и дат је значајан подстицај слободи стваралаштва и развоју ауторске архитектуре.

Ми данас пројектујемо станове за евидентичара у заводу, за директора, за ревизиону комисију. Мерило нам је норматив. Ми треба да пројектујемо стан за породицу и то породицу одређеног типа, а мерило тога да нам је човек. Наши станови личе потпуно једни на друге.²⁵⁶

Критикујући начин спровођења процеса пројектовања и градње, као и недостатак архитектонске и урбанистичке инвенције у изградњи стамбених објеката на Новом Београду као последицу, Милорад Мацура истиче:

---

²⁵⁴ Ibid.

²⁵⁵ Ibid.

²⁵⁶ Милорад Мацура, „Становање“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 11–12 (1950): стр. 23.

Основна карактеристика те фазе је следећа: у најкраћем року потребно је завршити одређен број пројектних елабората а да се при томе њихова вредност не снизи испод техничког квалитетног минимума. Питање формирања и развоја наше архитектуре укључивши ту све њене компоненте, није се постављало. Остало се у оквиру техничког пројектовања – грађевинарства. [...] Тако настаје једна безлична, безизражајна, сува, монотона и досадна архитектура. [...] Чак долази до чудне појаве, да се сузбија и онемогућава сваки покушај остварења нечег новог. Ново се анатемише оценом „формалистичко и декадентно“, и место њега се намеће „убичајено и испробано“. Јасно је да се применом „убичајеног и испробаног“ не може доћи до нове социјалистичке архитектуре, [...] већ да ће се вечито лутати у сферама рутинерског и баналног, са свима негативним последицама које оно изазива и са културног и са економског гледишта.²⁵⁷

Сличан став дели и Урош Мартиновић 1956. године. Он сматра да је после Другог светског рата основни задатак архитектуре била обнова уништеног града. Потреба обнове усмерила је архитектуру на што рационалнију изградњу објеката за становање. У овом контексту он сматра да се „не прави архитектура, него се подижу кровови над главом. Настају насеља типских објеката, без много духа и личне боје. Аутори су анонимни колективи.“²⁵⁸ У закључцима са „Првог савјетовања архитеката ФНРЈ“ је у складу са тим истакнуто да:

Сувремено друштво треба да гради станове за одређеног човјека, у одређеној друштвеној средини, нашег трудбеника – градитеља социјализма [...] Станови за породице морају одговарати њиховом саставу, начину живота и занимању појединих чланова.²⁵⁹

---

²⁵⁷ Milorad Macura, „Arhitekt i projektovanje“, u: Zoran Manević, ur., *Srpska arhitektura 1900–1970* (Београд: Музеј савремене уметности, 1972), стр. 60-61.

²⁵⁸ Урош Мартиновић, *Послератна архитектура Београда*, „Видици“ бр. 28, мај 1956, цитирано у Марковић, *Између истока и запада*, стр. 430.

²⁵⁹ Аноним. „Закључци Првог савјетовања архитеката ФНРЈ о питањима урбанизма и архитектуре, одржаног у Дубровнику од 23. до 25. новембра 1950.“, *Архитектура* (Загреб), бр. 11–12 (1950): стр. 6–7.

Здравље

Као што је већ наведено у првом делу, значај природе у модерни огледао се у омогућавању здраве средине путем: сунца, свежег ваздуха и зеленила (Ил. 5.2.1–2). Идеологија модерног покрета у новопроектованим београдским насељима промовисана је кроз визију новог, чистог и здравог града, као и примену нових, савремених технологија. Основни структурни модел концепта функционалног града у новопроектованим насељима био је отворени блок са самосталним објектима окруженим зеленилом. Одбачен је класични модел улице који „ствара буку, прашину и штетне емисије гасова“²⁶⁰. Овакав приступ пројектовању указује на значај хигијенских образаца које је промовисала модерна у нашој средини и који су у складу са тим били на врху листе приоритета у првим реализацијама новобеоградских насеља.

О актуелности и значају идеја пројектовања здраве средине сведочи и поменути „Предлог ГУП-а Новог Београда“ Бранка Петричића, из 1958. године. Већ је истакнуто да у овом предлогу, под утицајем Ле Корбизјеовог „Озареног града“ (*La Ville Radieuse*) и доктрине сунца, простора и зеленила (*soleil espace verdure*), Петричић потпуно одбацује ранији предлог Станка Мандића и приступа организацији стамбених блокова према биолошким, климатским и техничко-економским факторима²⁶¹. Без обзира на неуспех овог плана због недостатка симболике и идеолошког садржаја, значајан је став овог аутора у односу на еколошке и биолошке аспекте контекста.

Са аспекта односа архитектуре и природе, значајан је и однос према отвореним просторима. Модерни покрет у архитектури залагао се за простране отворене просторе. Под утицајем социјалистичких филозофа и комунистичких идеала Маркса и Енгелса, промовисани су егалитаристички поглед на друштво и државну својину. Промовисана је идеја високих зграда и уједначене естетике, у

---

²⁶⁰ Franoaz Šoe, *Urbanizam, utopija stvarnost* (Београд: Грађевинска књига, 1978).

²⁶¹ Петричић, „Фактори густине и структура града (уз пројекат Новог Београда)“, у Благојевић, *Стратегије модернизма у планирању и пројектовању урбане структуре и архитектуре Новог Београда: период концептуалне фазе од 1922. до 1962. године*, стр. 19.

природној средини. Фокус је био на здравијем енвајронменту, богатом отвореним простору и могућностима за активну рекреацију. Поред медицинских, социолошких и психолошких позитивних ефеката зеленила на кориснике, истиче се његова вишеструка улога у одбрани од буке, аерозагађења и претераног осунчања.²⁶²

Као пример наведених пројектантских принципа можемо навести експерименталне стамбене блокове 1 и 2 у Новом Београду (Ил. 5.2.1-3)²⁶³. При изради архитектонско-урбанистичког и хортикултурног решења инсистирало се на значају интеграције композиције блока и хортикултурног решења, које додатно доприноси пријатности и заштићености слободних простора блокова. Постављање зеленила било је зановано на општим принципима заштите од доминантног југоисточног ветра, претеране инсолације са запада и од буке. Слободном формом хортикултурног и партерног решења Петричић је настојао да ублажи строгу геометрију зграда и композиције блокова, покушавајући да у слободном аранжману распореди скупине зеленила „које човека ослобађају распореда, стеге, градске напетости и пребацују га у снену атавистичку навику опуштености и слободе“.²⁶⁴

---

²⁶² Radomir Mišić, „Novi Beograd sa gledišta urbane higijene“ u *Novi Beograd – novi grad u gradu, Urbanizam Beograda 25* (Beograd), стр. 4–7; Goroslav Keller, „Рекреација и екологија“, *Џовјек и простор* (Zagreb) br. 235 (1972), стр. 16.

²⁶³ Стамбени блокови 1 и 2, пројектовани су од 1958-1959. године, а реализовани су од 1959-1963. године. Аутор урбанистичког решења је архитект Бранко Петричић, аутори архитектонских решења стамбених објеката су Бранко Петричић, Тихомир Ивановић и Душан Миленковић. Пројекат је рађен у оквиру бироа "Србијапројект" у Београду. Конструктор је инж. Бранко Жежељ, а аутори хортикултурног решења архитект Бранко Петричић и инж. Борислав Бусарчевић. Благојевић, *Стратегије модернизма у планирању и пројектовању урбане структуре и архитектуре Новог Београда: период концептуалне фазе од 1922. до 1962. године*, стр. 100.

²⁶⁴ Бранко Петричић, „Прве урбанистичке реализације, Нови Београд 1955-1975“, *Годишњак града Београда*, књига XXII (1975), стр. 223., цитирано у Благојевић, *Стратегије модернизма у планирању и пројектовању урбане структуре и архитектуре Новог Београда: период концептуалне фазе од 1922. до 1962. године*, стр. 98.

5.2.2 Просторни ниво објекта

Социјална једнакост

Имајући у виду да је промена државног уређења и доминантних друштвених циљева у Југославији после Другог светског рата условила радикалне трансформације урбаног живота, од архитектуре се захтевао нови концепт стамбених насеља у складу са поменутиим принципима стварања новог социјалистичког друштва и реализацијом неких од основних полазишта социјализма, као што су социјална правда и једнакост. Велике миграције радно способног становништва довеле су до убрзаног насељавања градова, на првом месту Београда, и великог дефицита стамбеног простора. Ови проблеми проузроковали су прелазак на нову државну стамбену политику и почетак новог концепта решавања стамбеног питања преласком на масовну изградњу колективног типа становања. Потребне за изградњом великог броја објеката колективног становања у условима уједначеног стандарда, изван оквира традиционалних градских целина, у великој мери су условљавале обликовање и концепцију стамбених објеката и блокова. Масовна префабрикација била је предуслов за ефикасну изградњу у овом периоду.

Социјалистички систем производње друштвеног живота и стандарда условио је и специфичан начин „производње“ универзалног стамбеног простора. Масовна изградња објеката у режиму колективног становања и систему префабриковане градње, презентована је као најекономичнији и најрационалнији начин за достизање вишег стандарда живота и формирање нове културе вишепородичног становања у колективу (Ил. 5.2.2–1, 5.2.2–2).

Међутим, као резултат оваквог полазишта, према мишљењу корисника, али и многих архитеката, пројектовани су стамбени објекти са врло уједначеним концептом урбанистичке диспозиције и визуелне естетике.

Перцепција

У архитектонском смислу, фундаментална тема модерног покрета такође је брига за карактер отвореног и затвореног простора и људско искуство секвенци простора. Поред своје функционалне улоге, простор је подједнако виђен и као предмет уметничког стварања.

Приликом пројектовања слободностојећих објеката (објеката у простору) и пратећег простора између објеката, већина архитеката модерног покрета тежила је да поистовети себе са уметницима. Циљ објекта био је да комуницира значење путем своје силуете и форме. У вези са тим, уметници и критичари били су врло упућени у тадашња савремена писања о психологији перцепције.

Међутим, како Вујовић истиче, последица стамбене оскудице и појаве *модерне* у архитектури, инсистирање на концепту минималног стана, стандардизацији и типизацији станоградње, као и префабрикацији грађевинских елемената, довело је до поражавајуће униформности, монотоније, досаде и суперконцентрације у колективним „машинама за становање“ интернационалног стила.²⁶⁵ Овај став деле и бројни други аутори и теоретичари.

Наведени пројектантски принципи могу се препознати на примеру Блока 21²⁶⁶ у Новом Београду (Ил. 5.2.2–3). Како Благојевић наводи:

---

²⁶⁵ Вујовић, „Градско становање и приватност у Србији током 20. века“ у *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, стр. 271.

²⁶⁶ Детаљни урбанистички план Блока 21 израђен је паралелно са идејним решењем централне зоне, и у истом пројектантском тиму, Радној групи Урбанистичког завода, који су чинили архитекти Урош Мартиновић (шеф групе), Милутин Главички, Леонид Ленарчич, Душан Миленковић и Милосав Митић, 1960. године. Архитектонске пројекте су израдили неколико пројектних тимова, односно пројектних организација, како следи:

- објекат А-7, стамбени "меандар", архитекти Михајло Чанак, Милосав Митић, Леонид Ленарчич и Иван Петровић, Институт за испитивање материјала СРС.66
- објекат Б-9, архитекти Михајло Чанак, Милосав Митић, Леонид Ленарчич и Иван Петровић, Институт за испитивање материјала СРС.
- објекат Б-8, архитект Богдан Игњатовић, Пројектна организација »Комграп«.
- објекти С-1, С-2 и С-3, стамбени солитери, архитект Богдан Игњатовић, Пројектна организација »Комграп«.
- објекти С-2, С-4 и С-6, стамбени солитери, архитект Леон Кабиљо, Пројектна организација »Комграп«.

Изградња блока 21 је започела извођењем групе од шест солитера у пролеће 1962. године, а завршена је 1966. године (извођач Грађевинско предузеће »Напред«, Београд).

Контраст неизграђене структуре великог пространства зеленила са тачкасто постављеним монументалним објектима СИВ-а и зграде ЦК СКЈ с једне стране и изградње велике густине уситњене стамбене структуре са друге (коначна бруто густина насељености блока 21 износи 416 становника/ха, а нето 540 ст/ха), урбанистички је решен поставком изразито снажних потеза сведене кубичне форме дугачких стамбених зграда и истицањем вертикалне волуметрије солитера на угаоној позицији. Урбанистичко решење је било одлучујући фактор у поставци архитектонских концепата самих објеката, у којима је потенциран ефекат целине зграде као елемента велике урбанистичке композиције, а експресивност појединачних јединица је сведена на минимум.²⁶⁷

Благојевић даље истиче да је код овог објекта потпуно применљив принцип архитектуре велеграда о којем пише Манфредо Тафури: „Појединачна зграда сада више није један 'објекат'. Она је тек место на којем индивидуалне ћелије, кроз елементарно склапање, преузимају физичку форму. Као бесконачно репродуктивни елементи, ове јединице концептуално отелотворују примарну структуру производне траке, којом одбацују старе концепте 'места' и 'простора'.²⁶⁸

Мутњаковић 1955. године у чланку „Принципи модерне архитектуре – Хуманост“ у часопису „Човјек и простор“ дебатује о хуманости модерне архитектуре наводећи цитат Ричардса (Richards) који наглашава да ништа не може бити погрешније од посматрања модерне архитектуре као архитектуре челика, бетона, стакла и стројева.

На тај начин би израстао хладан и непријатан свет. Топлина и пријатност су квалитети које људи с правом очекују од архитектуре. Архитектура је визуелан физички предмет, па ни свест теоретске исправности не може у модерној архитектури оправдати одсутност тоpline и пријатности [...] Људи се донекле оправдано туже на нехуманост модерне архитектуре [...] Ово истицање једнако

Благојевић, *Стратегије модернизма у планирању и пројектовању урбане структуре и архитектуре Новог Београда: период концептуалне фазе од 1922. до 1962. године*, стр. 100.

²⁶⁷ Ibid.

²⁶⁸ Manfredo Tafuri, "Toward a Critique of Architectural Ideology", p. 22, у Благојевић, *Стратегије модернизма у планирању и пројектовању урбане структуре и архитектуре Новог Београда: период концептуалне фазе од 1922. до 1962. године*, стр. 101.

људских, као и механичких квалитета, не значи одступ од идеала модерне архитектуре. Ти су идеали увек били људски.²⁶⁹

5.2.3 Просторни ниво стана

Социјална једнакост – социјална правда

У складу са новим друштвеним односима и идеологијом, један од основних циљева био је да стан престане да буде једна од карактеристика класне диференцијације. Друштво је било одговорно да свакоме, било као појединцу или члану породичне групације, обезбеди стан у којем ће моћи, према потреби и жељи, да развије свој индивидуални живот (потпуна изолација), а истовремено учествује и у заједничком животу породице. Као последица овакве идеологије, нестаје „најамни“ стан, а мења се и сам садржај стана. У првим нормативима (упутствима) којима се регулишу нека питања о изградњи станова које гради друштво за своје потребе, суштину чини тежња да се сваком члану породице обезбеди изоловани простор, а за породицу као целину одвојени заједнички простор у виду дневне собе или стамбене кухиње. Међутим, социјалистички начин производње друштвеног живота и стандарда, базиран је на друштвено ограниченим материјалним ресурсима.

Стандарди стамбене потрошње у државном ренталном сектору третирали су идеолошки, у циљу контроле неједнакости. Прописивао се максимум квадратних метара по особи који се не може прелазити (минимизирање максимума), али не и минимум који је много значајнији са становишта задовољавања потреба. Оваква социјална улога државе у становању је у супротности са приступом „максимизирања минимума“ (чијем се повећању стално тежи) у тржишним системима.²⁷⁰ Социолошка истраживања су показала да

---

²⁶⁹ Andrija Mutnjaković, „Principi moderne arhitekture – Humanost“. *Čovjek i prostor* (Zagreb) бр. 44 (1955): стр. 3.

²⁷⁰ Petrović, „Stambena politika u socijalističkom društvenom sistemu“ u *Sociologija stanovanja*, стр. 68.

је број особа у једној соби најважнији чинилац могућег патолошког понашања. Потврђено је да концентрација (пренатрпаност) негативније утиче на здравље људи од сегрегације и изолације. Пренатрпаност или пренастањеност онемогућавају приватност и индивидуализацију и често човекову потребу за другим преображавају у раздражљивост, апатију, агресивност, умор, односно у човекову одбојност према другом.²⁷¹

Критике на тему неусклађености опреме и структуре станова биле су стална тема истраживања и дискусија, како у стручним круговима, тако и у јавности. Владислав Рибникар, на „Првом савјетовању архитеката ФНРЈ у Дубровнику“ говори како се соцреализам материјализовао посредством мноштва ружних, тмурних и тешких зграда „сандучара“ и наглашава да нова стамбена насеља карактеришу „редуковане спаваће и дневне собе, узана степеништа и врата“ у које „буржујски“ намештај просто не може да стане, јер га је немогуће унети, станови без балкона, остава, подрума и сушионица.²⁷²

Велики део простора наших станова запрема намештај, чији су типски облици утврђени још негде на прелазу између средњег и новог века и који су се сачували све до данас. Гломазни „креденци“, тешки ормани, масивни писаћи столови итд. који се данас набављају за скупе новце, представљају с једне стране терет за буџет појединих домаћинстава, а с друге стране страховито оптерећују радионице и фабрике намештаја израдом производа који захтевају квалитетни материјал и многобројну стручну снагу. [...] Такав намештај не одговара више савременим потребама, а поготову не одговара више нашим новим становима, јер није у пропорцији с оним димензијама на које смо свели стамбене просторије. Кад данас, на пример, у једну дневну собу обичних размера (16m²) уносимо намештај који фабрике и радионице израђују под именом „трпезарије“ (сто са најмање шест столица, креденац и евентуално витрина за стакларију), а тај се намештај често једва може сместити у дневној соби и, кад се смести, запрема безмало сав простор, тако да се по соби не може ни кретати нормално, а за неки други

---

²⁷¹ Вујовић, „Градско становање и приватност у Србији током 20. века“ у *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, стр. 270.

²⁷² Ribnikar, „Problem stanbenih zgrada“, стр. 19.

намештај који поред овог треба да има дневна соба (као што је: писаћи сто, библиотека, канабе, понека фотеља, итд.) нема ни говора да се може сместити.²⁷³

У циљу што рационалније изградње и организације станова, архитекти су уз пројекте станова често предлагали и елементе опреме. Ова опрема је у циљу економичности и у складу са масовношћу стамбене изградње најчешће пројектована као модуларна. Њен циљ није био да репрезентује класно-социјалне разлике и престиж, већ једнакост, рационалност и економичност, у складу са владајућом идеологијом и новим очекиваним стилем живота радничке породице.

Антропологија

У жељи за достизањем вишег стандарда живота и формирањем нове културе вишепородичног становања у колективу, овакве материјалне и организационе околности условиле су бројна истаживања организације стамбене јединице и система префабриковане градње. Тежиште стручног деловања архитеката је на развоју концепција пројектовања стамбених јединица. Процес програмирања стамбених јединица базирао се на пројектовању стамбеног простора који може да задовољи велики број претпостављених породичних ситуација. Из тог разлога у неким изворима термин „Београдска школа“ представља синоним за период интензивне изградње СФР Југославије, односно за постигнути квалитет стамбених објеката у том периоду, првенствено са аспекта функционалне организације. Поред великог броја конкурса и пројеката, овај период је карактеристичан и по великом броју теоријских радова који су се бавили темом становања, са посебним нагласком на теорију потреба и просторно-функционалну организацију стана (Ил. 5.2.3–1, 5.2.3–1).

Њихове идеалне шеме и концептуални предлози били су снажни, иако груби, модели људске егзистенције и потреба. Ипак, модел људског искуства био

---

²⁷³ Ibid.

је имплицитан у пројектовању. То је био биолошки и социјални модел, али много богатији са биолошког, него са социолошког и психолошког аспекта.²⁷⁴

У складу са овим глобалним тенденцијама у свету у области архитектуре и на подручју Србије и читаве СФРЈ, у овом периоду је веома изражен фокус на људе/кориснике и могуће утицаје које архитектура има на њих. Резултат ових схватања и признање значаја који знање о понашању људи/корисника има за архитектонску професију, као и значаја и улоге енвајронмента у разумевању социјалних и психолошких процеса, манифестује се поред великог броја конкурса и пројеката, кроз бројне студије које су се бавиле темом становања, са посебним нагласком на антропometriју, теорију потреба и просторно-функционалну организацију стана.

5.3 РЕЛАЦИЈА АРХИТЕКТУРЕ И ПРИРОДЕ

Веома је јасно да је модерним једна од примарних преокупација у њиховим манифестима био однос са природом енвајронмента и природом људског понашања, заједно са питањима шта чини добар град или добро суседство – добре људе и добар живот. Њихове идеалне шеме и концептуални предлози били су снажни, иако груби, модели људске егзистенције и потреба. Они су били веома нормативни у карактеру на основу индивидуалне слике пројектанта о томе како људи треба да живе.

У архитектонском смислу, фундаментална тема модерног покрета је такође брига за карактер отвореног и затвореног простора и људско искуство секвенци простора. Ипак, поред своје функционалне улоге, простор је подједнако виђен и као предмет уметничког стварања. Уметничка компонента свакако је била доминантнија од бихевиоралне компоненте – природе искуства људи који користе простор (енвајронмент). Ипак, модел људског искуства био је имплицитан у

---

²⁷⁴ Lang, “Design Theory from an Environment and Behavior Perspective”, in *Advances in Environment, Behavior, and Design*, p. 73.

пројектовању. То је био биолошки и социјални модел, али много богатији са биолошког, него са социолошког и психолошког аспекта.²⁷⁵

Најзад шездесетих година прошлог века ограничења модернистичког модела човека и ставова о људском понашању, експлицитно или имплицитно, постала су јасна. Објекти, суседства, и насеља једноставно у пракси нису функционисали онако како су замишљени. Од архитектуре се захтевао већи диверзитет и богатство приступа, како би могла да одговори на заиста велики диверзитет и богатство људских потреба и личности.

5.3.1 Доктрина сунца, простора и зеленила

Модернизам је на југословенским просторима био пре свега фокусиран на хигијенске аспекте енвајронмента. Као што је у претходном тексту приказано, идеологија модерног покрета у новопроектованим београдским насељима промовисана је кроз визију новог, чистог и здравог града, као и примену нових, савремених технологија. Основни структурни модел концепта функционалног града у новопроектованим насељима био је отворени блок са самосталним објектима, окруженим зеленилом. Одбачен је класични модел улице који „ствара буку, прашину и штетне емисије гасова“²⁷⁶.

Радомир Мишић, специјалиста за комуналну хигијену, поводом двадесетпетогодишњице Новог Београда у часопису „Урбанизам Београда“ бр. 25 истиче да је Нови Београд решио и решаваће пре свега „огроман број питања“ везаних за „здрав смештај“ великог броја грађана. Како Мишић тврди, данашњи његови житељи живе у далеко повољнијим условима животне средине од оних у којима су живели у прошлости.

Апсурдан би био и упоредан приказ између старих насеља са пропалим и трошним зградама, нехигијенским двориштима, лошим саобраћајницама, пуних

---

²⁷⁵ Lang, “Design Theory from an Environment and Behavior Perspective”, in *Advances in Environment, Behavior, and Design*, p. 73.

²⁷⁶ Šoe, *Urbanizam, utopija stvarnost*

аерозагађења, буке и осталих урбаних неугодности и нових организованих насеља богатих ваздухом, сунцем, зеленилом, са конфорним зградама и становима чија хигијенска вредност има високу оцену.²⁷⁷

У тексту се истиче квалитет „чистог, незагађеног ваздуха у становима“ захваљујући слободно постављеним објектима у простору. Такође, подједнако је важна и добра оријентација у смислу осветљености станова, мада, како се истиче, један број станова има проблем са претераном инсолацијом у летњем периоду. По питању зеленила истиче се да „ако се посматра као релативна норма, квантум зеленила задовољава потребе становништва са гледишта његове практичне функционалне вредности“.

Са аспекта односа архитектуре и природе, значајан је и однос према отвореним просторима. Модерни покрет у архитектури залагао се за простране отворене просторе. Под утицајем социјалистичких филозофа и комунистичких идеала Маркса и Енгелса, промовисани су егалитаристички поглед на друштво и државну својину. Промовисана је идеја високих зграда и уједначене естетике, у природном енвајронменту. Фокус је био на здравијем енвајронменту, богатом отвореним простором и могућностима за активну рекреацију.

Такође, по питању рекреације, новоизграђена насеља на Новом Београду сматрала су се изузетно квалитетним, имајући у виду могућност неометаног кретања грађана по слободним површинама, нарочито популације која је веома осетљива на саобраћајне неповољности (деца, старци, инвалиди), које је обезбеђено унутар блокова, који су парковски уређени и пружају могућност примене и коришћења како пасивне, тако и активне рекреације.²⁷⁸

Поред медицинских, социолошких и психолошких позитивних ефеката зеленила на кориснике²⁷⁹, истиче се његова вишеструка улога у одбрани од буке,

---

²⁷⁷ Mišić, „Novi Beograd sa gledišta urbane higijene“, стр. 4–7.

²⁷⁸ Ibid.

²⁷⁹ N. Krasnoščekova i dr. “Gradski zeleni masivi i formiranje prijatne sredine [Prevod: “Zelenye massivы goroda i formirovanie komfortnoj sredy“, *Stroit. i arhitek.* (Moskvy), Vol. 22. (1973)], *Informacije, dokumentacija - program za pridružene članove*, Beograd: Jugoslovenski institut za urbanizam i

аерозагађења и претераног осунчавања.²⁸⁰ Мутњаковић такође критички пише о односу према елементима природности у амбијенту модерног града. У истом чланку, коментаришући фотографију отвореног простора у модерном граду, он пише:

Човек и дрво у какофонији „симфоније челика, бетона, стакла“ уништени и непредметни у свету где мотив архитектуре није човек са својим потребама и осећањима: психоза величине броја (висине дохотка или висине зграде) јавља се као основни *spiritus movens* стварања.²⁸¹

Лукић истиче функцију зелених компонената као филтера за пречишћавање ваздуха, плућа града, регулатора микроклиме, наглашавајући такође њихов благотворни утицај на здравље и живот људи. Даље истиче да је тај допринос „недовољан ако му се подреди и улога значајног фактора у урбанистичко-архитектонским остварењима градова и насеља.“

Напуштајући преживјеле и класичне стилове у обликовању зелених површина који су били одраз одређеног доба и одређених друштвених односа, морало би се већ једном схватити да је зеленило једна од водећих компонената сувремених урбанистичких остварења и елемент без којег се не може сматрати довршеним ни најмање људско пребивалиште.²⁸²

Лукић такође сматра да у тадашњој Југославији није постојало одговарајуће схватање правог значаја и улоге зеленила у животу једног града и уопште људског пребивалишта, из чега је проистицала пракса да се, на пример, пројектовање и реализација зелених простора препушта „неодговорним факторима“ који не само да су занемаривали везу зеленила и објекта, већ су га лишавали елементарних

---

stanovanje, br. 32 (1974); Charles Lewis, „Ljudi i biljke: Uzajamno dejstvo na obostranu korist [Prevod: “People and Plants interact to their Mutual Benefit“, *Journal of Housing*, Vol. 31. (1974)], *Informacije, dokumentacija - program za pridružene članove*, Beograd: Jugoslovenski institut za urbanizam i stanovanje, br. 436 (1974)

²⁸⁰ Ibid.

²⁸¹ Mutnjaković, „Principi moderne arhitekture – Humanost“, стр. 3.

²⁸² Mileva Lukić, „Zelenilo kao urbanistička komponenta“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) бр. 149–150 (1965): стр. 5.

функција, посебно наглашавајући оскудност елемената естетско-декоративне вредности. Такође, није била реткост ни да се зеленилу приступа директно и без икаквих претходних студија ситуације и узимања у обзир основних елемената који при томе треба да послуже.²⁸³

Оваквом стању у многоне доприноси [...] недостатак осјећаја да зелени елементи града репрезентирају културу његовог становништва, не само кроз њихов изглед и очуваност, већ и кроз концепције њихових рјешења.²⁸⁴

У односу на тему рада веома је важно истаћи став аутора овог текста који наглашава утицај зеленила на понашање људи. Зеленило, својим концептом обликовања, не утиче само на свест људи и репрезентацију културе, већ делује и као регулатор односа човека према енвајронменту.

Само успјела и стручна концепција рјешења ма којег облика зелених елемената града не само да обавља своје вишеструке функције, већ садржи у себи битну, до сада ненаглашену – постаје регулатор односа човјека према зеленилу, намеће му извјестан респект. Таква концепција изазива у човјеку осјећај какав је то у стању да изазове вриједно умјетничко дјело. Опћи изглед, функционалност, склад композиција биљних врста, контрасти боја, смјењивање ефеката зависно од годишњих доба – чине да се застане и осјети ужитак који ти ефекти изазивају у човјеку. Тада се истовремено осјети и нечији напор који је уложен да се у човјеку изазове тако угодно осјећање које чини да и примитивац одступи код несвјесног покушаја да ма чим наруши такву, признања вриједну културну творевину. Тај ефекат, снага којом дјелује на човјека, смишљено и умјетнички креирана зелена или цвјетна композиција, основни је регулатор односа човјека према зеленилу у свим културним земљама.

У овом ставу можемо препознати енвајронментално детерминистичку позицију у односу на релацију енвајронмента и корисника простора.

Такође, присутна је и свест о отуђености од природе и проблему пројектовања елемената природности у урбаним срединама. У том смислу, у тексту

---

²⁸³ Ibid.

²⁸⁴ Ibid.

„Људска природа у вештачкој средини“ у часопису „Човек и простор“ из 1965. године, критикује се савремени град због отуђења. Природа у граду је окарактерисана као створена, вештачка, туђа, страна, без елемената „човечности“. Човек нема потребу за њом, већ јој се само прилагођава.

Ни савремена урбаност нема ниједно обележје такве заједнице. Она је функционално организована људска агломерација у којој човек може да живи у савршеним материјалним условима, али нема свог суседа, нити има потребе за њим [...] Чак ни не осећају потребу за таквим односом. Не осећају потребу чак ни за природом, и целог живота живе у **вештачкој природи** (*нагласио В. К.*) коју су створили, **али је нису очовечили** (*нагласила Ј.Р.Т.*), па им је страна, толико страна, **туђа** (*нагласио В. К.*), да се у њој увек осећају као прогнаници. Они су напосто делови система, или одређених структура којима уопште нису ни потребне њихове **личне** (*нагласио В. К.*) особености, већ само способност да се **прилагоде** (*нагласио В. К.*) систему како би у њему могли што боље функционисати.²⁸⁵

Свест о значају природе и њеним благотворним ефектима на живот у граду може се препознати и у бројним другим текстовима из овог периода. Тако се на пример у тексту „Заштита животне средине“ из 1978. године²⁸⁶ истиче значај зеленила, а посебно паркова и ботаничких башти, приликом „стварања и заштите животне средине.“ Њихово значење се састоји у незамењивости биолошких и заштитних функција зеленила као живих организама. Такође, истиче се и познато деловање зеленила на микроклиматске услове. Поред ових, нагашени су и позитивни социолошки и психолошки аспекти деловања зеленила, „посебно на психу и душевно стање људи“. У тексту „Социолошки значај енглескога парка“ Драгутин Киш наглашава потребу за разматрањем у то време, како наводи, актуелних тема стварања природе у градским просторима. У тексту се разматрају социолошки аспекти парковског простора и природе на енвајронментално искуство градског становника. У том контексту, Киш истиче да је за разлику од

---

²⁸⁵ Veljko Korać, „Ljudska priroda u veštačkoj sredini“, *Arhitektura, urbanizam* (Beograd) бр. 64–65 (1970): стр. 31.

²⁸⁶ Josef Turek, „Zaštita životne sredine“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) бр. 301 (1978): стр. 7.

барокног парка намењеног репрезентацији и церемонијалу, енглески парк намењен одмору грађана.²⁸⁷

Поред препознатих проблема, након првих деценија искуства и експлоатације насеља, јављају се и први проблеми живота у новобеоградским насељима: превелика инсолација неких станова и као последица тога температуре и до 45 степени у неким становима, превелика влажност, бука. Међутим, највише незадовољства корисника изазивала је висока спратност објеката. Као један од главних разлога, наводио се недостак везе са тлом, посебно када су у питању осетљиве друштвене категорије (деца, стари, инвалиди). Тако се у тексту „Нови Београд са гледишта урбане хигијене“ у часопису „Урбанизам Београда 25“ поводом двадесетпетогодишњице Новог Београда истичу социолошка, медицинска и психолошка истраживања која потврђују овај проблем. Наводе се следеће чињенице:

Нека здравствена испитивања вршена на Новом Београду су утврдила да су деца – становници високих спратова мање здрава, подложнија инфекцијама, смањене опште отпорности организма у односу на децу са нижих етажа. То се објашњава трајнијим боравком у кући, **дефицитарношћу додира са природом, зеленилом, смањеном активизацијом покрета у природним амбијентима, повећаном интериорношћу на физичком и психичком плану** (нагласила *J.P.T.*) што за последицу има дефицитарност у расту, у смањењу метаболичких процеса и снижавању физичких и духовних вредности организма. Вероватно да би се код испитивања старијих популација нашла нека слична стања.²⁸⁸

Међутим, иако приказани ставови и дискусије приказују да постоји свест о социолошким и психолошким позитивним ефекатима природе на људе, јасно је да ови ставови у односу на хигијенске аспекте пројектовања енвајронмента нису имали толики значај у пројектантским концепцијама. Природа је посматрана као универзална, и у складу са тим локалним карактеристикама места није се придавао велики значај. Отворени простори и зеленило су најчешће пројектовани

---

²⁸⁷ Dragutin Kiš, „Sociološki značaj engleskoga parka“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) бр. 307 (1978), стр. 18.

²⁸⁸ Mišić, „Novi Beograd sa gledišta urbane higijene“, стр. 4–7.

по већ утврђеним матрицама и шаблонима, без придавања великог значаја овом аспекту енвајронмента. Такође, доминантан је детерминистички став кад је у питању релација енвајронмента и његових корисника, и то пре свега са аспекта репрезентације, док су еколошке карактеристике места стављене у други план. О томе сведочи и а priori одбацивање „Предлога ГУП-а Новог Београда“ Бранка Петричића, из 1958. године. Као што је већ поменуто, у овом предлогу под утицајем Ле Корбизјеовог „Озареног града“ (*La Ville Radieuse*) и доктрине сунца, простора и зеленила (*soleil espace verdure*), Петричић приступа организацији стамбених блокова према биолошким, климатским и техничко-економским факторима²⁸⁹ и на овај начин доктрину *Ville Radieuse* имплементира дословно, потпуно негирајући идеолошки садржај плана, који је био темељни генератор свих ранијих концепата. Међутим, овакав приступ и његово одсуство симболике свакако није био прихватљив концепт у тадашњем друштвено-политичком контексту.

5.3.2 „Ка школи за енвиронмент“

Енвиронмент, околица или околиш, средина – како ми на наш језик преводимо тај појам – тема је дана. Говорити о енвиронменту, на неки начин постаје једна од легитимација сувремености, као нпр. о *Marshalu Mac Luhanu*.²⁹⁰

У контексту теме рада важно је истаћи да је значај енвајронмента био препознат у југословенском друштву још седамдесетих година прошлог века. У тексту „Енвиронмент тема дана за сутра“ дебатује се о актуелности овог термина. Посебно је наглашен значај равнотеже између природне и изграђене средине. Такође, препознато је да су многе „кризе“ урбанизма и архитектуре резултанте једностраног приступа уместо тежње за интердисциплинарношћу, што има своје дубоке корене у едукацији, погрешно постављеном професионалном статусу итд.

---

²⁸⁹ Петричић, „Фактори густине и структура града (уз пројекат Новог Београда)“, у Благојевић, *Стратегије модернизма у планирању и пројектовању урбане структуре и архитектуре Новог Београда: период концептуалне фазе од 1922. до 1962. године*, стр. 19.

²⁹⁰ Fedor Kritovac, „Environment tema dana za sutra“, *Arhitektura* (Zagreb) бр. 105 (1970): стр. 5–6.

Наведени аспекти говоре о актуелности енвајронментално-бихевиоралних тема и интердисциплинарности у тадашњој југословенској пракси. Дакле, јасно је истакнута потреба за редефиницијом професионалног статуса и едукације архитеката.²⁹¹

Такође, посебно је истицан значај стамбених насеља за истраживање односа човека и енвајронмента. Као што је већ поменуто, овакав став између осталих заступа и Мештровић, истичући да су управо у „насеобинама“ људске активности најинтензивније и да се ту дешавају најдраматичније промене природне околине, као и да та околина (енвајронмент) коју је створио човек, има „најконцентрисанији и најдубљи утицај на самог човека.“²⁹² Исти аутор истиче и да „неудобности и сметње што их узрокује лоша околина, од буке до физичке и естетке загађености“ појединац доживљава као напад на интегритет своје личности, а то се „осећање нужно претвара у тјескобу и парализу креативних импулса.“²⁹³

У том смислу, константно је истицана потреба за преиспитивањем приступа едукацији архитеката у циљу унапређења квалитета енвајронмента. Један од најрадикалнијих покушаја са тим циљем свакако је била реформа образовања на Архитектонском факултету у Београду. Наиме, 1971. године Богдан Богдановић, декан Архитектонског факултета, у интервјуу под насловом „Ка школи за енвиронмент“ објављеном у часопису „Човјек и простор“, изјављује да је неопходно извршити реформу постојеће архитектонске едукације и у том контексту наглашава:

Управо смо у процесу када покушавамо кроз цијелу школу и архитектонски студиј провући систем „енвиронмента“ (нагласила *J.P.T.*).²⁹⁴

---

²⁹¹ Ibid.

²⁹² Meštrović, „Uporaba okoline“, стр.19.

²⁹³ Ibid.

²⁹⁴ Gorislav Keller. „Intervju Gorislava Kellera sa Bogdanom Bogdanovićem ‘Ka školi za *Environment*’“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) бр. 219 (1971): стр. 18–20.

Богдановић у истом интервјуу истиче да се енвајронмент не може посматрати само као статично окружење, већ као систем. У том смислу, истиче се неопходност „одгоја“ и образовања архитеката као истраживача и научних радника, а не као „статичких енциклопедиста“ који живе у имагинарном свету спајања уметности и технике, неспособни да своја статичка знања примене у пракси, која се све интензивније и бурније развија.²⁹⁵

У прилог реформама у едукацији архитеката и њиховом односу према тада већ актуелном пољу енвајронментално-бихевиоралних студија говори и план програма за другу годину студија:

Друга година бави се искључиво **хабитатом** (нагласио Б. Богдановић), у целој његовој комплексности.²⁹⁶

Богдановић сматра да је неопходан читав корпус нових предмета са којима ће дизајн добити шире и адекватније место. Важно је напоменути да је посебан акценат стављен на социолошки и антрополошки аспект дизајна:

При том дизајн не би схватили као едукацију занатске вештине руку. Радна група за дизајн радикално је проширила ствар, зашавши у социолошку и антрополошку проблематику дизајна и разрађујући своју одређену филозофију.²⁹⁷

Богдановић ставове у односу на енвајронмент и критику модерне архитектуре покушава директно да имплементира и у своју пројектантску праксу. У оквиру концепта „Органске архитектуре и урбанизма“ он прокламује идеју јединствености, целовитости, неговање и поштовање специфичних особина локалног природног контекста, пре свега пејзажа, а нарочито пејзажног материјала дате географске средине.

Сличне ставове на рачун модерне архитектуре у својим концептуалним пројектантским предлозима изражавају и неки други аутори. Међу њима је свакако Андрија Мутњаковић са својим предлозима биоурбанизма. У конкурсном

---

²⁹⁵ Ibid.

²⁹⁶ Ibid.

²⁹⁷ Ibid.

пројекту „Биоград за Београд“ на „Југословенском такмичењу за стамбени комплекс за 30000 становника“ на обали реке Саве на Новом Београду, Мутњаковић је предложио концепт града као организма, са међусобно повезаним просторима са слободном композицијом органски интегрисаном у пејзаж. Овај концепт истражује могућност организовања града као *био-логичне урбане јединице* у оквиру теорије биоурбанизма.

Такође, седамдесетих година у складу са тада актуелним развојем идеје одрживости широм света, у Југославији су се појавиле бројне иницијативе у циљу очувања и заштите животне средине. У контексту теме веома је важно нагласити да је Устав СФРЈ, усвојен 1974. године, садржао одредбу да је „дужност социјалистичког друштва да обезбеди услове за очување и развој природних и других вредности животне средине који су од интереса за здрав, безбедан и ефикасан живот и рад како за садашње, тако и за будуће генерације“²⁹⁸. Имајући у виду да је Брундтландски извештај објављен тек 1987. године и да је дефинисао одрживи развој као развој који „задовољава потребе садашњости без угрожавања могућности будућих генерација да задовоље своје потребе“²⁹⁹, можемо говорити о прогресивности еколошких ставова социјалистичког друштва Југославије.

---

²⁹⁸ Marković, *Socijalna ekologija*, p. 133.

²⁹⁹ United Nations, „Report of the World Commission on Environment and Development“

Глава VI

6.0 ИНТЕРАКЦИОНАЛНА ПАРАДИГМА

6.1 ПРОЈЕКТАНТСКЕ ПОЗИЦИЈЕ: ПОСТМОДЕРНА АРХИТЕКТУРА

Утицај интеракционалне парадигме у архитектури најочљивији је у оквиру постмодернистичког архитектонског правца. За ову генерацију архитеката карактеристично је размишљање о форми независно од традиционалног, лимитираног концепта функције који је био наслеђен од прве генерације модерних архитеката. Такође, врло је изражен фокус на карактеристике локалног контекста и идентитета и реафирмацију регионалне архитектуре.

Карактеристично је и раскидање са СИАМ-ом и Атинском повељом. Интересовање архитеката проширено је на природу људи и градова. У складу са тим, била је изражена тежња ка пројектовању богатијег енвајронмента од оног за које се залагала Атинска повеља³⁰⁰, иако су енвајронменте које је ова генерација архитеката пројектовала, корисници такође оценили као стерилне.

У нашој средини су такође били прихваћени наведени ставови у то време актуелни у архитектонском дискурсу на глобалном нивоу. Тако академик Лојаница након критике Атинске повеље и модерног функционализма, као и сопственог искуства, истиче неопходност „тражења другачијих могућности“ у архитектури:

У то време већ су одасвуд пристизале све гласније критике еминентних позиција Атинске повеље, а концепт модерног функционализма почео је да губи подршку у круговима где су негована најтврђа упоришта. Што се нашег сопственог искуства тиче, те су тенденције само потврђивале нека опредељења која су кроз реализацију Јулиног брда (1966–1970), као и за победу на Варшавском конкурс за Гроцлав (1972) већ практично стајала ван концепта ортодоксног функционализма.

---

³⁰⁰ Alison Smithson, *Team 10 primer* (Cambridge, MA: MIT Press, 1968)

Из више разлога и са више страна долазила је подршка ставу да није добро остати у кругу тема увелико искушаних у дотадашњој пракси пројектовања и изградње Новог Београда. **Требало је тражити другачију могућност** (нагласила *J.P.T.*).³⁰¹

Једна од основних одлика архитектонског постмодернизма је окретање од „релативно интегрисане масовне културе, ка великом броју фрагментарних култура.“

6.1.1 Структуралистичке и феноменолошке позиције

Када је у питању научна епистемологија, постмодернистичка мисао репрезентује у најширем смислу те речи директну критику научне епистемологије. У архитектури, постмодернистичка теорија суштински рефлектује кризу „поверења у науку и технологију“. За разлику од модернизма, у постмодернизму не можемо препознати прецизне пројектантске принципе, али можемо препознати утицај различитих теорија на архитектонско пројектовање. Међу најдоминантнијим теоретским утицајима су свакако структуралистички и феноменолошки.³⁰²

На пример, структурализам, а нарочито начин на који се манифестује у семиолошким анализама, пружио је значајну теоријску основу за постмодерну критику модерног функционализма у архитектури. Ова перспектива је била веома утицајана, нарочито у најранијим примерима теоријског дискурса у архитектури постмодерне.³⁰³ У овом периоду стручна и научна јавност била је веома заинтересована да својим истраживањима омогући дефинисање везе између

---

³⁰¹ Milan Lojanica, „Blok 19a u Novom Beogradu“, u Miloš Jarić, ed. *40 godina građevinarstva Socijalističke Republike Srbije* (Beograd: Časopis Izgradnja, 1987), стр. 123.

³⁰² Groat and Despres, “The Significance of Architectural Theory for Environmental Design Research”, in *Advances in Environment, Behavior, and Design*, p. 21.

³⁰³ Charles Jencks, *The language of post-modern architecture* (New York: Rizzoli, 1991 (1977))

физичке средине и њеног друштвеног значења. Посебно значајно постаје истраживање повезивања еколошке акције и перцепције.³⁰⁴

Друга критика модернистичких полазишта у архитектури била је иницирана феноменологијом. Претпоставка је била да су трансцендентални аспекти архитектуре (и архитектонске теорије) постепено запостављени као последица појаве модерне науке и њене преокупације унутрашњом логиком објективних система изграђене форме. Феноменолошка перспектива понуђена је као теоријска основа за унапређење кризе архитектонске теорије, проузроковане развојем модерне науке и модернизма.

Такође, неки архитектонски теоретичари почели су да тврде да су и структуралистичка и феноменолошка критика модернизма и даље заробљене епистемолошким ограничењима модерне мисли и да, према томе, нису у стању да пруже свеобухватан и снажан основ за архитектонску теорију. На пример, указивало се на то да је структуралистичка перспектива превише често повезана са претпостављеном аутономијом језичког система. Слично томе, феноменолошка перспектива је критикована због свог инсистирања на „аутономији субјекта“, као и због занемаривања друштвене структуре и идеологије.

Са аспекта феноменолошке позиције, веома значајан утицај има концепт „места“. Основна критика била је упућена истраживачима и архитектима који занемарују „физички контекст понашања и искуства“. Ово гледиште посматра интерфејс људи и енвајронмента у смислу ситуација које произилазе из станишта (*habitation*) људи, генеришући обрасце догађаја у обрасцима места. У тим гледиштима је идеја места постала посебно значајна. Ипак, поменуто гледиште није имало централни значај у енвајронментално-бихевиоралним истраживањима,

---

³⁰⁴ Видети опширније у: D. Appleyard, “Životna sredina kao simbol društvenog statusa: teorija o percepciji životne sredine i njenim promenama [Prevod: “The Environment as a Social Symbol: Within a Theory of Environmental Action and Perception”, *Journal of American Planning Association*, Vol. 45. (1979)2, pp. 143-153], *Informacije, dokumentacija - program za pridružene članove*, Beograd: Jugoslovenski institut za urbanizam i stanovanje, br. 152 (1979)

већ у енвајронменталном пројектовању (Cristofer Alexander), социјалној и хуманој географији, архитектури (Christian Norberg-Schulz) и енвајронменталној социологији (David Canter). Међутим, постоје значајне разлике у приступима, разумевању и артикулацији „теорије места“ међу овим дисциплинама. Док архитектура, социјална и хумана географија, као и енвајронментално пројектовање истражују идеју места засновану на феноменолошким приступима, енвајронментална психологија заузима углавном позитивистичку позицију у својим истраживањима.

Поред Шулца, на југословенским просторима је био веома изражен и популаран утицај Башлара. О томе сведочи и коментар поставке загребачког Салона из 1972. године:

У млађој генерацији снажно су искочила два аутора Иван Црнковић и Едвин Шмит, који су се представили инзванредним и по нашем мишљењу преломним урбанистичким пројектом у нашој сувременој урбанистици: пројекат за натјечај за урбанистички центар јужног Загреба. Афирмацијом „интимистичког“ простора (Bachelard, источне филозофије) и његово еколошко значење (увођење критерија динамичког обликовања града, визуалне комуникације и психичко-социолошких чимбеника у простору) они су се врло успешно супротставили текућој урбанистичко-технократској активности наше сувремености.³⁰⁵

6.1.2 Интуитивни креативни приступ

У Београду 1977. године, на саветовању „Будућност стамбених насеља (планирање, програмирање, урбанистичко пројектовање, реализација, коришћење)“, архитекти – аутори најважнијих стамбених остварења, као и истраживачи, социолози и психолози из целе бивше Југославије, сложили су се да је позиција корисника у пројектантском процесу веома проблематична, са више аспеката. Као један од основних проблема наводи се искључивање крајњег корисника из пројектовања.

---

³⁰⁵ Vera Horvat -Pintarović, „Čovjek i njegova okolina“, Čovjek i prostor (Zagreb) бр. 226 (1972): стр. 22–25.

Систем станова за тржиште имао је у себи једну основну, брижљиво маскирану и формално негирану тенденцију – искључити корисника (оног непосредног станара) из свих ситуација у којима би могао да доноси било какве одлуке о свом будућем стану. Појединачни покушаји да купац бира бар нешто (тапете, плочице) брзо су угушени, јер за извођача који је истовремено био и носилац стамбене изградње то није било довољно комотно.³⁰⁶

Као један основних узрока ове кризе наводи се, поред изградње великог броја објеката у кратком периоду, постојање „мамутских“ пројектних бироа при грађевинским бироима. Учесници скупа сматрају да је последица такве организације технички коректна, а креативно медиокритетска стамбена архитектура изграђена у периоду од 1965. до 1975. године.

Такође, велики проблем за учеснике у стамбеној изградњи, архитекте, планере, социологе, психологе итд. представља чињеница рада са „великим бројевима“. Овај проблем посебно истичу социолози и психолози:

[...] радимо са тим великим величинама, заданим бројем становника на одређеном подручју, са којима је, као што су неке колеге навеле, врло тешко радити, далеко је лакше, комотније и лукавије, како се то може рећи, радити са малим бројевима, онда постићи успех у смислу простора, друштвености, идентификације насеља, уопште целовитости живљења у насељу.³⁰⁷

Јасно је истакнуто да је навећи број унапређења стамбених решења резултат интуиције архитеката, а не систематских истраживања. Највећи број иновативних решења резултат је конкурсне праксе, баш зато што на њима имају право учешћа и појединци који се не налазе под притиском и разним утицајима. Јавља се низ нових типова станова и стамбених зграда, али у оквиру класичних

---

³⁰⁶ Anonim, „Будућност стамбених насеља. Планiranje, програмiranje, urbanističko projektovanje, realizacija, korišćenje“, *Komunikacije '77. Knjiga 3 – saopštenja, izlaganja*, Centar za planiranje urbanog razvoja, maj 1977.

³⁰⁷ Radna grupa D, „Kako početi život u novom naselju – problemi identifikacije i socijalne integracije (Predsedavajući: Vladislav Laj, sociolog; Izvestilac: Slobodan Lazić, psiholog).“, у Anonim, „Будућност стамбених насеља. Планiranje, програмiranje, urbanističko projektovanje, realizacija, korišćenje“, *Komunikacije '77. Knjiga 5 – završni izveštaji i rezimei*, maj 1977.

концепата и уобичајених пројектних поступака. Важно је истаћи да се сви ови резултати постижу готово искључиво кроз интуитивни креативни приступ, а не кроз примену нових метода пројектовања и резултата научно-истраживачког рада у овој области. Стога и сви „псеудо-нови“ концепти одржавају не жеље и потребе корисника, већ само субјективне идеје о тим жељама и потребама које пројектанти носе у себи и „иживљавају кроз себе“:

У недостатку релевантних информација о кориснику, или у свесном и намерном одбијању њиховог пријема и апликације, пројектант посматра стан кроз самог себе, обично кроз свој актуелни социјални, културни и биолошки статус. Архитекта који воли самоћу обезбеђиваће у својим становима усамљене кутке, онај који воли гунгулу и контакте пројектоваће интегралне стамбене просторе, парализовани архитекта ће и несвесно прилагођавати станове потребама хендикепираних итд.³⁰⁸

Као једана од најважнијих тема на поменутом скупу издвојила се неопходност партиципације. Међутим, основни проблем за примену овог концепта у пракси представљала је чињеница да је крајњи корисник у овом процесу био непознат у највећем броју случајева. Један од ретких примера где можемо препознати активан контакт и сарадњу архитеката са корисницима свакако представља насеље Церак Виногради, аутора Миленије и Дарка Марушића и Недељка Боровнице³⁰⁹. Посебно значајно са аспекта примене енвајронментално-бихевиоралних студија у архитектонском пројектовању је да је постојао континуирани контакт аутора са станарима у току пројектовања и изградње. Осамдесете године XX века спроведена је и „Студија предности примене архитектонско-урбанистичких решења и пројектне документације

---

³⁰⁸ Anonim, „Budućnost stambenih naselja. Planiranje, programiranje, urbanističko projektovanje, realizacija, korišćenje“, *Komunikacije '77. Knjiga 3 – saopštenja, izlaganja*.

³⁰⁹ Стамбено насеље Церак Виногради / Церак 1 – аутори урбанистичко-архитектонског решења: Дарко Марушић, Миленија Марушић и Недељко Боровница – решење добијено на конкурс у 1977. године – реализација: 1979-1984. године; Стамбено насеље Церак Виногради / Церак 2 – аутори: Дарко Марушић, Миленија Марушић, Н. Тансковић и Ж. Гаспаровић – пројектовање и реализација насеља: 1983-1989. године.

Церака 1 и Церака 2“ која је имала за циљ да провери квалитет решења оствареног у првом делу насеља и позитивна искуства у пројектовању и грађењу.

Такође, и поред низа спроведених социолошких и психолошких студија пре свега са аспекта резултата експлоатације објеката у постојећој организацији пројектантског и процеса изградње стамбених насеља, није постојао јасан концепт на који начин ове резултате вратити у процес пројектовања:

[...] и надаље још смо се позабавили у разговору потребом за интердисциплинарним утврђивањем циљева и вредноћа у процесу планирања и нарочито операционализације шта би то било хумано неко насеље, јер интелектуалци су често склони да кукају, а не одређује се шта би то било да се те спознаје повратно врате у процес планирања и што је важније, у оне просторе, где се стварају ти узроци, циљеви, где се одређује да се мора радити за 25.000 становника а не за 5.000 што би било прикладније, или низ економских, позадинских разлога, који нас заправо окивају.³¹⁰

6.1.3 Пројектовање амбијента

Амбијент као динамични простор међуљудских односа постаје примарни колективни облик живота. Међусобни односи различитих амбијената постају структура града.³¹¹

Под утицајем структуралистичких и феноменолошких теорија, тема амбијента седамдесетих и осамдесетих година прошлог века постаје изузетно значајна у архитектонској пракси. Основна критика модерне архитектуре огледа се у ставу да усредсређеност на форму и стереометријске обрасце неминовно доводи до одсуства интеракције корисника са амбијентом и потпуног занемаривања просторних односа у архитектонском пројектовању, односно

---

³¹⁰ Radna grupa D, „Kako početi život u novom naselju – problemi identifikacije i socijalne integracije „Budućnost stambenih naselja. Planiranje, programiranje, urbanističko projektovanje, realizacija, korišćenje“, *Komunikacije '77. Knjiga 5 – završni izveštaji i rezimei*, maj 1977.

³¹¹ Radovan Delalle, „Urbarhitektura –kontinuitet života“, *Arhitektura (Zagreb)* бр. 106. (1970): стр. 8–12.

сукоба са амбијентом. На тај начин, потпуно се негира „интегритет просторног јединства“:

Наиме, данашња „просторна имагинација“ је интелектуално основана, што значи да је предодређена обликом стереометријског порекла. И отуда сукоб са амбијентом. Невезани свијет идеалних просторних редукција и извјесна плинорита естетика која се односи искључиво са собом или унутар себе не може евоцирати садржајан и пун просторни однос.³¹²

У овом периоду развија се и свест о значају социолошких истраживања као предуслова за пројектовање квалитетног амбијента. Тако, нпр. аутори стамбеног насеља Јулино брдо³¹³, Лојаница, Цагић и Јовановић, критикујући модерни урбанизам и зонирање истичу значај амбијента и то пре свега његових социјалних и психолошких аспеката:

Међу основне елементе пројекта иду и процјепи, визуре према сремској равници и према Београду и нарасе: амбијент [...] Амбијент укључује све формалне елементе, али и оне људске, социјалне, тешко предвидљиве. [...]

[...] Ако прихватимо старо правило да се вредности боље сагледавају у контрастима онда није тешко на подручју Новог Београда наћи на десетине „перфорираних блокова“, „меандара“, тих, јадних гломазних затворских дворишта с неодољивим укусом гета пред којима се амбијент Јулиног брда отвара као једина могућа алтернатива на стамбени изазов нашега доба.³¹⁴

Сматрајући синтезу емотивног и интелектуалног приступа простору важним предусловом за архитектонско пројектовање, постојало је мишљење да су прецизна социолошко-социјална и просторана истраживања географско-

---

³¹² Antoaneta Pasinović, „Integritet prostornog jedinstva“, *Arhitektura (Zagreb)* бр. 104 (1969): стр. 5–7.

³¹³ Стамбено насеље Јулино брдо – аутори архитектонско-урбанистичког решења: Милан Лојаница, Боривоје Јовановић, Предраг Цагић – решење добијено на општем, београдском конкурсима 1966. године – реализација: 1967-1970 године – аутор Детаљног урбанистичког плана насеља: Јован Лукић.

³¹⁴ Zoran Manević, „Lojanica, Jovanović, Cagić: Julino brdo u Beogradu“, *Čovjek i prostor (Zagreb)* бр. 217 (1971): стр. 10–12.

културних и друштвених амбијената одговор на бројна питања и проблеме у вези са релацијом корисника и енвајронмента.

У тексту „Осврт на тему амбијент“ Добровић износи своје мишљење о улози добро пројектованог амбијента у односу на човека:

За пунокрвне архитекте он је обликовно хуманизирана средина изнад уобичајеног степена стручности или уобичајеног малограђанског укуса.³¹⁵

Добровић након објашњења карактеристика и слојевитости амбијената у старим градским језгрима, истиче значај амбијента и улогу архитекте у планирању нових насеља:

Амбијент је још већа ствар као нова творевина садашњице, када се једним творачким актом изграђују читави градови.³¹⁶

Говорећи о четвртој димензији човека као „нефизичком модулу“, Добровић пише о његовој улози медијатора у доживљају амбијента. У зависности од локалног контекста, културе итд. разликује се доживљај амбијента:

Игра разума и маште се за човека као четвородимензионално мерило одвија преко пренапрегнутог стања мисли и у дубинама његове осећајности. А домет таквог „нефизичког модула“ је заиста тешко одредити. Па ипак он према свом духовном модулу ваја себи одговарајућу слику света.³¹⁷

---

³¹⁵ Nikola Dobrović, „Osvrt na temu ambijent“, *Arhitektura (Zagreb)* бр. 90 (1965): стр. 7.

³¹⁶ Ibid.

³¹⁷ Ibid.

6.2 РЕЛАЦИЈА ПРОСТОРНИХ НИВОА И РЕЛЕВАНТНИХ ЕНВАЈРОНМЕНТАЛНО-БИХЕВИОРАЛНИХ ФЕНОМЕНА

6.2.1 Просторни ниво блока

Културне вредности

Реафирмација „духа места“ и феноменолошких теорија као предуслова за пројектовање квалитетног енвајронмента, довели су до све чешћих критика на рачун архитеката са аспекта непознавања контекста и културе у којој се гради. Константо је истицан значај културних вредности као веома битног фактора у концепцији архитектонских објеката у циљу што боље интеракције корисника са енвајронментом, како природним, тако и изграђеним. Значај овог феномена истакнут је и 1977. године у Београду, на поменутом саветовању у Центру за планирање урбаног развоја „Будућност стамбених насеља (планирање, програмирање, урбанистичко пројектовање, реализација, коришћење)“.

Говори се пре свега о томе, од нашег властитог одгоја, ту почиње сва наша жалост. Јер ми смо једна од ретких струка, који смо одгојени за детерминисање и синтетизирање у простору, и брзо тежимо ка дефинисању и детерминисању [...] Због великог спектра непознавања живота, животних прилика за које радмо, у којима радимо, падамо понекад на испитима у својим властитим радовима.³¹⁸

У реферату Миодрага Ференчека „Ка сагласнијем становању“ указује се на промене које је становање неопходно да претрпи, као и на неопходност сталних истраживања у овој области. Један од аспеката у којем је препознат проблем свакако је однос корисника, архитектуре и природе. У том контексту Ференчек истиче:

---

³¹⁸ Bežan, „Savetovanje: Budućnost stambenih naselja. Beograd 26. 27. i 28. maj 1977. Stenografske beleške sa plenarne sednice 28. maj 1977. godine“, *Komunikacije '77*. Centar za planiranje urbanog razvoja, maj 1977.

Сваком домаћинству требало би омогућити контакт са земљом и њеним креативним култивирањем. Ово отуђење од земље, траве, цвећа, дрвећа према којима конкретан човек има личну обавезу и одговорност је један од значајних проблема како бетонско-асфалтираног центра тако и отвореног блока са ничијом земљом, травом и зеленилом.³¹⁹

Он још истиче да је проблем заправо „психолошко-емоционалне, али и едукативне природе“, јер „не може волети и неговати зеленило онај ко мисли да оно расте само од себе или вољом и бригом државе.“ Ференчек сматра да се конкретна реализација ове потребе у простору може замислити на различите начине, али да би један од трајних и вишеструко повољних начина био да сваком стану (без обзира да ли је у приземљу, или на спрату) одговара јасно и унапред одређен комад земље у заједничком дворишту.

[...] (довољно је 25–30m² и за дрво и за траву и за столицу и за цвеће). Суседске везе се стварају јединственим и непроменљивим ритуалом откако постоји град – преко баштенске оgrade у отвореном простору, затим са шољицом за шећер на вратима и тек на крају испијањем кафе и ракије [...]

У том смислу, износи Ференчек, „комад отвореног простора“ о којем брине конкретно домаћинство имао би велики значај, јер „да ли је зграда колективна или не, не мора да има никакве везе са старањем о расту дрвећа, цвећа и живице у простору.“ Такође, посебна пажња је посвећена старим лицима, за која се предлажу станови у приземљу са предбаштама.³²⁰

Социјална интеракција

У урбанистичким решењима стамбених блокова значајно место добија и феномен социјалне интеракције (Ил. 6.2.1–1). Негативно искуство у експлоатацији изграђених модерних насеља из претходног периода, и све оштрија

---

³¹⁹ Miodrag Ferencsek, „Beleška za saglasnije stanovanje“ у Anonim, „Budućnost stambenih naselja. Planiranje, programiranje, urbanističko projektovanje, realizacija, korišćenje“, *Komunikacije '77. Knjiga 3 – saopštenja, izlaganja*.

³²⁰ Ibid.

критика на рачун отуђености и недостатка интеракције, довели су до међу архитектурама општеприхваћеног става да простори друштвености треба да буду у функцији свакодневног живота, а не репрезентације (Ил. 6.2.1–2, 6.2.1–2). У оквиру завршних извештаја и резимеа са саветовања „Будућност стамбених насеља“, радна група Д у свом извештају под називом „Како почети живот у новом насељу – проблеми идентификације и социјалне интеграције“ истиче потребу за афирмацијом и пројектовањем простора друштвености у спољашњем простору.

Такође смо констатовали да постоји потреба за тим просторима и објектима друштвености екстеријерног – значи улица, трг, фонтана, стуба или било шта сличног и интерног карактера, с тим да они нису репрезентативног карактера, њима је критеријум свакидашњи живот, то је једна врло битна разлика, јер се чини да и политика, без сумње, а и неки урбанисти и архитекти, раде у функцији репрезентације, да ли репрезентације своје несвесне нерационалности или неких друштвено-економских, технолошких интереса, то нисмо разговарали.³²¹

У контексту теме важно је нагласити да је председавајући ове радне групе био Владислав Лај, социолог, док је известилац био Слободан Лазић, психолог. У том смислу, потпуно је јасно да социолошка и психолошка истраживања и теорије у овом периоду добијају све већи значај и утицај када је у питању архитектонска пракса.

Веома битна тема у овом периоду ,када је у питању социјална интеракција, свакако је и свест о неопходности преиспитивања простора и објеката људских димензија.

Такође се искристалисала потреба да се операционализира шта су то простори и објекти људских димензија. Било је неколико духовитих примера, да би као

---

³²¹ Radna grupa D, „Kako početi život u novom naselju – problemi identifikacije i socijalne integracije“, у „Будућност стамбених насеља. Planiranje, programiranje, urbanističko projektovanje, realizacija, korišćenje“, *Komunikacije '77. Knjiga 5 – završni izveštaji i rezimei*, мај 1977.

мерило за то могло послужити **докле се чује људски глас, докле мајчино око види своје дете итд** (нагласила *J.P.T.*).³²²

Искуство простора и перцепција

На плану блока у овом периоду такође је актуелна критика хуманизације простора посредством ремек-дела архитектонске праксе. У тексту „Околина је процес. Тематске могућности једне нове праксе“ из 1973. године, Дакић и Кривоац критикују површну иницијативу за хуманизацијом простора у контексту комплексности енвајронмента и истичу да је веома актуелна тенденција да се хуманизацији простора тежи „прибирањем само довољног броја ауторски оригиналних и квалитетно обликованих објеката, што свакако не води целовитом сагледавању енвајронмента“. Ова критика позива се и на упозорење Кевина Линча (Kevin Lynch) да се врло често градови сматрају колекцијама мањих околина, али да је то становиште исто толико тачно колико и оно које сматра да је лепа зграда састављена од низа лепих соба. Насупрот томе, свака физичка целина је подложна утицају не само квалитета њених делова, већ и целовите организације и решења. У том контексту, предлаже се да фокус на еуклидовски тродимензионални простор у архитектонској и урбанистичкој пракси треба да буде проширен на „мултидимензионални динамички простор“. Неопходно је увођење барем временске димензије. Овакав приступ не би имао за последицу пројектовање:

[...] **статички изолираних** (нагласио *С. Д.*) у времену закречених љепотана, већ се објекти, производи, зграде итд. затјечу у њиховом вишем процесном значењу; не занима нас, осим с изузетно оправданог аспекта, зграда по себи, већ њена претпостављена експлоатацијом остварена сврха, која допушта такву измјену њене физичке структуре да зато и не можемо више говорити о непромјенљивом круто даном објекту, већ о једном оствареном концепту динамичке

---

³²² Radna grupa D, „Kako početi život u novom naselju – problemi identifikacije i socijalne integracije“, у „Будућност стамбених насеља. Планирање, програмирање, урбанистичко пројектовање, реализација, коришћење“, *Комunikacije '77. Knjiga 5 – završni izveštaji i rezimei*, мај 1977.

функционалне и структуралне комплексности, задане усмереношћу пројектантског и касније експлоатационог процеса.³²³

Дакле, инсистира се на корисниковом динамичном доживљају простора. Такође, искуство простора се доводи у непосредну везу са просторима друштвености и интензитетом друштвене интеракције. У том смислу, инсистира се на „малим димензијама“, односно препознаје се проблем великих димензија у модернизму, што за последицу има губитак човекомерности, „поремећај перцепције“ и недостатак идентификације са насељем.

Констатовали смо такође нешто што би се могло назвати, то је готово набачено, поремећај перцепције малих димензија у сувременим градовима из разлога што савремени процеси све повећавају, целокупна наша перцепција доживљава један помак, а простори друштвености, ти симболи идентификације су посве конкретни, збивају се на разини свакодневног живљења, односно у малим или мањим димензијама од оних који се граде, или бар према којима је тенденција.³²⁴

Имајући у виду да су опште дефиниције појма амбијент одређене феноменолошким традицијама у архитектури, улога амбијента постала је веома значајна за унапређење корисниковог искуства простора. С обзиром да феноменологија простор дефинише као простор проживљеног искуства, амбијенти јесу простори који се обраћају чулима, а не интелекту. У оквиру феномена социјалне интеракције, већ је истакнута тежња да простори друштвености треба да буду у функцији свакодневног живота, а не репрезентације. С обзиром да амбијент по дефиницији не представља пасивни омотач свакодневице, него је њен суштински интегрални део, јасан је разлог великог броја текстова, као и концепата заснованих на овом полазишту у поменутом периоду.

---

³²³ Slavko Dakić i Fedor Kritovac, „Okolina je proces. Teoretske mogućnosti jedne nove prakse“, *Arhitektura* (Zagreb) бр. 146–147 (1973), стр. 36.

³²⁴ Radna grupa D, „Kako početi život u novom naselju – problemi identifikacije i socijalne integracije „Budućnost stambenih naselja. Planiranje, programiranje, urbanističko projektovanje, realizacija, korišćenje“, *Komunikacije '77. Knjiga 5 – završni izveštaji i rezimei*, maj 1977.

Поред наведеног примера Блока 19а и текстова Николе Добровића на тему амбијента, значајна је и реализација стамбеног насеља Церак Виногради (Ил. 6.2.1–3, 6.2.1–4, 6.2.1–5). Према речима аутора, у пројектовању овог насеља посебна пажња је посвећена креирању амбијената у урбанистичком контексту насеља:

Тежњи ка обликовању амбијената-простора између кућа, у коме се људи крећу и бораве, са којим се идентификују, подређене су остале пројектантске активности. **Наиме куће су у функцији амбијента** (*нагласила Ј.Р.Т.*). Оне га „материјализују“ као што зидови формирају ентеријер – простор собе у стану или стаклене површине хол у јавном објекту. Предност амбијента над кућама је дата из уверења да добре-лепе и различите куће не гарантују сопственом архитектуром и добар амбијент, а имамо опет многе примере успешних градских амбијената остварених са скромним архитектонским здањима.³²⁵

У покушају постизања аутентичног амбијента и идентита простора, аутори још наглашавају да услед програмско-конкурских услова, услова технологије грађења и рокова реализације, улични фронт није могао бити формиран тако да куће које га чине буду аутентичне и различите, као код традиционалне улице. Као последица тога, различите архитектонске интерпретације кућа које „граде“ улицу надокнађене су различитим амбијентима у којима се куће налазе.

[...] елемент идентификације је место куће и припадност карактеристичном амбијенту („моја кућа се налази на прелому улице“ или „на квадратном тргу“ или „код центра Јужног суседства...“).³²⁶

---

³²⁵ Milenija Marušić i Darko Marušić, „Cerak 1 i Cerak 2. Cerak u 20 slika“, u *40 godina građevinarstva Socijalističke Republike Srbije* (Beograd: Časopis Izgradnja, 1987), стр. 129.

³²⁶ Ibid.

6.2.2 Просторни ниво објекта

Перцепција објекта

Главна критика са аспекта феномена перцепције објекта усмерена је на усредсређеност архитеката на визуелне детерминанте простора и на пасивни доживљај објекта као уметничког дела. Сматрано је да је један од разлога оваквог односа свакако садржан у методологији архитектонског пројектовања, односно да архитекти у процесу пројектовања перцепцију објекта пореде са перцепцијом архитектонске макете, а не реалног архитектонског објекта, што подразумева готово немогућу имагинацију стварних димензија и стварних ситуација.

Дизајнер, архитект, па и урбанист понашат ће се често још традиционално као да ствари које рјешава збиљски постоје само у тродимензионалном простору, и то тренутном, па су категорије као: односи волумена пунога и празнога, композициони ритмови, најглавније, ако не готово једине детерминанте простора. Надаље, он ће сматрати да су доживљаји просторних релација везани за непосредну опсервацију и то под најидеалнијим увјетима, уз посједовање изразитог визуелног сензибилитета.³²⁷

Такође, актуелна је тенденција визуелног укидања границе објекта у односу на контекст, границе између спољашњег и унутрашњег простора, као и границе између изграђеног и природног простора. Ову тему посебно проблематизују аутори стамбеног насеља Јулино брдо, Лојаница, Јовановић и Цагић (Ил. 6.2.2–1, 6.2.2–2, 6.2.2–3):

[...] насупрот метафизичкој мирноћи каквог класицистички конципираног комплекса у чијој се рационалној геометризацији тачно одређује што је грађевина, а што није грађевина, што је унутра, а што је вани [...] Комплекс Јулино брдо тежи да се ове границе избришу. Лојаница, Јовановић и Цагић врло добро схваћају да „стаклени кавез“ (поготову онај ултрамодерни, кондиционирани) пружа ономе што је „унутра“ само пуки визуелни привид онога што је вани и знају, такођер, да претјерано „отварање“ попут оног у „Міесовом

---

³²⁷ Đakić i Kritovac, „Okolina je proces. Teoretske mogućnosti jedne nove prakse“, стр. 36.

barcelonskom“ павиљону укида појам „унутрашњости“ или бар укида интимитет „унутрашњости“.³²⁸

Ови аутори потенцирају доживљај отвореног простора блока, који није само визуелни, већ корисник може да открије „властита доживљај сходно степену властите сензибилности“.

На Јулином брду, дакле, постоји интимитет стана и постоји јавни простор унутар блока који се не доживљава само визуелно, али постоји и оно што је најважније: спона између ова два по правилу опречна амбијента. Од улазних врата према лођи стан се отвара као комплексно схваћени простор: вањски простор се, насупрот, затвара према лођама. И у првом и у другом случају исте су компоненте просторне композиције: динамично доживљавање простора и комплексни просторни мотив у коме свако може открити властита доживљај сходно степену властите сензибилности.³²⁹

Међутим, без обзира на све напоре, као значајна препрека развоју и унапређењу ових односа у истраживаном периоду, стално се наводи економски фактор.

Овде су зграде постојале све дуже, више, међусобно ближе са мање отвореног и зеленог простора, са мноштвом све крупнијих бетонских елемената, са све јефтинијим материјалима, у све већим и већим једнообразним захтевима, са све грчевитијим напором урбанистичког и архитектонског пројектанта да непривлачну суштину заодене ефектном формом.³³⁰

Идентитет

За разлику од претходног, модерног периода, који је био фокусиран на функционалне аспекте објекта, у постмодерном периоду питање идентитета

---

³²⁸ Manević, „Lojanica, Jovanović, Cagić: Julino brdo u Beogradu“, *Čovjek i i prostor*, str. 10-12.

³²⁹ Ibid.

³³⁰ Anonim. „Savetovanje: Budućnost stambenih naselja. Beograd 26. 27. i 28. maj 1977. Stenografske beleške sa plenarne sednice 28. maj 1977. godine“, *Komunikacije '77*. Centar za planiranje urbanog razvoja, maj 1977.

добија на значају. У овом периоду присутан је став да сваки појединачни објекат својим идентитетом доприноси идентитету насеља. У пројектантском процесу архитекти у циљу постизања идентитета користе традиционалне урбане облике, реafirмишу регионалну архитектуру и потенцирају значај поштовања контекста места, односно локалних специфичности контекста. За разлику од модерне, која се залаже за укидање вернакуларних утицаја у архитектури, постмодерна потенцира њихов значај са аспекта усаглашености објекта са енвајронментом и локалним климатским утицајима. У том контексту, акценат није само на употреби традиционалних елемената у смислу визуелног идентитета, већ и на употреби локалних материјала. Изражен је став да сваки објекат треба да буде јединствен, „на одређеном месту и одређене духовне структуре“. Дакле, када је у питању просторни ниво објекта и његов идентитет, пројектантске одлуке су вођене ставом да је неопходно тежити разликовању, односно диференцијацији, за разлику од претходног, модерног периода у архитектури, када је један од основних циљева и приоритета била унификација и стандардизација стамбених објеката.

У складу са овим ставом, за ову генерацију архитеката карактеристично је размишљање о форми независно од традиционалног, лимитираног концепта функције који је био наслеђен од прве генерације модерних архитеката.

6.2.3 Просторни ниво стана

Припадност стамбеном простору

Јасни критеријуми трансформације и дефинисања промена у стилу живота, економски и социјални статус, могу се јасно очитати кроз параметре стамбеног простора (величина простора, осветљеност, проветреност, инфраструктурна опремљеност, потенцијал примене високих технологија). С тим у складу, промене у функционалној организацији и структури стамбених јединица, минимизирани мере и квадратуре при пројектовању стамбених простора, као и рационалност при концепцији, требало је да репрезентују „нове“ стамбене потребе грађанске породице у социјалистичком друштву.

Међутим, нови стамбени простори нису увек одговарали дотадашњем стилу живота корисника ових станова, досељених из разних делова земље и из средина различитог степена урбанитета. У условима нових станова минимизираних мера и квадратура, који су репрезентовали нове стамбене потребе грађанске породице, није било простора за старе навике и елементе намештаја. Као последица овакве ситуације, често се говорило о незадовољству и отуђености корисника, односно о недостатку идентификације са стамбеним простором.

Седамдесетих и осамдесетих година XX века овај проблем постаје предмет истраживања у циљу пројектовања нових просторно-функционалних шема станова који ће допринети унапређењу осећаја припадности и идентификације корисника са стамбеним простором.

Један од примера ове тенденције свакако је и концепт стана у насељу Церак Виногради. У циљу идентификације корисника са стамбеним простором и интензивирања контакта са природом, аутори су пројектовали предбаште као припадајуће просторе станова у приземљу (Ил. 6.2.3–1). Овакав став био је у вези и са претходним културним вредностима корисника станова, имајући у виду да је велики број становника досељен из руралних подручја. Наиме, већ је истакнуто да је преусмеравање државне производње са пољопривредне на индустријску после Другог светског рата условило радикалне трансформације урбаног живота. Према речима аутора, концепт стана са предбаштом је допринео да се поново успостави присан однос станара према овој врсти становања. Чак петина станова у насељу има привилегију да има приватну предбашту. Предбашта у исто време чини тампон према пешачкој или колско-пешачкој комуникацији. Баште су подигнуте од терена, делом ограђене и постављене тако да чине просторни оквир стамбене улице.³³¹ Оваквом концепцијом станова у приземљу у први план је истакнут квалитет простора, и контакт са природом, а не аспект рационалности.

Велики број спратова, директна изложеност саобраћају и пролазницима, постављање у ниво околног терена без лођа и тераса, створили су одбојност

---

³³¹ Marušić i Marušić, „Cerak 1 i Cerak 2. Cerak u 20 slika“, u *40 godina građevinarstva Socijalističke Republike Srbije*, стр. 132.

станара према становима у приземљу која се исказује, пре свега, кроз осећање несигурности и угрожене интимности. Честе пратеће појаве су влага и недовољна инсолација у односу на станове на спрату. Трећа, данашња генерација станова у приземљу је покушај да се непосредном контакту стана са тлом који се исказивао као мана, врати природна предност – исконска везаност човека са тлом. Савремени стан у приземљу има битно промењену средину у којој се налази – добија своје сопствено вртно окружење, саобраћај је контролисан, стан је висински и хоризонтално удаљен од суседних станова и објеката, осунчан је.³³²

Посебно је важно искуство аутора које је засновано на четворогодишњем праћењу живота овог насеља. Такво искуство омогућило је ауторима потврду да је изабрани концепт заживео и у експлоатацији и допринео да се поново успостави присан однос станара према оваквој врсти становања.

То се огледа не само у неговању врта већ и у индивидуалном креирању „свог дворишта“ (скулптурице, мали базени за децу, платнене надстрешнице, нимало прикладне салонитне преграде, обавезни конопци за сушење веша, кућице за птице и псе).³³³

Персонални простор

У циљу репрезентације индивидуалности и неометаног социопсихолошког развоја „радних људи“, питање иницијалног одвајања стамбених простора према функцији и фреквенцији коришћења на заједничко и интерно – појединачно, постаје веома важно у истраживању структуре стана. У процесу истраживања и пројектовања разматран је ритам активности и груписање породичне групе. Разматрана је палета будућих могућих сценарија коришћења исте стамбене јединице, односно вишенаменско коришћење стамбених простора суперпонирањем сродних садржаја. Стамбене потребе успостављају се у односу на потребе социјалистичке грађанске породице и њене друштвене навике.

---

³³² Ibid., стр. 129.

³³³ Ibid.

У теоријским радовима из овог периода потцртана је подвојеност на основу разлике у породичној атмосфери и организацији у породицама. Тако се на пример истиче разлика у потребама у породицама са децом до 7 година (до поласка у школу). На конкурс за Блок 19а³³⁴ првонаграђено решење даје и конкретне предлоге као допринос овој теми (Ил. 6.2.3–2, 6.2.3–3). Предложене су варијанте трансформације структуре стана у односу на промену ангажовања и улоге жене у оквиру породице (трансформација породице условљена биолошким прогресом).³³⁵

На саветовању „Будућност становања“ 1977. године директор „Центра за становање Београд“ архитект Михаило Чанак такође указује на значај истраживања потреба и личности корисника, у циљу унапређења концепција стана са аспекта задовољавања персоналних потреба сваког корисника:

Изгледа да је у будућем раду потребно поћи од анализе људских потреба и разних могућности да се исте задовоље. Изгледа такође, да већина учесника у стамбеној изградњи не само да не сагледава све богатство, варијабилност и динамичност потреба које се разликују од човека до човека, смањујући се, сукобљавајући и сажимајући, него да чак не сагледавају све релативне потребе, а можда и не знају шта су потребе уопште! Још мање се зна било шта о приоритетима вредности код корисника, о процесима надраста постојећих система вредности у нове, више, и кроз то о измени саме личности корисника. Очито је да будући стан треба да задовољи не само човека данашњице, већ и човека који ће у њему живети и након 8 – 100 година, па и више. Да ли је ово могуће?³³⁶

---

³³⁴ Стамбени блок 19а, у Новом Београду: 1) првонаграђено архитектонско-урбанистичко конкурсно решење – аутори: Милан Лојаница, Предраг Цагић, Боривоје Јовановић, Радисав Марић и Радмила Лојаница – решење добијено на позивном конкурс 1975. године – реализација: 1977-1982 године.

³³⁵ Јовановић-Ненадовић, *Концепција пројектовања стамбених јединица у Новом Београду*, стр. 86; Бранко Алексић, „Приказ Конкурса за урбанистичко-архитектонско решење блока 19а у Новом Београду”, *Архитектура урбанизам 78-79* (1977): стр. 44-46.

³³⁶ Mihailo Čanak, „Neke projekcije razvoja koncepta stambenog prostora u našim uslovima“, у „Savetovanje: ‘Budućnost stambenih naselja. Beograd 26, 27 i 28. maj 1977’“, *Komunikacije '77*, мај 1977.

У условима пројектовања за непознатог корисника то свакако није било једноставно, али Чанак закључује да за то теоријски постоји неколико могућности, иако је пракса још далеко од остварења ових захтева. Наведене су следеће могућности:

- Стан је тако богато конципиран да задовољава све или скоро све могуће корисникове потребе оцењене као реалне и оправдане у данашњици и предвидивој будућности (опет се поставља питање: које потребе?).
- Стан није богат али је довољно флексибилан и променљив да се може прилагодити већини индивидуалних захтева и потреба. То могу бити потребе разних породица, али такође и потребе из различитих стања једне исте породице.
- Стан није ни богат ни флексибилан, али је до те мере неутралан и неангажован да станарева личност долази у њему до пуног изражаја. Свакако, овакав поступак захтева максимално пројектантско мајсторство које се ретко среће, али зрачи нечим, тешко описивим – када имамо срећу да га сретнемо.³³⁷

Социјална интеракција

Мате Бајлон у уводном делу реферата „Стан“, на семинару ФАО у Београду 1955. године истиче да начин живота у социјалистичком друштву потпуно ангажује сваког појединца ван куће и негативно утиче на јачање породице, као и да се задовољавање стамбених потреба остварује у сталном сукобу економских могућности и тежње да се стан реши на одговарајући начин.

Осим тога, свака породица налази се у сталном процесу мењања. Стан се, међутим, не мења и ако се донекле мења структура станова за град или део града. То условљава да породица може према својим потребама, које расту или опадају, мењати стан, тј. добити стан према својој измењеној величини или структури, што је могуће спровести само када стамбени фонд прелази просечне потребе друштва. [...] У садашњим условима, зато, треба организацији основе стана поклонити дубљу пажњу и тражити она решења која воде бригу о потребама појединаца и

---

³³⁷ Čanak, „Neke projekcije razvoja koncepta stambenog prostora u našim uslovima“, у „Savetovanje: ‘Budućnost stambenih naselja. Beograd 26, 27 i 28. maj 1977.’“, *Komunikacije '77*, maj 1977.

породице, а исто тако и о потребама целог друштва, јер за велики број породица стамбено питање није решено на задовољавајући начин.³³⁸

Са аспекта односа дневне и ноћне зоне у стамбеној јединици најчешће су примењивана два типа организације стана:

- организација прати биолошки ритам породице (подела на дневну и ноћну зону);
- два центра – генерацијска подела.

Схема стана у којој организација стана прати биолошки ритам породице (подела на дневну и ноћну зону), примењена је у великом броју решења. За разлику од ове концепције организације која је примењивана и раније (Александар Клајн, 1929. година), питање два центара у стамбеној јединици је први пут разматрано на симпозијуму „Стан и становање“ у организацији Бироа за грађевинарство, у Београду 1971. године.

Подела стана на два центра настала је из потребе поларизације, односно потребе за груписањем и дружењем према узрасту, на релацији старији–млађи (Ил. 6.2.3–3).

Савремена нуклеарна породица (породица која, као и свака породица до сада, има кључну улогу у преузимању биолошког наслеђа, преношењу културног наслеђа и у социјализацији индивидуе) је ограничена углавном на мали број чланова. У њој су јаче него до сада наглашена два света: свет родитеља и свет деце.³³⁹

Реч је о питању релевантном за развој и равнотежу односа у породичној групи, питању које је доводило у искушење класичну организацију простора са јасном поделом на дневну и ноћну зону. Могућности да се дође до задовољавајућег решења сагледане су у оквиру поставке стана са два тежишта: једног у зони боравка и другог у зони његовог продужетка – породичног стола.

---

³³⁸ Mate Bajlon, „Stan u Beogradu“, *Arhitektura i urbanizam* (Beograd), бр. 74–77 (1976): стр. 20.

³³⁹ Mate Bajlon, *Stanovanje. Tema 1: Organizacija stana* (Beograd: Arhitektonski fakultet, 1979), стр. 20.

Још једна, веома битна тема у анализираном периоду, била и кружна веза, која је представљала један од главних мотива у организацији стана, јер се сматрало да омогућава слободу и могућност избора правца кретања, чиме стан добија потпуно нови квалитет и већу употребну вредност. Овај концепт је, такође, допринео преклапању и прожимању дневне и ноћне зоне стана. На овај начин омогућен је већи степен повезаности различитих активности унутар стана. Зоне стана нису више биле строго поларизоване, већ је повезивање постало еластичније и директније. Сфера домаћинства је у овој шеми добила другачију позицију и улогу у оквиру стана. Ова зона је постала „комуникативнија“ (више повезана са осталим деловима стана) и допринела тежњи корисника да директно учествују у простору, односно њиховој могућности да се спонтано укључују или искључују у односу на одређене активности у стану.

Када је у питању структура стана, у вези са југословенском праксом у области пројектовања станова, од изузетног социолошког значаја је питање окупљања породице и трансформације дневне зоне у стану. Како је истакнуто у радовима Мате Бајлона, трансформација патријархалне у демократску или нуклеарну породицу донела је сасвим нови породични живот и унутарпородичне односе, тако да свакодневица породичног живота, сва у знаку изузетне динамичности и индивидуализације, намеће потребу повременог колективног живота породице – окупљања свих њених чланова.

Ово окупљање се раније обављало „око стола“ при заједничком обедовању. Кроз заједнички обед и разговор, појединац се напајао емоционалном топлином. Ту су се људи ослобађали својих напетости, поверавали, саветовали, речју, оспособљавали се за свакодневне животне напоре. Тај „заједнички сто“ имао је менталнохигијенски и психотерапеутски ефекат ненадокнадиве вредности, како за сваког појединог члана породице, тако и за кохезију породице као групе. Данас све чешће чланови породице раде у различито време и хране се ван свог дома. Заједнички сто тражи замену у својој функцији. То је савремена дневна соба. По својој функцији /и за појединца и за породицу/ дневна соба мора да представља конститутивни елеменат структуре стана.³⁴⁰

---

³⁴⁰ Ibid.

Због ограничених економских могућности економичност је често постигнута смањењем броја „класичних“ просторија, односно предвиђањем лежаја за члана породице у дневној соби. Питање лежаја у дневној соби за члана породице било је стално актуелно као предмет бројних закона, расправа и дискусија, јер је сматрано да негативно утиче на социјалне услове, и да је неприхватљиво као стандард, јер не омогућава неометано окупљање. Министарство грађевина ФНРЈ доноси 1947. године прве нормативе (привремене прописе) којима се регулишу одређена питања масовне стамбене изградње. Овим прописима искључује се лежај из дневне собе, а такође и из стамбене кухиње. Сматрано је да у супротном ни окупљање није неометано, а ни особа којој припада тај лежај не може развијати интиман индивидуални живот. Изузетак су чинили станови за три особе уколико су предвиђали лежај за трећег члана домаћинства у стамбеној ниши, или су имали стамбену кухињу са одвојеном нишом за припрему хране и две собе од којих једну за две, а једну за једну особу, што значи без „дневне собе“. Међутим, већ следеће, 1948. године, формирањем комисије у оквиру Министарства грађевина ФНРЈ, као засебне групе за изградњу стамбених објеката на Новом Београду, поново је дозвољено пројектовање лежаја у пролазној дневној соби. Овај концепт је континуирано био предмет бројних критика.

Без обзира на то које се површине за једну особу у стану предвиђају, или за коју величину породице или за коју „категоризацију“, не може се прихватити као исправна поставка према којој се, било каквим упутствима, једном члану породице за разлику од других ускраћује право на интиман лични део живљења, односно присиљавати га да се развија у простору одређеном за заједнички живот обитељи, у којем се поред тога (негде више, негде мање), одвијају и други проширени садржаји. А ако нема могућности да уз основно обезбеђење простора за интимни живот сваког појединца у обитељи пружимо оно што би било пожељно, а и више од тога, и то прокламујемо, онда приступимо решавању — отворено. То значи да поред обезбеђења индивидуалних потреба за одмарањем, радом, повременом изолацијом и слично треба омогућити и заједничке

манифестације живота у породици на начин како нам то омогућавају средства, али никако на уштрб оног првог.³⁴¹

Међутим, без обзира на критике и покушаје да се ова пракса пројектовања лежаја у пролазној дневној соби промени, у свим упутствима која прописују питања из пројектовања и изградње станова, сем у упутствима Министарства грађевина ФНРЈ из 1947. године, предвиђа се за једног члана породице лежај у дневној соби, која уједно представља и заједничку просторију за све чланове породице у стану.

Као резултат бројних истраживања, у циљу решавања проблема лежаја у пролазној дневној соби, 1957. године је приказан предлог проширене комуникације као централног места за окупљање породице. Користећи део комуникације за смештај трпезаријског стола, предвиђа се у стану економичан простор за окупљање породице. Породични сто је део традиције, али у новим друштвеним условима добија нову улогу – улогу вишенаменске тачке – регулатора флексибилности и повећане употребне вредности стана. Простор проширене комуникације је у директоној вези са виталним деловима стана и значајно доприноси квалитету међусобне повезаности ових простора. Упоредо са проширеном комуникацијом појављују се и други елементи који обогаћују садржај и кроз нову инструментацију уносе промене у односу на „класичну“ концепцију стана. Интимније повезивање кухиње са проширеном комуникацијом даје нове импулсе заједничком животу породице: додатак у виду простора за неке садржаје домаћинства (шивење, пеглање, хоби и сл.), или проширени део комуникације за игру деце и друго. Све су то нови пунктови око којих се одвијао живот у стану, који су упоредо са оријентацијом на два центра, кружном комуникацијом и примењивањем принципа стана који расте или се смањује, имали велики утицај на формирање социјалистичке културе вишепородичног живота у колективу. Могућност породичног окупљања у оквиру проширене комуникације у становима без дневне собе приказана је на два карактеристична примера. На овај начин, трпезаријски сто више није био планиран у посебној соби, већ у делу простора намењеном комуникацији.

---

³⁴¹ Bajlon, „Stan u Beogradu“, стр. 25.

6.3 РЕЛАЦИЈА АРХИТЕКТУРЕ И ПРИРОДЕ

6.3.1 Енвајронмент је процес

Постоји и друга опасност да се идеја **енвијронмента** (*подвукао Ф.К.*) отупи. Тиме што се акценат даје на само неке аспекте околице – оне који су у датом часу највећи акутни проблем – као нпр. сада пречишћавање зрака и воде, тупи се основна идеја **цјеловитог сагледавања и покушавања рјешавања**.³⁴²

Имајући у виду да се, као што је у теоријском делу већ поменуто, у оквиру енвајронментално-бихевиоралних студија енвајронмент посматра као врло комплексан појам, важно је истаћи да овакав начин посматрања енвајронмента проналазимо у архитектонској литератури Југославије још седамдесетих година прошлог века. Као један од најзначајнијих проблема у овом периоду, истиче се неразумевање комплексности појама енвајронмент. У тексту „Околина је процес. Теоретске могућности једне нове праксе“ истиче се да се „појаве у околини“ и њихове међувезе приближавају таквим размерама комплексности које су недостижне традиционалним облицима планирања и контроле. Такође, истиче се да се у архитектонској и урбанистичкој пракси та комплексност у забрињавајућој мери игнорише и решава екстремним поједностављивањем у односу на стварне процесе, као и изостављањем читавог низа врло релевантних структура у „околини“.³⁴³

У том смислу, потенцира се значај и позиција пројектантске професије у сагледавању и унапређењу овог проблема. Заправо, износи се став да се пројектовањем, дизајнирањем, планирањем и контролом енвајронмента успоставља његова организација као предуслов биолошке и друштвене егзистенције човека. Критовац у том контексту истиче да се:

[...] не пројектирају објекти, већ наменско-функционални системи [...] Не проматрају се више дисконтинуирана стања објеката већ континуирано одвијање

---

³⁴² Критовац, „Environnement tema dana za sutra“, стр. 5–6.

³⁴³ Дакић и Критовац, „Okolina je proces. Teoretske mogućnosti jedne nove prakse“, стр. 36.

процеса, које је каткада само у сфери информационе а не материјалне структуре...³⁴⁴

Јасно се истиче и проблем делововања архитектата у односу на приватне просторе. Упућује се на чињеницу да стан не сме да се посматра као систем одвојен од своје околине:

Стан није само стамбени простор већ прије свега део цјелокупнога животно-урбаног простора. Са станом је закупањен и дио природе, дио друштвених садржаја, дио комуникација. Стан постаје мјерило раста структуре.³⁴⁵

Такође, у први план се истиче тзв. јавна, друштвена сфера „околице“, где за „дизајнера“ има посла и истражује се значај релација између корисника и енвајронмента. Инсистира се на интегралном посматрању природних и артефицијалних елемената енвајронмента. У том контексту расте свест да енвајронмент не треба посматрати само као физички простор, већ као систем.

У већ поменутом тексту „Околина је процес“ из 1970. године прошлог века потенцира се значај текстова Кристофера Александра. Овај аутор врло је значајан за примену енвајронментално-бихевиоралних теорија у архитектури. Међутим, како Дакић истиче, објављивање неких текстова, међу којима су и текстови овог аутора, свесно је избегавано у југословенској средини.

Већ је, између осталих, Кристофер Александер својим познатим есејом „Град није дрво“ (који још до данас, што није нипошто случајно, није угледао свјетло дана у нас) упозорио на трагичну заблудност оног, данас још просторног планирања и пројектирања, које не види и не узима у обзир **системску испреплетеност** (*подвукао С.Д.*) и међусобну увјетованост појединих урбаних функција, па зато и предмета, те предлаже њихово једноставно линеарно хијерархијско прибарање, као на каквом геометријски идеалном симетричном дрвету [...] Александрова препорука и захтјев не могу се разумјети ни провести унутар традиционалног начина урбанистичко-архитектонског и дизајнерског мишљења и дјеловања.³⁴⁶

---

³⁴⁴ Krirovac, „Environnement tema dana za sutra“, стр. 5–6.

³⁴⁵ Delalle, „Urbarhitektura –kontinuitet života“, стр. 12.

³⁴⁶ Dakić i Krirovac, „Okolina je proces. Teoretske mogućnosti jedne nove prakse“, стр. 35–38.

Дакић и Кривоац критикујући површну иницијативу за хуманизацијом простора у контексту комплексности енвајронмента истичу да је веома актуелна тенденција да се хуманизацији простора тежи „прибирањем само довољног броја ауторски оригиналних и квалитетно обликованих објеката, што свакако не води целовитом сагледавању енвајронмента“. Ова критика позива се и на упозорење Кевина Линча (Kevin Lynch) да се врло често градови сматрају колекцијама мањих околина, али да је то становиште исто толико тачно колико и оно које сматра да је лепа зграда састављена од низа лепих соба. Насупрот томе, свака физичка целина је подложна утицају не само квалитета њених делова, већ и целовите организације и решења. У том контексту, предлаже се да фокус на еуклидовски тродимензионални простор у архитектонској и урбанистичкој пракси треба да буде проширен на „мултидимензионални динамички простор“. Неопходно је увођење барем временске димензије. Овакав приступ не би имао за последицу пројектовање:

[...] **статички изолираних** (нагласио С.Д.) у времену закречених љепотана, већ се објекти, производи, зграде итд. затјечу у њиховом вишем процесном значењу; не занима нас, осим с изузетно оправданог аспекта, зграда по себи, већ њена претпостављена експлоатацијом остварена сврха, која допушта такву измјену њене физичке структуре да зато и не можемо више говорити о непромјенљивом круто даном објекту, већ о једном оствареном концепту динамичке функционалне и структуралне комплексности, задане усмјереношћу пројектантског и касније експлоатационог процеса.“³⁴⁷

У тексту се јасно истиче значај енвајронментално-бихевиоралних аспеката простора и његове флексибилности и прилагодљивости захтевима корисника. Оно што је веома важно, поред пројектантског, јасно се истиче и наглашава и процес експлоатације објекта. Такође, у наставку се истиче да овако постављен модел пројектовања и изградње није комплетан само постојањем материјалних елемената, већ је неопходно узети у обзир и нематеријалне делове структуре, као што су нпр. информационо-комуникациони елементи.

---

³⁴⁷ Ibid., стр. 36.

Процеси у околини постоје у међусобно интегрираном функционирању материјалних (*hardware*) и информационих (*software*) елемената структуре.³⁴⁸

6.3.2 Интегрални приступ простору

Паралелно са ставом да енвајронмент представља комплексан систем, развија се и став да је у том контексту неопходан интегрални приступ простору.

Наиме, интегрална теорија простора, као истинско критичко мишљење простора, дакле архитектуре и урбанизма, **не завршава се у површинским и формалистичким заблудама историјске концепције стилова у архитектури** (*подвукла А.П.*), него она преиспитује мјеру, сумјерљивост просторног облика цјеловито појмљеним животним процесима, а они су неодрживи изван **цјеловитости и пунине** проматрања сваке архитектонске или урбанистичке појаве.³⁴⁹

Пасиновић још истиче да је смислен само онај просторни концепт који примарно у својој суштини разуме конкретност и одређеност и географског и културног амбијента. Дакле, потенцира се локални друштвено-еколошки контекст као фактор који битно утиче на пројектантске концепције. Указује се на значај локалног контекста и специфичности природних фактора. За разлику од периода модерне, јасан је отклон од посматрања природе као универзалне. Овакво полазиште инсистира на „конкретном односу човека и простора“, јер „једино такав простор јест повијесно мјесто и истинско боравиште човјека“. Међутим, како Пасиновић истиче, за овакво полазиште предуслов је интердисциплинарни приступ:

Зато су потребне студије, које су тек подлога архитектонској креацији. А она је нужно у облику аналитичка, како би синтетски резултат био квалитетнији.³⁵⁰

---

³⁴⁸ Ibid., стр. 37.

³⁴⁹ Pasinović, „Integritet prostornog jedinstva“, стр. 5–7.

³⁵⁰ Ibid.

На тродневним разговорима, излагањима и догађајима на „Комуникацијама 77“ изнет је став да је развој научно-истраживачког рада у области архитектуре веома спор, пре свега јер је истраживачки рад усмерен готово искључиво на поступке рационализације изградње. Архитект Михаило Чанак истиче да се квалитативни скок може постићи само једним, из основа различитим, приступом пројектантској проблематици. Такав приступ подразумева следеће карактеристике:

- Пре свега посебно је неопходно појаснити циљеве, не само декларативно, већ и суштински потребно је схватити да је једини коначни циљ **корисник** (*подвукао М. Ч.*), његове потребе и захтеви, усклађени са потребама, императивима и ресурсима друштва у целини.
- У складу са циљевима треба доћи до нових просторних концепција који ће далеко више него што је то данас случај **интегрисати просторне нивое** (стан, објекат, насеље) и **разне проблемске категорије** (простор, технологија, економија, социо-психологија, политика, итд.).
- Даље, у складу са овим концептима, потребно је трансформисати данашње процесе пројектовања и одлучивања у овој области. То је, како је речено, могуће само кроз **интердисциплинарне процесе тзв. „интегралног“ гледања и пројектовања**, пошто је оно што данас називамо интердисциплинарним приступом у највећем броју случајева само парцијализација задатка који се извршава несинхроно, са деловима различитог квалитета, са различитим приступом и различитим језицима.
- Потребно је разлучити техничке поступке и креативне процесе. Неспорно је да су они међусобно тесно испреплетани и да је то доста тешко, али је сигурно и то да рационалне поступке доношења одлука треба прилагођавати свуда где је то могуће и корисно. То, свакако, не значи да ће улога креативности и креативног интуиција изгубити у значају. Они ће само наћи своје право место и концентрисати се на све процесе који се не могу довољно контролисати и вредновати рационалним поступцима.³⁵¹

Значајно је приметити да су поменуте теме значаја и улоге корисника у пројектантском процесу, интеграција просторних нивоа, интердисциплинарност,

---

³⁵¹Čanak, „Neke projekcije razvoja koncepta stambenog prostora u našim uslovima“, у „Savetovanje: ‘Budućnost stambenih naselja. Beograd 26, 27 i 28.’“, *Komunikacije '77*, мај 1977.

„интегрални“ приступ пројектовању, релација креативности и рационалних поступака у процесу пројектовања, актуелне и у данашњем тренутку. Међутим, такође је евидентно да постоје проблеми у имплементацији и унапређењу ових аспеката, односно да и даље не постоји развијена пракса примене ових метода и знања у архитектури.

6.3.3 Амбијент природе – искуство природе

Рад полази од претпоставке да је важан аспект „еколошког приступа архитектури“ људско, сензитивно и социолошко искуство *in situ*. Односно, да у односу архитектуре и природе веома значајну улогу има и квалитет искуства енвајронмента, како природног, тако и изграђеног. Формални и технолошки аспект архитектонског истраживања занемарује критичку димензију искуства архитектонског простора.

Искуство простора постаје све значајнија тема у овом периоду, а већ је истакнут значај теме амбијента. Основна критика модерне архитектуре огледа се у ставу да усредсређеност на форму и стереометријске обрасце неминовно доводи до одсуства интеракције корисника са амбијентом и потпуног занемаривања просторних односа у архитектонском пројектовању, односно сукоба са амбијентом. О значају искуства природе текође се воде бројне дискусије. Пасиновић наводи:

Емотиван приступ укључује „директно просторни“ начин, где створено аксиоматски представља непатворен просторни однос. Зашто? Тај човек био је или јест одређен природом. **Његова активност долази као субјективна јека визуелних опстојности посве одређеног мјеста природе** (*подвукла А.П.*).

У таквим околностима просторни облик је одуховљена предметност, до сржи прожета пуном узајамношћу човјека и природе (сензорна испуњеност пејзажом, искуство стицано праксом грађења).³⁵²

Веома је значајна теза о неодвојивости географског и друштвеног амбијента и њиховом утицају на човека. Овакво полазиште и „коренитије сагледавање ових

---

³⁵² Pasiновић, „Integritet prostornog jedinstva“, стр. 5–7.

спона побуђује склад човјека и простора“. У том хуманом изграђеном амбијенту природа има посебно место:

Просторно стваралаштво изворима је везано уз природне увјете. Архитектура и урбанизам су првотно били афирмација датости одређеног географског мјеста, које се узајамношћу присутности субјекта структурира у географски амбијент. **Неодвојивост географског и друштвеног амбијента (тзв. „природне“ и „умјетне“ средине) у њихову значењу по човјека** (нагласила *J.P.T.*) претпоставља посебност и непоновљивост сваке појединачне просторне реализације.

Овакав приступ уједно представља одговор на отуђење људи од енвајронмента, како природног, тако и изграђеног. Пасиновић наводи да човеково схватање простора почиње ступњевима које означавамо као етапе несвесног и свесног просторног еквивалента. Први начин просторног мишљења везан је искуством и доживљајем који битно одређује природа, било као градивни материјал, било као осјећај, спознаја или знање простора.³⁵³

Баште и алотменти свакако представљају потврду ове тезе, како спонтано настали (Блок 23), тако и пројектовани и планирани (насеље Церак Виногради). Већ је истакнуто да је становништво новопроектваних београдских стамбених насеља у великој мери досељено из руралних крајева. У том смислу, културне вредности и обрасци досељеног у великој мери су утицали на начин коришћења простора. Тако се као последица потребе за директним контактом са природом у Блоку 23 као облик дивље градње јављају спонтано настали алотменти. Ове баште говоре о потреби и значају за идентификацијом са природном средином, за припадањем одређеном простору, било да је то сађење цвећа, или већи, значајнији облици. Овакво понашање корисника упућује и на значај локалне урбане културе, као једне диференцијације, специфичности, која умногоме утиче на резултат идентификације становника са насељем.

---

³⁵³ Ibid.

6.3.4 Еколошки приступ пројектовању

Већ је истакнут значај хигијенских аспеката у модерни. Њихов значај подржан је и у постмодерни, али је фокус умерен и ка еколошким аспектима.

Један од примера оваквог полазишта је Блок 19а на Новом Београду. Карактеристика урбанистичке позиције овог новобеоградског блока свакако је одступање од класичне ивичне поставке објеката у блоку. Разлог за то су, како аутори наводе, пре свега еколошке природе. Са еколошке тачке гледишта, у циљу постизања најоптималније позиције објеката са аспекта заштите од буке и аерозагађења који су на овој локацији веома изражени, аутори примењују принцип позиционирања „стамбених објеката у средишту простора“. Аутори наглашавају да су на тај начин одступили од до тада примењиваног модела организације стамбеног блока у Новом Београду са принципом постављања стамбених објеката уз ободне булеваре и остављањем **зелених „шупљина“** (нагласила *J.P.T.*). Они сматрају да је у односу на неповољне еколошке услове животне средине ово било веома неповољно решење (Ил. 6.3.4–1, 6.3.4–2).

Требало је што више повући станове из угрожених зона. Та намера је водила ка сакупљању стамбених објеката и загушивању изграђености, у самом средишту блока као еколошки највреднијој зони. „Споља“ је тако остајао један појас неизграђених површина као заштитни омотач око станова – њихова **„зелена корона“** (нагласила *J.P.T.*).³⁵⁴

Према речима академика Милана Лојанице, једног од аутора овог блока, просторна композиција блока, односно дијагонална усмереност објеката, у великој мери је условљена жељом да се изграђене структуре блока што боље уткају у појас приобаља, као и аргументима добре оријентације, проветравања и заштите од аерозагађења. Оријентација север-југ омогућила је бољу осунчаност,

---

³⁵⁴ Milan Lojanica, „Blok 19a u Novom Beogradu“, у Miloš Jarić, ed., *40 godina građevinarstva Socijalističke Republike Srbije* (Beograd: Časopis Izgradnja, 1987), стр. 123.

прозраченост међупростора, избегавање директног удара кошаве у фронт фасаде, и удаљеност од јаким ободних саобраћајница.³⁵⁵

Такође, значајно је поменути тенденцију интересовања за биолошку хармонију која се надовезује на тада актуелне текстове о хомеостатској равнотежи екосистема у укупној животној средини где се све кризне ситуације у друштву мере у односу на поремећаје, или насупрот томе, у односу на уравнотежена стања биолошких екосистема.

Као последица развоја енвајронментализма и нафтне кризе седамдесетих година XX века још један од значајних аспеката у овом периоду свакако представља и раст свести о улози енергије у архитектури. Природа се у том смислу посматра као извор енергије, али и као конститутивни, градивни елемент архитектуре. Као један од примера ове тенденције, можемо навести истраживања архитекта Зорана Јаковљевића са циљем проналажења нових функционалних могућности и рационалних просторних облика у смислу очувања енергије.³⁵⁶ Количина енергије која се користи у изградњи објеката у овом периоду значајно је повећана због развоја грађевинске индустрије. Соларна енергија и идеје пасивне соларне архитектуре и пасивне вентилације развијале су се у концепте који постају интригантни, авангардни и привлачни у овом периоду. Међутим, иако је уведен концепт нискоенергетских зграда, и даље је углавном реализован само у једнопородичним кућама за ретке појединачне клијенте и у кућама самих архитеката.

---

³⁵⁵ Lojanica, „Blok 19a u Novom Beogradu“, у *40 godina građevinarstva Socijalističke Republike Srbije* стр. 125.

³⁵⁶ Anonim, „Jedan projekat porodične stambene zgrade – projektant Zoran Jakovljević“, *Arhitektura i urbanizam* (Beograd) бр. 33–34 (1965): стр. 73.

Глава VII

7.0 ЕВАЛУАЦИЈА РЕЗУЛТАТА ИСТРАЖИВАЊА: ПОТЕНЦИЈАЛИ, ПРАВЦИ И МОГУЋНОСТИ

7.1 КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА РЕЗУЛТАТА ИСТРАЖИВАЊА

7.1.1 Однос према климатско-еколошком контексту

Резултати истраживања потврђују значај локалног климатско-еколошког контекста у архитектонском пројектовању са аспекта усклађености објекта са енвајронменталним аспектима средине, климе и места, као и његовог потенцијала да одговори на често непредвидиве карактеристике људског понашања и локалног контекста. Наведени примери показују да су занемаривање ових аспеката оштро критиковали пре свега корисници, али и стручна јавност.

Ова критика се посебно односи на објекте грађене у стилу модерне. Као што је истакнуто, у пројектовању ових објеката је било доминантно полазиште да архитекти, урбанисти и планери кроз своје пројекте имају могућност да мењају енвајронмент, али и друштво. То је пројектантима обезбедило осећај супериорности и контроле. У исто време, овакав једностран однос између људи и енвајронмента у пројектантским концепцијама, довео је до заобилажења сложености интеракције људи, објеката и природне средине. Поменути проблем је додатно продубљен чињеницом да је модерна негирала локалне специфичности места (специфичност пејзажа, климе, топографије, биосфере, временских услова итд.) и природу посматрала као универзалну. Дакле, општеприхваћен је био став да енвајронмент има детерминистички утицај на многе аспекте људског живота, без много разматрања о међусобним утицајима и повратним везама. Поред тога, улога локалних климатских и еколошких аспеката била је секундарна у односу на идеолошке и економске аспекте пројектовања.

Међутим, без обзира на овако поједностављен модел климатско-еколошког контекста објекта, не смемо занемарити чињеницу да је у модерни развијена свест и идеја о социјално и енвајронментално одговорној архитектури. Веома је јасно да

је модернистима једна од примарних преокупација брига за омогућавање здраве средине путем: сунца, свежег ваздуха и зеленила. Дакле, хигијенски обрасци и однос између човека и енвајронмента у смислу комфора и благостања, забринутост због отуђења људи од природе, дугог дневног путовања до места рада, загађености, неправедне социјалне стратификације, недостатка дневног светла и вентилације у већини стамбених простора, и генерално пренасељености градова, свакако су били важни фактори у архитектонском пројектовању у овом периоду. Међутим, иако је све набројано упућивало на аспекте од значаја за савремене принципе енвајронменталног пројектовања, модерни покрет је свакако био оштро критикован због занемаривања карактеристика локалног контекста, климе, места итд.

За разлику од модерне чије је полазиште било да ослободи свет од неадекватности вернакуларне архитектуре, постмодерна је потенцирала значај локалних еколошких и културних вредности. Поред хигијенских, већи значај добијају и други климатско-еколошки аспекти. Разматра се улога енергије у архитектури, и појављују се први предлози соларних објеката, премда само на примерима једнопородичних стамбених објеката. Објекти се урбанистички позиционирају тако да се обезбеди најбољи степен инсолације, проветравања, заштита од буке и загађења, али и да се обезбеди најбољи поглед у односу на природну средину. Такође, јавља се свест о неопходности примене локалних материјала.

Дакле, раст свести о значају локалног климатско-еколошког контекста можемо препознати у оба периода. Међуим, док је у модерни акценат на хигијенским аспектима средине и негирању локалног контекста, у постмодерни се његов значај потенцира, односно у пројектантском процесу је наглашен значај и неопходност функционалности објекта у складу са еколошким и културолошким условима.

Док је модерна била утемељена на веровању да људски прогрес треба да се мери и оцењује искључиво у погледу доминације природом, постмодерна помера фокус на трансформацију односа „човека“ и „природе“. У том смислу, резултати истраживања потврђују да је однос човека и природе без сумње претрпео значајне

промене, нестајање граница и мутације, што је значајно утицало на савремени архитектонски дискурс.

Такође, у контексту савременог схватања енвајронменталне архитектуре и одрживости, богатство архитектонске енвајронменталне историје свакако не може бити оспорено, међутим, треба имати на уму да то представља веома мали део грађевинске индустрије у целини.

7.1.2 Позиција корисника у пројектантском процесу

Позиција корисника у архитектонском пројектовању заузима значајно место, како у модерни, тако и у постмодерни, међутим са различитим фокусом у зависности од кључних пројектантских и енвајронментално-бихевиоралних полазишта (детерминистичко, интеракционално). Веома је значајна чињеница да анализирани период обухвата време највећих технолошких и социолошких промена на територији Београда, када је у питању изградња стамбених насеља

Треба свакако нагласити да у време дефинисања манифеста и принципа модерне архитектуре енвајронментално-бихевиоралне студије као област нису још увек ни постојале. У поглављу о енвајронменталном детерминизму у српској архитектури, односно специфично у пројектовању и изградњи стамбених насеља у Београду, препознати су углавном спорадични покушаји појединачних архитеката да се информишу упознајући се са тада актуелним социолошким и бихевиоралним теоријама. Иако се у периоду појаве и развоја постмодернизма већ увелико развија и област енвајронментално-бихевиоралних студија, и расте свест архитеката о њиховом значају, свакако и даље не постоји развијена пракса примене ових знања у области архитектонског пројектовања.

Када су у питању аспекти енвајронмента, корисника и понашања, архитекти модерног покрета ослањали су се пре свега на своју интуицију, сопствено искуство и „здрав разум“. Такође, веома важну улогу у успостављању идеја о томе шта је добар енвајронмент имале су и политичке агенде. Међутим, евидентно је да међу архитектурама у овом периоду постоји интересовање да уче из

области које бисмо могли назвати претходницама енвајронментално-бихевиоралних студија³⁵⁷.

Са масовном стамбеном изградњом и очигледним незадовољством становника многим аспектима нових стамбених објеката, ограничења у ставовима модерниста постала су јасна. Модели на које су се архитекти ослањали при пројектовању били су најчешће превише поједностављени. Модел енвајронмента био је поједностављен, модел човека такође, а посебно значајно, како кључни теоретичари тврде, модел релације људи и енвајронмента није био само превише поједностављен, већ у великој мери и погрешан.³⁵⁸

Енвајронмент је генерално сматран физичким параметром за људско понашање, међутим из данашње перспективе јасно је да је енвајронмент много комплекснији од тога. Њега такође чине културна и социјална димензија. Поред тога, физички, културни и социјални контексти су нераскидиво повезани у отвореном, а не у затвореном систему.

Људи/корисници су такође веома различити, са спектром различитих потреба, много сложенијих и комплекснијих од оних које су архитекти узимали у разматрање. Највећи део филозофије модерног покрета био је заснован на разматрању само две од пет група основних људских потреба које је идентификовао Маслов (Abraham Maslow)³⁵⁹: физиолошкој и потреби за сигурношћу. Карактеристично је да се ове две групе потреба налазе на дну пирамиде Масловљеве хијерархије људских потреба. Једана од најзначајнијих промена у пракси архитектуре била је појава систематског приступа

---

³⁵⁷ Видети: Ljiljana Baklaić-Punišić, „Metodologija vrednovanja stambenih naselja za potrebe programiranja stambene izgradnje – magistarski rad“, *Horizonti urbanizma, program za pridružene članove*, Beograd: Jugoslovenski institut za urbanizam i stanovanje, br. 15 (1981)

³⁵⁸ Lang, “Design Theory from an Environment and Behavior Perspective”, in *Advances in Environment, Behavior, and Design*, p. 77.

³⁵⁹ Maslow, Abraham. *Motivation and personality* (New York, NY: Harper, 1954). Масловљева хијерархија људских потреба се састоји од пет група потреба, а то су, од најниже до највише, физиолошке потребе, потребе за сигурношћу, потребе за припадношћу, потреба за уважавањем, и потреба за самоостварењем.

архитектонском програмирању и фокус на антропometriју. Врло мало пажње било је посвећено бихевиоралним облицима (нпр. манифестације) ових потреба у различитим културним контекстима. Претпоставке о природи основних људских бихевиоралних процеса – људски мотиви, перцепција, спознаја и намере, као и понашању у простору, биле су врло ограничене. Недовољно пажње било је посвећено и модалитетима перцепције и улози покрета у перцепцији. Када је у питању понашање у простору, премало пажње било је посвећено концептима приватности и социјалне интеракције и механизмима за њихово постизање.

По питању интеракције човека и енвајронмента, општеприхваћен став био је да енвајронмент, а посебно артифицијелна архитектонска компонента, има детерминистички утицај на многе аспекте људског живота: понашање у простору, формације друштвене организације и естетско искуство. Енвајронмент је у исто време био виђен и као стимулатор, а понашање као одговор, без много разматрања о међусобним утицајима и повратним везама.

Ово је веома поједностављен и наиван модел посматрања енвајронментално-бихевиоралног интерфејса, међутим и данас је често заступљен у архитектонској мисли. Улога социјалних и културних аспекта енвајронмента била је углавном занемарена као фактор у пројектовању.

Најзад, шездесетих и седамдесетих година XX века ограничења модернистичког модела човека и ставова о људском понашању, експлицитно или имплицитно, постала су јасна. Објекти, суседства и насеља једноставно у пракси нису функционисали онако како су замишљени. Од архитектуре се захтевао већи диверзитет и богатство приступа, како би могла да одговори на заиста велики диверзитет и богатство људских потреба и личности. У том контексту, значајна критика била је упућена на рачун позитивистичке теоретске базе модерног покрета у архитектури.

Уколико компаративно посматрамо релевантне енвајронментално-бихевиоралне феномене у односу на карактеристичне просторне нивое стамбених насеља, приказане у другом делу истраживања, приметимо да је у два посматрана периода присутан фокус на различитим аспектима релације корисника и простора. Док је у модерни изражен фокус на колективизму – аспектима

здравља и хигијене, антропометрије, али и социјалне једнакости и правде, у постмодерни је обухваћен знатно шири и сложенији спектар људских жеља и потреба. Међу релевантне феномене, свакако можемо убројати следеће: културне вредности, социјална интеракција, искуство простора, перцепција, идентитет, припадност стамбеном простору и персонални простор.

Као критика и реакција на поменута ограничења модернистичког модела човека и ставова о људском понашању, постмодернизам карактерише став да односи између људи и енвајронмента нису тако директни и каузални као што детерминистичка парадигма предлаже. Ово признање довело је до промена, односно препознавања значења и других атрибута, као посредничких фактора у интеракцији људи и енвајронмента. Као што је у претходним главама овог рада приказано, претпоставка да значења која људи додељују енвајронменту посредују ефекте које енвајронмент има на људе и да су таква значења истовремено одредили и модификовали сами људи, имала је велики утицај на архитектонско пројектовање.

Оно што је важно, јесте да су се архитекти који су припадали овој групи окренули бихевиоралним наукама за разумевање шема људског понашања. Међутим, није било довољно знања на који начин изграђени енвајронмент може да обезбеди такво понашање, односно није било довољно знања о односу понашања и енвајронмента.

Као један од основних проблема у постмодерном периоду у односу на позицију корисника у пројектантском процесу, наводи се проблем искључивања крајњег корисника из пројектовања. Узрок томе је, поред изградње великог броја објеката у кратком периоду, према мишљењу стручне јавности, и постојање „мамутских“ пројектних бироа при грађевинским бироима. Такође, велики проблем за учеснике у стамбеној изградњи, архитекте, планере, социологе, психологе итд. представља чињеница рада са „великим бројевима“. У складу са истакнутим проблемима истиче се да је навећи број унапређења стамбених решења резултат интуиције и креативности архитеката, а не примене нових метода пројектовања и резултата научно-истраживачког рада. Као резултат оваквих схватања, као једна од најважнијих тема у поменутом периоду, издваја се

неопходност партиципације. Међутим, основни проблем за примену овог концепта у пракси представљала је чињеница да је крајњи корисник у овом процесу био непознат у највећем броју случајева. Такође, велики проблем представљала је и чињеница примене „различитих критеријума“ доделе станова, који нису узимали у обзир адекватност стамбеног простора породичним ситуацијама, због чега је резултат стамбене изградње често био несклад између броја корисника и додељених структура станова.³⁶⁰

Са аспекта позиције корисника у архитектонском пројектовању у периоду истраживања изузетно је значајно саветовање „Будућност стамбених насеља (планирање, програмирање, урбанистичко пројектовање, реализација, коришћење)“ које је 1977. године одржано у Центру за планирање урбаног развоја у Београду (Ил. 7.1.2–1). Закључци са овог скупа репрезентују генерални став стручне јавности у вези са актуелним темама и проблемима везаним за стамбену архитектуру, имајући у виду да су на поменутом скупу учествовали архитекти из целе бивше Југославије, аутори најважнијих стамбених остварења, као и истраживачи, социолози, психолози итд. Увид у Књигу 5 где су приказани завршни извештаји и резимеи, потврђује развијену свест о значају корисника у архитектонском пројектовању стамбених насеља, као и свест о неопходности унапређења релације корисника и стамбеног простора, како природног, тако и изграђеног. Један од главних закључака скупа био је следећи:

У протеклих тридесетак година осећа се стална тежња урбаниста и других стручњака да, при планирању и изградњи насеља **посматрају кроз однос корисника становника и простора** (нагласила *J.P.T.*). Питање овог односа решава се у првим годинама послератне изградње кроз покушаје утврђивања оптималних структура станова (по собности и површини) уз поштовање друштвено-економских услова и општеприхваћених стандарда. Хигијенски обрасци, примарни у првим реализацијама, касније се надограђују новим

---

³⁶⁰ Мате Бајлон, „Корисник у процесу стамбене изградње”, *Изградња* 8 (1981), стр. 34-35.

условима који долазе као последица **истраживања у области економије, социологије или психологије становања** (нагласила *J.P.T.*).³⁶¹

Наведена пројектантска полазишта јасно приказују промену фокуса у односу на корисника и прелазак са детерминистичке на интеракционалну парадигму. У закључку се јасно наглашава значај енвајронментално-бихевиоралних аспеката при планирању, пројектовању и изградњи стамбених насеља. Значајно је истаћи помак од програмирања и фокуса на функционалне аспекте стана, ка много комплекснијим релацијама корисника и простора и укључивању друштвених наука у анализи ове релације.

Током трајања симпозијума организован је и обилазак изграђених стамбених насеља у Београду, како би архитекти могли да дискутују и проблематизују постигнуте домете и проблеме стамбене архитектуре. Као један од основних закључака овог обиласка истакнут је став да се у пројектантском приступу могу јасно препознати два „пола“, односно два дијаметрално супротна полазишта: детерминистичко (архитектонско) и социолошко (планерско).

Јучерашњи обилазак опет потврђује једну основну премису, а та је да имамо у изградњи својих насеља 2 пола, које би могли грубо да сврстамо, један је тај **потпуно детерминисање** (нагласила *J.P.T.*) и начин обликовања насеља, како се у историји архитектуре он поново обликује као зграде, значи **тотал дизајн нечега**, што се манифестује у највећим облицима у социјалистичким градовима. Узимамо пример Камбернолда, Минзена, тих опречних филозофија које су се одмах искристализирале и детерминисале у простору.

Друга крајност, други пол, по мом мишљењу је **пол планерског значаја, социолошких истраживања**, исто тако засебних и исто тако неусклађених. Узимамо за пример Темсмит, Лондон, који дословце решава потпуну сегрегацију саобраћаја. Тиме нуди доста неживотне амбијенте.

Ако се крећемо између та два пола, онда се види наше посланство, пре свега у **културизацији нашег властитог позива**, у едукацији према генерализацији, према познавању осталих уметничких струка, да би у нашем подруштвљавању

---

³⁶¹ Anonim. „Будућност стамбених насеља. Планирање, програмирање, урбанистичко пројектовање, реализација, коришћење“. *Комunikације '77. Књига 5 – завршни извештаји и резиме*, мај 1977.

нашег рада, што значи о знању политичко-економских ствари, о кретањима у социологији, у **бихевиористичким наукама, и ту смо ми доста шупљи**, ту због незнања у тим сферама, ми баратамо канонима неке естетике, која је сигурно поштована.³⁶²

Овај цитат свакако потврђује свест архитеката о тада актуелним теоријама енвајронментално-бихевиоралних студија. Међутим, такође, сведочи и о неопходности додатне едукације архитеката у односу на ове теме, као и увођење интердисциплинарних и трансдисциплинарних приступа пројектовању простора. Као што је у другом делу рада приказано, сличан став заступају и бројни други аутори и архитекти, међу којима и Богдан Богдановић који покреће реформу образовања на Архитектонском факултету у циљу афирмације енвајронмента и других актуелних енвајронменталних тема. Посебан акценат стављен је на комплексност енвајронмента и сложени систем веза између корисника, природне и изграђене средине.

Такође, значајно је поменути да је поред позитивних примера и утицаја других дисциплина у архитектури, присутна и свест о неадекватној примени ових дисциплина у циљу манипулисања потребама појединаца зарад друштвених циљева.

7.1.3 Енвајронментално искуство

Како рад полази од претпоставке да је важан аспект енвајронментално-бихевиоралног приступа архитектури људско, сензитивно и социолошко искуство *in situ*, за разумевање односа архитектуре и природе није довољно само проучавање технолошких и еколошких аспеката ове релације, већ веома значајну улогу има и квалитет искуства природе и генерално – енвајронмента.

Хоукс твди да је енвајронментално искуство од кључне важности за архитектуру, јер формални и технолошки аспект архитектонског истраживања занемарује критичку димензију искуства архитектонског простора. Комплексно

---

³⁶² Ibid.

сензорно искуство које можемо доживети у објектима наговештава димензију схватања простора потпуно другачију од прагматичних и механичких процеса модификације климе и комфора³⁶³. Значај људског присуства је централно за енвајронмент, али је такође веома значајна и чињеница да ни природна, ни артифицијелна средина не постоје саме за себе и управо се најбоље разумеју као области које су енвајронменталном искуству коегзистентне.

У архитектонском смислу, једна од фундаменталних тема модерног покрета свакако је брига за карактер отвореног и затвореног простора и људско искуство секвенци простора. Модерни покрет у архитектури залагао се за простране отворене просторе, са жељом да корисницима обезбеди здравију животну средину, богате отворене просторе и могућност за активну рекреацију.

У том смислу, по питању рекреације, новоизграђена насеља у Београду сматрала су се изузетно квалитетним, имајући у виду могућност неометаног кретања грађана по слободним површинама које су парковски уређене и пружају могућност примене и коришћења како како пасивне, тако и активне рекреације, нарочито када је реч о популацији која је веома осетљива на саобраћајне неповољности. Поред медицинских, социолошких и психолошких позитивних ефеката зеленила на кориснике, истиче се његова вишеструка улога у одбрани од буке, аерозагађења и претераног осунчања.³⁶⁴

У бројним текстовима из овог периода истиче се утицај искуства природе у стамбеним насељима на идентификацију становника са насељем, осећај припадности и на опште здравље становника. Такође, одређени аутори верују да природни елементи могу имати утицај на понашање људи. Тако на пример постоји став да зеленило, својим концептом обликовања, не утиче само на свест људи и репрезентацију културе, већ делује и као регулатор односа човека према енвајронменту. У том контексту оштро се критикује пракса да се пројектовање и реализација зелених простора препушта „неодговорним факторима“ који не само

---

³⁶³ Dean Hawkes, *The Environmental Imagination: Technics and Poetics of the Architectural Environment* (London: Routledge, 2009)

³⁶⁴ Mišić, „Novi Beograd sa gledišta urbane higijene“, стр. 4–7.

да су занемаривали везу зеленила и објекта, већ су га лишавали елементарних функција, посебно наглашавајући оскудност елемената естетско-декоративне вредности.³⁶⁵

У складу са оваквим ставовима, као један приорита урбанистичко-архитектонске праксе у будућности истиче се унапређење релације природе и изграђене средине, као и контакта корисника са природом:

Препустити терен човјеку – човјеку као дијелу природе да би ту успоставио свој стални контакт са матичним елементом (*нагласила J.P.T.*). Предрагоцена је то вјеза да би смела бити раскидана прометом или објектима. **Природа мора продријети кроз цијели град** (*нагласила J.P.T.*).³⁶⁶

У контексту тада актуелних критика модерног покрета уочавају се бројни проблеми у односу корисника и енвајронмента, како природног, тако и изграђеног, међу којима се свакако истиче заостајање емотивне за рационалном компонентом искуства простора:

Многи су мислиоци замјетили једну карактеристичну црту модерног доба: заостајање подручја доживљајности за оним рационалне спознаје, што се може најбоље видјети у оном, данас већ непрестивом јазу и расцјепу који постоји између научне слике свијета и предоцбе коју о њем има човјек.³⁶⁷

Као одговор на поменуте критике модернизма и његове позитивистичке теоретске базе, постмодернистичка мисао репрезентује у најширем смислу те речи директну критику научне епистемологије. Као што је већ претходно образложено, постмодернистичка теорија у архитектури суштински рефлектује кризу „поверења у науку и технологију“.

У том смислу, карактеристично је и раскидање са СИАМ-ом и Атинском повељом. Изражена је тежња ка пројектовању енвајронмента богатијег од оног за

---

³⁶⁵ Lukić, „Zelenilo kao urbanistička komponenta“, стр. 5.

³⁶⁶ Andrija Mutnjaković, „Grad našeg radosnog sutra“, *Arhitektura, urbanizam* (Beograd) br. 25 (1964): стр. 22.

³⁶⁷ Matko Meštrović, „U procijepu između umjetnosti i nauke“, *Arhitektura, urbanizam* (Beograd) br. 25 (1964): стр. 19–20.

које се залагала Атинска повеља, иако су и енвајронменте које је ова генерација архитектата пројектовала, корисници такође оценили као стерилне.

Основна критика модерне архитектуре огледа се у ставу да усредсређеност на форму и стереометријске обрасце неминовно доводи до одсуства интеракције корисника са амбијентом и потпуног занемаривања просторних односа у архитектонском пројектовању, односно „сукоба“ са амбијентом. У овом периоду развија се и свест о значају социолошких истраживања као предуслова за пројектовање квалитетног амбијента.

Са аспекта релације корисника и енвајронмента, у постмодернизму можемо препознати утицај различитих теорија на архитектонско пројектовање. Претпоставка је била да су трансцендентални аспекти архитектуре (и архитектонске теорије) постепено запостављени као последица појаве модерне науке и њене преокупације унутрашњом логиком објективних система изграђене форме. Са аспекта феноменолошке позиције, веома значајан утицај има концепт „места“. Основна критика била је упућена истраживачима и архитектима који занемарују „физички контекст понашања и искуства“.

Сматрајући синтезу емотивног и интелектуалног приступа простору важним предусловом за архитектонско пројектовање, постојало је мишљење да су прецизна социолошка и просторна истраживања географско-културних и друштвених амбијената одговор на бројна питања и проблеме у вези са релацијом корисника и енвајронмента. Константо је истицан значај културних вредности као веома битног фактора у концепцији архитектонских објеката у циљу што боље интеракције корисника са енвајронментом, како природним, тако и изграђеним.

Као посебно значајан аспект енвајронменталног искуства у овом периоду истиче се човекомерност, односно перцепција корисника у односу на размеру карактеристичних просторних нивоа:

Савремени процеси развоја повећавају све димензије. То важи и за димензије стамбеног окружења. Стамбена насеља (и нова) су све већа и многољуднија. Тако су веће и висине и дужине свих елемената. Простори друштвености у насељу су међутим, потпуно конкретни и на нивоу су трајних димензија свакодневног живота. Природне детерминанте насеља (човек, његова чула, начин кретања,

перцепције, општења, висина и виталност зеленила – услови осунчења и кретања ваздуха итд.) нису способне да се бесконачно прилагођавају процесу технолошког раста димензија стамбеног насеља. Треба тражити границе увећања.³⁶⁸

За разлику од претходног модерног периода у архитектури, када је један од основних циљева и приоритета била унификација и стандардизација стамбених објеката, у постмодерном периоду питање идентитета добија на значају. Пројектантске одлуке су вођене ставом да је неопходно тежити разликовању, односно диференцијацији. Изражен је став да сваки објекат треба да буде јединствен, „на одређеном месту и одређене духовне структуре“.

У релацији корисника и природе, присутна је свест да је природни свет у сталном флуксу са антропогеним утицајима. У пројектантском процесу препозната је потреба и значај идентификације корисника са природном средином, за припадањем одређеном простору, било да је то сађење цвећа, или већи, значајнији облици. Овакво понашање корисника упућује и на значај локалне урбане културе, као једне диференцијације, специфичности, која умногоме утиче на резултат идентификације становника са насељем. Такође, актуелна је тенденција визуелног укидања границе објекта у односу на контекст, границе између спољашњег и унутрашњег простора, као и границе између изграђеног и природног простора.

Дакле, евидентно је да искуство простора постаје све значајнија тема у овом периоду. У архитектонској пракси се у циљу унапређења и интензивирања релације корисника, природне и изграђене средине, предлаже померање фокуса са еуклидовског тродимензионалног простора на „мултидемензионални динамички простор“. Такође, инсистира се на неопходности интеграције просторних нивоа, интердисциплинарности, као и релација креативности и рационалних поступака у процесу пројектовања.

Овакви резултати истраживања показују да, иако постоје појединачни покушаји и напори да се енвајронменталним аспектима пројектовања да већи

---

³⁶⁸ Anonim. „Будућност стамбених насеља. Планирање, програмирање, урбанistiчко пројектовање, реализација, коришћење“. *Комunikације '77*. Књига 5 – завршни извештаји и резиме, мај 1977.

значај, пракса архитектуре се у највећој мери ослања на „архитектуру као уметничку парадигму“ и развија своју естетску теоретску базу као фундаментални ослонац пројектовања. Овакво полазиште је посебно карактеристично за период модерне, када је уметничка компонента, свакако, била доминантнија од бихевиоралне компоненте – природе искуства људи који користе простор (енвајронмент). Ипак, модел људског искуства био је имплицитан у пројектовању. То је био биолошки и социјални модел, али много богатији са биолошког, него са социолошког и психолошког аспекта.³⁶⁹

Резултати истраживања, имајући у виду експлоатацију објеката и оцену корисника, али такође и стручне и научне јавности, показују да ни детерминистичка ни интеракционална парадигма нису дале одговарајућа полазишта у односу на комплексност енвајронмента и релација корисника, архитектуре и природе. У складу са тим, Најдхарт још 1972. године примећује да су ове релације узајамно условљене и делују по принципу спирале „друштво – човјек – животна околица – човјек – друштво“ (Ил. 7.1.3–1):

Човјек је фактор друштвене заједнице, чију укупност трансмитира у животну околицу, различитим активностима. Но он није само експонент него и извјестан друштвени сензор у околишу, тако да у реверзибилном процесу преноси сублимиране, доживљене представе стања животне средине натраг у друштво.

Произилази тако да није само друштво него и животна околица релевантна у формирању човјека. Дакле, њеним **континуираним унапређивањем** (*нагласио В.Н*), чији ће рефлекси прожимати човјека, створит ће се увјети да се конституира друштво способно да адекватним акцијама покрене циклус побољшавања у спирали **друштво – човјек – животна околица – човјек – друштво** итд.³⁷⁰

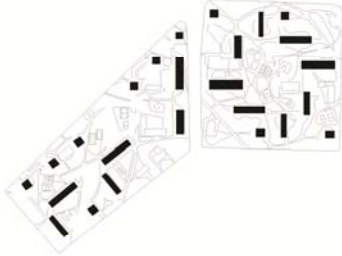

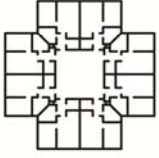

Ово запажање је веома значајно у контексту енвајронментално-бихевиоралних теоретских полазишта и импликација за унапређење архитектонске праксе применом принципа трансакционалне парадигме.

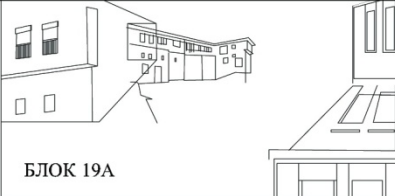
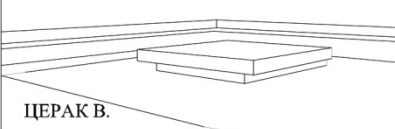
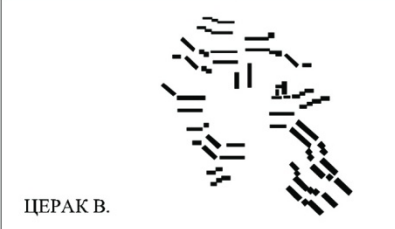
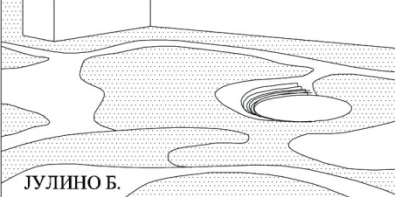
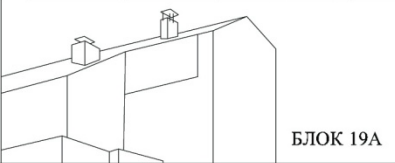
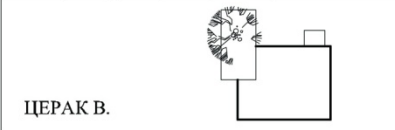

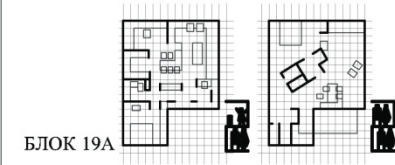
³⁶⁹ Lang, “Design Theory from an Environment and Behavior Perspective”

³⁷⁰ Vladimir Neidhardt, „Unapredenje životne okoline = unapredenje društva“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) бр. 233 (1972): стр. 21.

Табела 7.1.3-1. Компаративни приказ релације релевантних просторних нивоа и социо-бихевиорално-културалних феномена/концепата са аспекта енвајронменталног (архитектонског) детерминизма (Аутор: Јелена Ристић Трајковић)

ПРОСТОРНИ НИВОИ	СОЦИО-БИХЕВИОРАЛНИ -КУЛТУРАЛНИ ФЕНОМЕНИ/КОНЦЕПТИ	
	ЕНВАЈРОНМЕНТАЛНИ (АРХИТЕКТОНСКИ) ДЕТЕРМИНИЗАМ	
	МОДЕРНИЗАМ	
БЛОК	КОЛЕКТИВИЗАМ	 БЛОК 21
	ЗДРАВЉЕ	 БЛОК 1 И 2
ОБЈЕКАТ	СОЦИЈАЛНА ЈЕДНАКОСТ	 БЛОК 1 И 2
	ПЕРЦЕПЦИЈА	 БЛОК 21
СТАН	СОЦИЈАЛНА ЈЕДНАКОСТ	 БЛОК 1 И 2
	АНТРОПОМЕТРИЈА	 ИМС

Табела 7.1.3-2. Компаративни приказ релације релевантних просторних нивоа и социо-бихевиорално-културалних феномена/концепата са аспекта интеракционалне парадигме
(Аутор: Јелена Ристић Трајковић)

СОЦИО-БИХЕВИОРАЛНИ -КУЛТУРАЛНИ ФЕНОМЕНИ/КОНЦЕПТИ	
ИНТЕРАКЦИОНАЛНА ПАРАДИГМА	
ПОСТМОДЕРНИЗАМ	
БЛОК	КУЛТУРНЕ ВРЕДНОСТИ БЛОК 19А
	СОЦИЈАЛНА ИНТЕРКЦИЈА ЦЕРАК В.
	ИСКУСТВО ПРОСТОРА И ПЕРЦЕПЦИЈА ЦЕРАК В.
ОБЈЕКАТ	ПЕРЦЕПЦИЈА ЈУЛИНО Б.
	ИДЕНТИТЕТ БЛОК 19А
	ПЕРСОНАЛНИ ПРОСТОР ЦЕРАК В.
СТАН	ПЕРСОНАЛНИ ПРОСТОР ЦЕРАК В.
	СОЦИЈАЛНА ИНТЕРАКЦИЈА БЛОК 19А

7.2 КА ТРАНСАКЦИОНАЛНОЈ ПАРАДИГМИ: ИМПЛИКАЦИЈЕ ЗА КОНЦЕПТ ТРЕЋЕ ПРИРОДЕ У АРХИТЕКТОНСКОМ ПРОЈЕКТОВАЊУ

7.2.1 Простор као феномен интермедијације

У истраживању је истакнуто да енвајронмент представља комплексан и недељив систем који карактеришу веома сложене релације корисника, архитектуре и природе. Такође, истраживање потврђује полазну претпоставку да природни или еколошки услови и процеси не делују одвојено од друштвених процеса, као и да су постојећи друштвени и природни услови увек резултат сложене трансформације постојеће конфигурације које су саме по себи природне и друштвене.

У складу са савременим и знатно отворенијим читањима односа природе и културе простор се посматра као феномен интермедијације поменутих категорија. Простор више није статичан, празан, већ се може дефинисати кроз комплексне и испреплетане односе, или као комплексно место где се преклапа огроман број међусобних веза различитих агената. Дијаз Морено и Гарсија Гринда (Cristina Diaz Moreno and Efred Garcia Grinda) простор дефинишу као огромну библиотеку линкова и коментара, огроман регистар унакрсних веза, спојева, интеррелација и открића кроз које друштвени однос може бити модификован³⁷¹.

У складу са тим, евидентна је потреба за унапређењем процедуралних модела архитектонског пројектовања у циљу побољшања енвајронменталних аспеката архитектонског пројектовања и омогућавања активне улоге природе и архитектуре у савременој култури. Од архитектуре се захтева перформативност и оперативност које не смеју бити лимитиране дефиницијом архитектуре као објекта или изграђене средине. Како Дијаз Морено и Гарсија Гринда наводе, архитектура је померила свој примарни циљ ка модификацији комплексних

---

³⁷¹ Cristina Diaz Moreno and Efred Garcia Grinda. "A survey into the world of artificial paradises" in *Diploma 5*. Architectural Association / Academic Year 2013/ 2014, <http://www.aaschool.ac.uk/downloads/briefs2013/dip5-2013%202014%20extended%20brief.pdf> (коришћено 18.05.2014)

интеррелација успостављених у односу на људе који користе то окружење и друштвене групе у оквиру којих су ови односи организовани³⁷². Према томе, поље рада се заснива на комплексном, свеобухватном и међузависном систему интеракције људи, објеката и природе. На овај начин настају нове форме друштвене интеракције, нови просторни односи, као и нови нивои просторности који доприносе производњи одрживог енвајронмента, који је еколошки и културално сензитиван на промене и захтеве средине.

Овакав приступ води ка архитектонском концепту природе и архитектуре где су сви елементи симултано и актери и објекти. У том контексту, Латур (Bruno Latour) истиче неопходност успостављања интеракције „људских“ и „не-људских“ објеката, односно укључивања „не-људских објеката у дебату“. Латур тврди да ће се ограничавање дискусије на људске феномене, на људе, њихове интересе, њихове субјективитете, њихова права, кроз неколико година сматрати једнако чудним као дуготрајно ограничавање права гласа робова, сиромашних, жена.³⁷³ Сличан став заступа и Мортон (Morton) тврдећи да су сви облици живота повезани у оквиру огромних, испреплетаних мрежа, и да ова повезаност продире у све димензије живота. Ниједно биће, изграђена средина, или објекат не може постојати независно од еколошке „уплетености“. Мортон, у том смислу, тврди, да ни „природа“ не постоји као ентитет одвојено од „синтетичких елемената живота“.³⁷⁴ Међутим, само успостављање дијалога са природом неће само по себи решити конфликте. Неопходно је стварање просторних образаца за превазилажење наведених проблема. По узору на природу, архитектура треба да буде стабилан систем који се опире поремећајима и има активну улогу у савременој култури.

---

³⁷² Cristina Diaz Moreno and Efrén García Grinda, “Space and atmosphere. Materials for the digital gardener” in Diploma 5, Architectural Association / Academic Year 2011 2012 (коришћено 18.05.2014)

³⁷³ Latour, *Politics of Nature: How to Bring the Sciences into Democracy*

³⁷⁴ Timothy Morton, *The Ecological Thought* (Cambridge, MA and London: Harvard University Press, 2010)

Хаган сматра да су у данашњем тренутку најзаступљенија два модела природе:

- 1) нереконструисани модернистички модел, који природу сматра извором сировина и инструменталних знања и
- 2) енвајронментални модел, који је изузетно утицајан и који природу види као велики број сложених, међусобно повезаних система у које је укључен и човек, и од којих зависи.

Ова два супротстављена мишљења су, након развоја теорије комплексности шездесетих година прошлог века, уједињени у нови и фундаментални модел који заступа став да се више ни у ком случају не може направити историјски јасна разлика између природе и културе, јер су природа и култура међусобно потпуно испреплетане и заступљене једна у другој.³⁷⁵

Веома је важно препознати комплексност и вишедимензионалност енвајронмента и „понашања“ у најширем смислу. Архитекти морају да разумеју релацију између друштвеног и физичког енвајронмента, како са аспекта природних, тако и артифицијелних компонената енвајронмента. У том смислу, Лопез (López) наглашава да је неопходно да одржива архитектура првенствено полази од човека, од његових потребе, искуства, перцепције, меморије, уверења, како индивидуалних, тако и друштвених, и истовремено, од знања и вредновања екосистема, биофизичких карактеристика природе и предела које користимо и, посебно, од односа између њих.³⁷⁶ Такође, важно је прихватити да су природа и култура, односно природа и архитектура, нераскидиво повезане. Промена једне компоненте енвајронмента утиче на остале, са могућношћу како позитивних, тако и негативних последица.

---

³⁷⁵ Hagan, *Taking shape. A new contract between architecture and nature*, p.18.

³⁷⁶ Soria López, „Architecture and nature at the end of the 20th century: towards a dialogical approach for sustainable design in architecture“, In *Eco-architecture. Harmonization between Architecture and nature* (Southampton: Witpress, 2006), pp. 25.

Крајњи циљ је свакако унапређење квалитета енвајронмента за живот људи. У том циљу, неопходно је да пројектантске одлуке буду засноване на знању на који начин „свет функционише“, на који начин природно интерреагује са артифицијелним, али и како артифицијелно интерреагује са различитим врстама које насељавају планету. Уколико на овакав начин посматрамо пројектантску дисциплину и професију, јасно је да морамо знати много више у односу на знање којим тренутно располажемо.

7.2.2 Потенцијал концепта *Треће природе* у архитектонском пројектовању

Као што су многи теоретичари последњих деценија тврдили, модерност је била утемељена на веровању да људски прогрес треба да се мери и оцењује искључиво у погледу доминације природом, уместо фокусирања на трансформацију односа човека и природе. Однос човека и природе је, без сумње, претрпео значајне промене, нестајање граница и мутације, што је значајно утицало на савремени архитектонски дискурс. Како Графланд (A. D. Graafland) тврди, поменуте промене довеле су до чињенице да су општи појмови „природа“ и „друштво“, „Natur und Gesellschaft“, центалне категорије Адорна (Adorno) и Бењамина (Benjamin), застарели. Она даље износи да су Харавеј (Donna Haraway), Латур (Bruno Latour) и Хејлс (Katherine Hayles), између осталих, прилично убедљиво показали како су, у својој застарелости, „друштво“ и „природа“ постали концепти који више нису у стању да одговоре на своје референте. Проналажење нових дефиниција и разумевање „друштва“ (Latour, Urry) и „природе“ (Haraway, Hayles) постало је ургентно. Основна теза ових аутора је да доживљавамо све интимнијим однос између објеката и субјекта, уз чињеницу да људски и физички свет постају испреплетани и неодвојиви међусобно. Дакле, конвенционалне разлике између друштва и природе, између људи и објеката, постају све компликованије.³⁷⁷

---

³⁷⁷ Arie Graafland, „From embodiment in urban thinking to disembodied data; the disappearance of affect” in Arie Graafland, ed., *Architecture technology & design*, Urbanism readings series, 2012,

Овај рад заступа став да су поменуте трансформације иницирале промену културног дискурса односа архитектуре и урбанизма према природи, и да је неопходан нови концепт природе у архитектонској мисли.

Џенкс (Charles Jencks) сматра да постоје три типа пејзажа: *Прва природа* – примордијални пејзаж нетакнут од стране људи; *Друга природа* – пејзаж измењен од стране људи; и *Трећа природа* – пејзаж креиран од стране људи. Џенкс сматра да и даље преовлађује културно веровање у Природу као примордијалну и нетакнуту, јер ми смо као људи склони да видимо себе као део те природе и сходно томе имамо потребу да преузмемо одговорност за њу. Међутим, већи део „света“ је *Трећа природа*, иако већина људи не препознаје да су скоро све пејзаже креирали људи. Чак су и национални паркови, који су под заштитом државе, као огромни предели најлепших националних пејзажа, директно под утицајем пејзажних архитеката, политичара и планера. Закони о чистом ваздуху, чистој води, границе паркова, начин на који путеви и стазе меандрирају кроз отворене просторе и сасвим случајно доводе планинаре до најбољих видиковаца, све су примери Треће природе. *Трећу природу* Џенкс још назива и контролисаном средином.³⁷⁸

Међутим, термин *Трећа природа* се оригинално појављује у XVI веку. Италијански хуманиста и историчар Бонфаддио (Јасоро Bonfadio) овај термин користи да реферише на нову реалност између постојећих категорија. Термин је специфично коришћен у релацији са вртovima (парковима) у којима су успостављене нове културално конструисане везе са природом, историјом и технологијом, и дефинисани простори радикално нове материјалности.³⁷⁹ Позивајући се на концепте италијанског хуманизма, Хант (John Dixon Hunt) сматра да се *Трећа природа* налази између *Прве* и *Друге природе*. Он тврди да је

---

pp. 12–22, http://www.ariegraafland.eu/wp-content/downloads/NAN_Lect-Series-booklet.pdf (коришћено 17.11.2013)

³⁷⁸ Charles Jencks, „Nature talking with nature” *Architectural Review*, January, 2004.

³⁷⁹ John Dixon Hunt. *Greater Perfections, the Practice of Garden Theory* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2000), p. 32.

Прва природа дивља, неукроћена. *Другу* природу чине агрикултура и градови које је креирао човек, док *Трећу природу* чине вртови (паркови, баште), односно место где су уметност и мисао у вези са природом. Овако дефинисана, *Трећа природа* подразумева изразито интиман однос човека са природом.

Имајући у виду да се концепт³⁸⁰ *Треће природе* посматра као сложени систем и простор посредовања између различитих актера и материјалности, односно да се концепт *Треће природе* заснива на комплексном, свеобухватном и међузависном систему интеракције људи, архитектуре и природе, иницира се потенцијал овог концепта у архитектури. Полази се од претпоставке да је потенцијал концепта *Треће природе* у архитектонском пројектовању пре свега у побољшању енвајронменталних аспеката архитектонског пројектовања и омогућавању активне улоге природе и архитектуре у савременој култури.

Интензивирањем односа између природе, архитектуре и корисника и дефинисањем пројектантских стратегија и концепција архитектонског пројектовања *Треће природе*, антиципира се концептуални изазов реинтерпретације значења појма објекат. У том контексту, у истраживању се друштвено и техничко, као и природа и култура, посматрају као нераскидиво повезани у процесима коеволуције.

Архитекти Дијаз Морено и Гарсија Гринда наводе да је концепт *Треће природе* синоним за простор као феномен интермедијације између материјала

---

³⁸⁰ Концепт се тумачи као структура коначног броја хетерогених компоненти и њихових међусобних релација. Концепт представља целину, јер тотализује своје компоненте, али је он фрагментарна целина. Сви концепти су повезани са специфичним проблемима без којих не би имали значење. Под проблемом се подразумева мноштво субјеката, њихове релације, и њихово реципрочност представљање. Сваки концепт има историју. Сваки концепт се односи на друге концепте, не само у историји, већ и у настајућим или тренутним везама. Дакле, сваки концепт се може посматрати као место коинциденције, кондензације, односно акумулације сопствених компоненти. У концепту постоје само односи координације, а не односи разумевања или проширења, а компоненте концепта нису ни константне, ни променљиве, већ јасне и једноставне варијације у односу на контекст. Gilles Deleuze and Felix Guattari, "What Is a Concept?", in *What Is Philosophy?* (New York: Columbia University Press, 1994).

различитог порекла.³⁸¹ Посматрани на овај начин, ентитети које називамо објектима могу се разумети као асамблажи (скупови), или као комплексна екологија која има улогу механизма везе између живих бића, друштвених група и технолошких објеката који раде са културним капиталом, политиком и идентитетом. Настањивање овог простора између постојећих категорија, служи као средство њихове интеракције.³⁸²

Овакав приступ води ка архитектонском концепту природе и архитектуре где су сви елементи симултано и актери и објекти. *Трећа природа* истовремено може бити физичко место где се ови сукоби дешавају и трансформишући апарат који реконфигурише наше посредоване односе са стварима³⁸³. Овакав приступ даје значај квалитативној димензији простора и енвајронмента у односу на постојеће, доминантно технолошке приступе. Простор треба да буде посредник између тела и енвајронмента, посредник између људског и не-људског.

Истраживање полази од става Натали Блан (Natalie Blanc) да принцип естетског искуства, односно, активног естетског ум/материја ангажмана (*engagement esthétique*), насупрот концепту безинтересне контемплације, ствара естетско искуство које представља постојање активног знања, не специјализованог, већ инклузивно оријентисаног ка енвајронменту, које подразумева и сам субјект сазнања, његово тело и дух. Блан сматра да је друштвена основа енвајронменталних односа кључно полазиште еколошких дебата и истиче став да се естетике и етике одрживог развоја не могу посматрати одвојено³⁸⁴. Бејтсон је тврдио да је дуализам природа/култура у ствари

---

³⁸¹ Cristina Díaz Moreno and Efrén García Grinda, *Third Natures, A Micropedia* (London: AA Print Studio, 2014)

³⁸² Diaz Moreno and Garcia Grinda. "A survey into the world of artificial paradises"

³⁸³ Ibid.

³⁸⁴ Видети опширније: Natalie Blanc, *Ethics and aesthetics of the environment*, 2008, <http://nathalieblanc.free.fr/documents/ethics%20and%20aesthetics.pdf> (коришћено 23. 08.2015); Natalie Blanc, "Aesthetics and ethics of natural and built environments", in E. Brady, Phemister, P., *Transformative Values : human-environment relations in theory and practice* (Dobrecht: Springer, 2012), pp. 149-161.; Natalie Blanc, "From Environmental Aesthetics to Narratives of Change" in

специјална форма дуализма, и на основу тога развио еколошку теорију ума, која према његовим речима није „ни супер-природна, ни механичка“. За Бејтсона су екосистеми – екологије ума. Данас овај концепт у великој мери одговара концепту активног ангажмана³⁸⁵.

Као последица синтетичке „културизације“ природе, наш поглед на природу је измењен. Зато је неопходно преиспитивање конвенција архитектонског пројектовања и климатских ефеката, као и односа природе и културе. Рад полази од става да су наведене промене у односу природе и културе довеле до настанка иновативних атмосферичних и информационих простора и да су ове промене иницирале настанак нове енвајронменталне естетике (изван визуелног дискурса архитектуре). С тим у складу, истраживање захтева увођење аналитичких метода и питања која се тичу еколошке функционалности у складу са енвајронменталним условима³⁸⁶. Рад полази од хипотезе да је аспект енвајронменталног искуства од кључне важности за изучавање промене културалне парадигме у архитектури са аспекта односа човека, природе и изграђене средине, што омогућава квалитативни приступ пројектовању енвајронмента у сензитивном и културалном смислу.

Како Благојевић наводи, адаптивно, флексибилно и интегрално архитектонско-урбанистичко пројектовање, као и трансдисциплинарни приступ областима архитектуре, урбанизма и пејзажног урбанизма имају за последицу развој једне сасвим нове архитектуре која измиче традиционалним методама историјске, стилске, формалне и функционалне анализе. Благојевић такође говори о томе да су у савременој архитектонској теорији и пракси актуелни правци реконцептуализације архитектуре у односу на питања експериментална са чулним перцепцијама простора, његове атмосфере, амбијента, светла, климе и

Contemporary aesthetic. Volume 10, 2012, <http://quod.lib.umich.edu/c/ca/7523862.0010.007/--from-environmental-aesthetics-to-narratives-of-change?rgn=main;view=fulltext>, посећено 03.04. 2014.

³⁸⁵ Goodbun, „Gregory Bateson’s Ecological Aesthetics – an addendum to Urban Political Ecology” in *Field: a free journal for architecture*

³⁸⁶ Благојевић и Ћоровић, „Климатске промене и естетика савремене архитектуре“, у *Утицај климатских промена на планирање и пројектовање*, стр. 19.

инфраструктуре, као и да архитектура покреће питање новог начина схватања простора, понашања у простору и односа објекта, човека и генерално – енвајронмента. У складу са тим, архитектонска, односно формална анализа, знатно је сложенија и захтева шира културолошка, филозофска и теоријска разматрања.

Концепт *Треће природе* ставља природу у фокус свакодневног искуства. Филозоф Емили Бреди (Emily Brady) твди да је актуелан нови тренд који потврђује да се природна средина не доживљава само као пејзаж, већ и као окружење у којем естетски субјекат поштује природу као динамичану, променљиву и еволутивну.³⁸⁷ Енвајронмент не треба да буде перципиран као „страна територија“ која нас окружује. Енвајронмент је пре медијум у којем живимо, или у којем наше постојање учествује и добија идентитет. У складу са тим, енвајронмент треба да буде пројектован тако да подстакне интеракцију.

У складу са реченим, антиципира се померање фокуса на принципе трансакционалне парадигме и њену примену у архитектури, са напоменом да ова парадигма заступа реципрочну природу међусобних односа људи и енвајронмента. Трансакционална парадигма узима у обзир људе, животну средину, друштвени и психолошки контекст и заступа став да енвајронмент има утицај на људе, али и да у истој мери само присуство људи мења енвајронмент. Овакав приступ настоји да превазиђе јаз између појединачних, изолованих понашања људи, објеката и природе и тежи синхронизацији њиховог међусобног деловања. Са аспекта релације енвајронмента и понашања, трансакционална метода полази од става да нераздвојиви психолошки, контекстуални и темпорални подаци дефинишу феномене.³⁸⁸

---

³⁸⁷ Emily Brady, *Aesthetics of the Natural Environment* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2003)

³⁸⁸ Dayaratne, “Environment- Behavior Research and the Practice of Architecture: Paradigms and Paradoxes”, p. 41.

ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ И ПРАВЦИ ДАЉЕГ ИСТРАЖИВАЊА

У истраживању су постављене теоријске основе енвајронментално-бихевиоралних релација архитектуре и природе и објашњени основни концепти, принципи и проблеми примене енвајронментално-бихевиоралних теорија у архитектури кроз испитивање енвајронменталне историје архитектуре стамбених насеља у Београду у периоду од Другог светског рата до деведесетих година XX века. На крају рада сумирани су резултати истраживања и постављена нова питања о улози, значају и домету енвајронментално-бихевиоралних теорија и потенцијалу нових концепција природе, односно концепта *Треће природе* у архитектури данас. У дискусији која следи биће назначени правци будућих истраживања и претпоставке у ком смислу су резултати овог рада релевантни за савремену архитектонску и урбанистичку теорију и праксу.

Пошавши од чињенице да су општи појмови „природа“ и „друштво“ постали концепти који више нису у стању да одговоре на своје референте, проналажење нових дефиниција и разумевање „друштва“ и „природе“ постало је ургентно. Основна теза је да доживљавамо све интимнијим однос између објеката и субјекта, уз чињеницу да људски и физички свет постају испреплетани и неодвојиви међусобно. Дакле, конвенционалне разлике између друштва и природе, између људи и објеката, постају све компликованије.³⁸⁹ Такође, пошавши од Латурове претпоставке о неопходности успостављања интеракције између „људских“ и „не-људских“ објеката³⁹⁰, поставља се питање да ли се, и на који начин, у циљу унапређења активне улоге архитектуре и природе у савременој култури могу артикулисати нови механизми и концепти у оквиру архитектонске пројектантске праксе применом енвајронментално-бихевиоралних теорија. Ово питање се поставља не само као позив да се теоријска знања примене непосредно у стручној пракси, већ и као правац будућих истраживања. У резултатима рада

---

³⁸⁹ Видети детаљније у Глави I и VII

³⁹⁰ Latour, *Politics of Nature: How to Bring the Sciences into Democracy*

издвајају се главни сазнајни моменти, који посредно указују на могуће правце у конципирању нових метода и стратегија.

Почетна анализа кључних теорија и теоријских појмова спроведена је са циљем да се испитају односи између референтних концепата и створи основа за даљи теоријски рад. У Првој глави приказане су релације природе и архитектуре, односно природе и културе, у историјској перспективи и у садашњем тренутку. У контексту рада истакнут је Лефевров став да је комплетна животна средина друштвено произведена. Овакав став пркоси конвенционалном, неприкосновеном раздвајању природе и друштва, и кључан је за тему рада, јер проблематизује чињеницу да у данашњем тренутку не постоји јасна граница између природе и културе, већ се овај однос креће ка „синтетичкој културацији природе“. Једна од основних импликација и последица тврдње да је (друштвени) простор – (друштвени) производ, представља запажање да (физички) природни простор нестаје. Иако природни простор још увек није нестао у целини и у потпуности са сцене, паралелно са ишчезавањем природног простора, природа постаје изгубљена за мишљење. У складу са тим, намеће се питање – шта је природа у савременом тренутку?³⁹¹ Такође, отварају се нова истраживачка питања и потенцијал нових концепција природе у архитектури.

Сходно томе, у раду се заступа став да је за истраживање и унапређење концепција природе у архитектури неопходно тумачење процеса производње, односно померање интересовања са ствари у простору на актуелну производњу простора³⁹², као и да производња простора не може бити схваћена независно од *производње природе*³⁹³. Будући да су простор, време и места релационо дефинисани процесима, они зависе од карактеристика процеса који истовремено дефинишу и обликују оно што ми уобичајено називамо „енвајронмент“. Прецизније, однос простор–време не може се истражити независно од процеса евоцираних у енвајронменталном и еколошком деловању. Имајући у виду да

---

³⁹¹ Видети детаљније у Глави I

³⁹² Lefebvre, *The production of space*, pp. 36–37.

³⁹³ Harvey, *Justice, Nature and the Geography of Difference*, p. 263–264.

архитектура и урбанизам производе окружење (енвајронмент) за људски организам и истовремено се баве проучавањем односа људи и њихове животне средине, у Другој глави је образложен став да је архитектонско пројектовање у основи проблема односа људи и животне средине и промене тих односа. Критичким ангажманом и коришћењем еколошких теорија у оквиру архитектонског истраживања може се створити потпуно нова екологија знања³⁹⁴. Овакав приступ даје значај квалитативној димензији простора и енвајронмента у односу на постојеће, доминантно технолошке приступе. Простор треба да буде посредник између тела и енвајронмента, посредник између људског и не-људског. У складу са тим, важан аспект „еколошког приступа архитектури“ представља људско, сензитивно и социолошко искуство *in situ*, односно за разумевање односа природе и архитектуре није довољно само проучавање технолошких аспеката одрживости, већ веома значајну улогу има и квалитет енвајронменталног искуства.

На основу претходне теоријске расправе, а имајући у виду да се поље рада заснива на истраживању комплексног, свеобухватног и међузависног система интеракције људи, објеката и природе, у Трећој глави се образлаже став да имплементација бихевиоралних теорија у архитектуру може бити од изузетног значаја за разумевање веза између људи, природе и изграђене средине и унапређење енвајронменталних аспеката архитектонске праксе. На тај начин у теоријском делу рада су идентификовани кључни појмови, теорије и проблеми са аспекта релације архитектуре, корисника и природе, као и са аспекта имплементације енвајронментално-бихевиоралних теорија у архитектуру.

Релевантне теоријске парадигме енвајронментално-бихевиоралних студија, детерминизам и интеракционализам, у даљем раду употребљене су како би објасниле постојање различитих облика мишљења у архитектури у односу на корисника, али и на целокупни енвајронмент, природни и изграђени. Кроз упоредну анализу пројектантских позиција на примеру архитектуре стамбених

---

³⁹⁴ Goodburn, „Gregory Bateson’s Ecological Aesthetics – an addendum to Urban Political Ecology” in *Field: a free journal for architecture*

насеља у Београду и референтних пројектантских позиција и концепата савремене енвајронменталне архитектуре, као и кроз анализу релације релевантних енвајронментално-бихевиоралних феномена и просторних нивоа, доказане су полазне хипотезе истраживања.

На тај начин, показано је да архитектонска пракса у периоду истраживања обухвата два различита модалитета архитектонске праксе са аспекта енвајронментално-бихевиоралних парадигматских позиција које претпостављају различите квалитете у односу на природу и корисника. Ова два модалитета полазе од детерминистичке и интеракционалне парадигме, и начелно одговарају периодима модернизма и постмодернизма у Југославији. Поменути модалитети дискутовани су на примерима релевантних текстова, извештаја са научних скупова и архитектонских пројеката и реализација стамбених насеља у Београду. Потцртавајући разлику између детерминизма и интеракционализма у архитектури, односно концептуални помак од једностраног и детерминишућег утицаја енвајронмента на људе, према сложенијем интеракционалном концепту и признању да односи између људи и физичког енвајронмента нису тако директни и каузални као што детерминистичка парадигма предлаже, показано је да се улога енвајронментално-бихевиоралних теорија у архитектури овог периода огледа управо у томе што указује на комплексност потреба корисника и комплексност енвајронмента. Такође, истраживање је показало да у стамбеној архитектури Београда, као и Југославије, постоји богата енвајронментална историја, јер су се, услед специфичних историјских услова, развили комплексни, хибридни облици приступа пројектовању енвајронмента.

Наиме, у Југославији свест о неопходности увођења енвајронменталних аспеката у архитектуру настаје као одјек тада већ актуелних глобалних проблема загађења животне средине и нафтне кризе с друге половине XX века. У оквиру различитих иницијатива и покрета који су се током шездесетих, седамдесетих и осамдесетих година XX века формирали у југословенском културном простору, архитектура постаје битан елемент критике нееколошког, доминацијског и експлоататорског односа према енвајронменту, а посебно према природној средини. Међутим, средства ове критике ограничена су и свде се углавном на индивидуалне иницијативе појединих аутора, као и на хигијенске и аспекте

искуства простора, односно специфично природне средине, корисника. У архитектонском, пројектантском и теоријском раду, елементе енвајронментално-бихевиоралних полазишта и теорија проналазимо у аспектима односа према климатско-еколошком и друштвеном контексту, амбијенту, комплексности енвајронмента, потребама корисника, елементима природности и иницијативи за унапређење релација и интеракције корисника, архитектуре и природе. Дакле, архитектонска пракса у анализираном периоду јасно предочава неопходност унапређења и свести о значају и улози енвајронментално-бихевиоралних знања у архитектури, али и сва ограничења, немогућност адекватне имплементације и сужене домете енвајронментално-бихевиоралних позиција у архитектури разматраног периода.

Поред архитектонске анализе одабраних референтних текстова, пројеката и насеља, спроведена је и анализа друштвених услова унутар којих се ова насеља / објекти / феномени могу сагледати у односу на позиције енвајронментализма. Истраживање је показало да се у сваком од њих успоставља осетљив однос природе, архитектуре и корисника у односу на друштвени контекст. У истовременој рефлексiji и артикулацији савременог историјског тренутка, они, на различите начине, приказују могућности превазилажења проблема примене и имплементације енвајронментално-бихевиоралних теорија у архитектонској пракси, инхерентне енвајронменталном дискурсу уопште.

У својим крајњим консеквенцама, истраживање је показало да концепт архитектонске енвајронменталне праксе подразумева успостављање осетљивог односа са конкретним климатско-еколошким, друштвеним и културним контекстом, и примену разноврсних енвајронментално-бихевиоралних теорија и метода у архитектонском пројектовању. Посматрано као концептуални помак у релацији архитектуре и природе, усложњавање метода и стратегија енвајронменталне архитектонске пројектантске праксе отвара нова истраживачка питања која се тичу граница и домета унапређења концепција природе у архитектури у контексту савремене архитектонске теорије и праксе.

На овај начин евалуирани резултати посредно указују на могућности трансформације и унапређења концепција природе у архитектури, као и на

неопходност померања фокуса ка полазиштима трансакционалне парадигме у контексту савремене архитектонске теорије и праксе. Као референтан модел у архитектури, предложен је концепт *Треће природе*. Импликације за овај концепт огледају се у његовој заснованости на адаптивној логици праксе, као и акценту на неопходности интермедијације различитих категорија у простору (архитектуре, природе, корисника). Концепт *Треће природе* у оквиру архитектонске праксе указује на усложњавање енвајронменталног дискурса у архитектури укључивањем енвајронментално-бихевиоралних теорија, односно полазишта трансакционалне парадигме у савременом тренутку. Унапређење концепција природе у архитектури, односно концепт *Треће природе* открива могућности трансформације, проширења и унапређења енвајронменталног дискурса у архитектури, чиме се интензивирају релације корисника, архитектуре и природе, које није могуће објединити заједничким појмом досадашњих концепција природе у архитектури.

Тема *Треће природе*, као интегративног концепта конципирања и произвођења просторних односа, у научној литератури готово да не постоји. Исто важи и за интердисциплинарна и трансдисциплинарна истраживања која би повезивала овај концепт са истраживањима у архитектури и урбанизму. Стога, ово истраживање покреће потенцијал примене енвајронменталних пројектантских пракси које у себе интегришу концепт *Треће природе*.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ПРИМАРНИ ИЗВОРИ

АРХИВСКИ ИЗВОРИ:

АЈУГ - Архив Југословенског института за урбанизам и становање

- Anonim. "Povelja Maču Piču". *Informacije, dokumentacija - program za pridružene članove*. Beograd: Jugoslovenski institut za urbanizam i stanovanje, br. 150 (1979)
- D. Appleyard. "Životna sredina kao simbol društvenog statusa: teorija o percepciji životne sredine i njenim promenama [Prevod: "The Environment as a Social Symbol: Within a Theory of Environmental Action and Perception", *Journal of American Planning Association*, Vol. 45. (1979)2, pp. 143-153]. *Informacije, dokumentacija - program za pridružene članove*. Beograd: Jugoslovenski institut za urbanizam i stanovanje, br. 152 (1979)
- Baklaić-Punišić, Ljiljana. „Metodologija vrednovanja stambenih naselja za potrebe programiranja stambene izgradnje – magistarski rad“. *Horizonti urbanizma, program za pridružene članove*. Beograd: Jugoslovenski institut za urbanizam i stanovanje, br. 15 (1981)
- Glass, James. „Učešće građana u planiranju: odnos između ciljeva i tehnika“ [Prevod: "Citizen Participation in Planning: The Relationship Between Objectives and Techniques", *Journal of American Planning Association*, Vol. 45. (1979)2, pp. 143-153], *Informacije, dokumentacija - program za pridružene članove*. Beograd: Jugoslovenski institut za urbanizam i stanovanje, br. 155 (1979)
- Kelcey, John. "Planiranje i ekologija u novom gradu" [Prevod: "Planning and ecology in a new town", *The planner*, Vol. 62. (1976)], *Informacije, dokumentacija - program za pridružene članove*. Beograd: Jugoslovenski institut za urbanizam i stanovanje, br. 76 (1976)
- Krasnoščekova, N. i dr. "Gradski zeleni masivi i formiranje prijatne sredine [Prevod: "Zelenye massivy goroda i formirovanie komfortnoj sredy", *Stroit. i arhitek.* (Moskvy), Vol. 22. (1973)], *Informacije, dokumentacija - program za pridružene članove*. Beograd: Jugoslovenski institut za urbanizam i stanovanje, br. 32 (1974)
- Lewis, Charles. „Ljudi i biljke: Uzajamno dejstvo na obostranu korist [Prevod: "People and Plants interact to their Mutual Benefit", *Journal of Housing*, Vol. 31. (1974)], *Informacije, dokumentacija - program za pridružene članove*. Beograd: Jugoslovenski institut za urbanizam i stanovanje, br. 436 (1974)

Nikolić, S i M. Janić, ed. „Ekološki aspekti planiranja privrednog razvoja“. *Horizonti urbanizma, informacije - program za pridružene članove*. Beograd: Jugoslovenski institut za urbanizam i stanovanje, br. 3 (1976)

АСЕР - Архив Центра за планирање урбаног развоја

„Budućnost stambenih naselja. Planiranje, programiranje, urbanističko projektovanje, realizacija, korišćenje.“ *Komunikacije '77. Knjiga 3 – saopštenja, izlaganja*, Beograd: Centar za planiranje urbanog razvoja, maj 1977.

„Budućnost stambenih naselja. Planiranje, programiranje, urbanističko projektovanje, realizacija, korišćenje“, *Komunikacije '77. Knjiga 5 – završni izveštaji i rezimei*, Beograd: Centar za planiranje urbanog razvoja, maj 1977.

„Stenografske beleške sa plenarne sednice 28. maj 1977. godine“. U „Savetovanje: Budućnost stambenih naselja. Beograd 26. 27. i 28. maj. 1977.“, *Komunikacije '77*. Beograd: Centar za planiranje urbanog razvoja, maj 1977.

Čanak, Mihailo. „Neke projekcije razvoja koncepta stambenog prostora u našim uslovima“. U „Savetovanje: „Budućnost stambenih naselja. Beograd 26, 27 i 28.“, *Komunikacije '77*, . Beograd: Centar za planiranje urbanog razvoja, maj 1977.

АДАВ - Архив Друштва архитеката Београд

Ковачевић, Миливоје и др. *Нови Београд · нови град*. Београд: Дирекција за изградњу Новог Београда, 1961.

Будућност Новог Београда: Међународни конкурс за унапређење урбане структуре Новог Београда: Распис и пропозиције конкурса [The Future of New Belgrade: International Competition for the New Belgrade Urban Structure Improvement], 121-124. Београд: Друштво архитеката Београда, 1985.

ACS - Архив Центра за становање IMS,

<http://www.centarzastanovanje.com/>

Informativni bilten (Београд: Centar za stanovanje IMS): br. 18 (1977), br. 27 (1980), br. 29-30 (1981)

ИЗВОРИ / ПУБЛИКОВАНА ДЕЛА:

ЧАСОПИСИ

Arhitektura (Загреб): br. 1 (1954), br. 1-4 (1951), br. 11-12 (1950), br. 89. (1965), br. 90 (1965), br. 104 (1969), br. 105 (1970),) br. 106 (1970), br. 111-112 (1971), br. 146-147 (1973)

Arhitektura (Љубљана): br. 4 (1952)

Архитектура урбанизам (Београд): br. 25. (1964), br. 26. (1964), br. 33-34 (1965), br. 43 (1967), 55 (1969), 56-57 (1969), br. 64-65 (1970), 66. (1970), 67 (1971), 74-77 (1976), 78-79 (1977), 86-87 (1981), 96 (1985)

Изградња (Београд): 3 (1971), 5 (1971), 5 (1974), 8 (1981), 12 (1978), 54 (2000)

Урбанизам Београда (Београд): 5 (1969), 25 (1973), 31 (1976), 34-35 (1976), 38-39 (1977), 49 (1978), 53-54 (1979), 62 (1981)

Техника (Београд): br. 10 (1957)

Џовјек и простор (Загреб): br. 44 (1955), br. 149-150 (1965), br. 217 (1971), br. 219 (1971), br. 222 (1971), br. 225 (1971), br. 226 (1972), br. 230 (1972), br. 232 (1972), br. 233 (1972), br. 235 (1972), br. 238 (1973), br. 241 (1973), br. 242 (1973), br. 243 (1973), br. 253 (1974), br. 258. (1974), br. 268 (1975), br. 269 (1975), br. 274 (1976), br. 300 (1978), br. 301 (1978), br. 307 (1978), br. 309 (1978), br. 310. (1979), br. 313 (1979), br. 367 (1983), br. 368 (1983)

ЧЛАНЦИ И МОНОГРАФСKE ПУБЛИКАЦИЈЕ

Попис цитиране и позивне литературе у дисертацији (библиографске јединице су наведене по азбучном реду).

Anonim. „Iz pozdravnog govora Edvarda Kardelja na osnivačkoj skupštini Savjeta za zaštitu i unapređenje čovjekove sredine u Jugoslaviji“, *Arhitektura* (Zagreb) br. 146-147 (1973): str. 4.

Anonim. „Rezolucija o zaštiti čovjekove sredine (prednacrta)“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) br. 230 (1972): str. 17 i 19.

Аноним. „Стамбено насеље „Јулино брдо“ у Београду.“ *Архитектура урбанизам* 55 (1969): 20-21.

Anonim. "Zaključci Prvog savjetovanja arhitekata FNRJ o pitanjima urbanizma i arhitekture, održanog u Dubrovniku od 23. do 25. novembra 1950.", *Arhitektura* (Zagreb), br. 11-12 (1950): str. 6-7.

Anonim. „Један пројекат породичне стамбене зграде - пројектант Зоран Јаковљевић“, *Архитектура, урбанизам* (Београд) br. 33-34 (1965): str. 73.

Anonim. „Приказ конкурсних пројеката 1965-1975“, *Архитектура, урбанизам* (Београд) br. 74-77 (1976): str. 44-84.

Anonim. „Блок 19А“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) br. 367 (1983): str. 15.

Алексић, Бранко. „Приказ Конкурса за урбанистичко-архитектонско решење блока 19а у Новом Београду.“ *Архитектура урбанизам* 78-79 (1977): 44-46.

Aleksić, Branko. „Stambeni blok 19A Novi Beograd, Realizacija jedne metode“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) br. 368 (1983): str. 10-13.

Babić, Ljiljana. "Arhitekt Nikola Dobrović, 12. II 1897 – 11. I 1967.", *Arhitektura urbanizam* (Beograd), br. 43 (1967): str. 26.

Бајлон, Мате. „Корисник у процесу стамбене изградње.“ *Изградња* 8 (1981), стр. 34-35.

Bajlon, Mate. „Stan u Beogradu“, *Arhitektura urbanizam* (Beograd), br. 74-77 (1976)

Baylon, Mate. *Stanovanje. Tema 1: Organizacija stana*. Beograd: Arhitektonski fakultet, 1979.

Бркић, Алексеј. „Идејне основе београдске архитектонске школе.“ *Урбанизам Београда* 38-39 (1977): 36-40.

- Venturini, Darko. „Komercijalna upotreba sunčane energije“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) br. 300 (1978): str. 13.
- Вујновић, Ратко. „Урбанистичка композиција блока 28.“ *Изградња 5* (1971): 12-16.
- Gavrilović, Branka i dr. „Društvena i fizička struktura stambenog naselja – uzajamnost odnosa“, *Informativni bilten* (Beograd: Centar za stanovanje IMS), br. 27 (1980): nepaginirano.
- Dakić, Slavko i Fedor Kritovac, „Okolina je proces. Teoretske mogućnosti jedne nove prakse“, *Arhitektura* (Zagreb) br. 146-147 (1973): str. 35-38.
- Давид, Миша. „Студија о просторним и социолошким карактеристикама нових стамбених насеља у Београду“, *Архитектура урбанизам 74-77* (1976): 85-93.
- Delegati Prvog savjetovanja arhitekata Jugoslavije. "Telegram predsjedniku vlade FNRJ – Maršalu Titu", *Arhitektura* (Zagreb), br. 11-12 (1950): str. 3.
- Dobrović, Nikola. "Novi Beograd kao gradotvorački poduhvat; njegov lik i simbolika iz perspektive 1957 godine", *Tehnika* (Beograd), br. 10 (1957): str. 1601- 1604.
- Dobrović, Nikola. „Osvrt na temu ambijent“, *Arhitektura* (Zagreb) br. 90 (1965): str. 7.
- Ђорђевић, Александар. „Детаљни урбанистички план блока 19а на Новом Београду.“ *Урбанизам Београда 49* (1978): 9-53.
- Ђуровић, Ђура. „Наука, човек и његова околина“, *Urbanizam Beograd* br. 16-26 (Beograd): str. 24.
- Јанић, Миодраг. „Програмирање и изградња нових стамбених насеља.“ *Урбанизам Београда 31* (1976): 7-9.
- Кара-Пешић, Живојин. „Простори новог насеља (о сналажењу у блоку 45)“ *Изградња 5* (1974): 12-23.
- Kalođera, Jakša. „Čovjek i biosfera“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) br. 230 (1972): str. 18.
- Karnovšek Ljuckanov, Neda. „U susret sunčanoj energiji“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) br. 300 (1978): str. 13.
- Keller, Goroslav. „Budućnost kakvu zavređujemo“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) br. 241. (1973): str. 19 -22.
- Keller, Goroslav. „Intervju Gorislava Kellera sa Bogdanom Bogdanovićem „Ka školi za Environment““, *Čovjek i prostor* (Zagreb) br. 219 (1971): str. 18-20.
- Keller, Goroslav. „Rekreacija i ekologija“. *Čovjek i prostor* (Zagreb) br. 235 (1972), str. 16.

- Keller, Goroslav. „Socijalizam i ekologija“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) br. 243 (1973): str. 24.
- Kiš, Dragutin. „Ekologija i prostorno planiranje“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) br. 238 (1973): str. 16-18.
- Kiš, Dragutin. „Zaštita prirodne sredine čovjeka i pejzaža“, *Arhitektura* (Zagreb) br. 111-112 (1971): str. 81-82.
- Kiš, Dragutin, Vinko Jurčić, Stjepan Bertović i Jakov Martinović. „Pejzaži i prirodna ravnoteža“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) br. 222 (1971): str. 24-27.
- Kiš, Dragutin. „Pejzaž u aktualnim pitanjima prostornog planiranja i perspektivi razvoja jadranskog područja“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) br. 225 (1971): str. 18-19.
- Kiš, Dragutin. „Sociološki značaj engleskoga parka“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) br. 307 (1978): str. 18-19.
- Kiš, Dragutin. „Čovjekova sredina u vrijeme brze urbanizacije u Jugoslaviji“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) br. 225 (1971): str. 32.
- Korać, Veljko. „Ljudska priroda u veštačkoj sredini“, *Arhitektura, urbanizam* (Beograd) br. 64-65 (1970): str. 29-31.
- Kritovac, Fedor. „Environnement tema dana za sutra“, *Arhitektura* (Zagreb) br. 105 (1970): str. 5-6.
- Kritovac, Dubravka. „Problemi ljudske okoline: izveštaj generalnog sekretarijata OUN“, *Arhitektura* (Zagreb) br. 106 (1970): str. 4-7.
- Kritovac, Fedor. „Psihologija za arhitekte“, *Čovjek i prostor*, 7-8, 1971 (Beograd): str. 35.
- Лазих, Слободан. „Како становници доживљавају отворене просторе стамбених насеља.“ *Архитектура урбанизам* 74-77 (1976): 94-97.
- Lojanica, Milan. „Blok 19a u Novom Beogradu“. U Jarić, Miloš, ed. *40 godina građevinarstva Socijalističke Republike Srbije*. Beograd: Časopis Izgradnja, 1987., str. 123-126.
- Лојаница, Милан, Боривоје Јовановић и Предраг Цагић. „Стамбено насеље Јулино Брдо.“ *Изградња* 3 (1971): 1-7.
- Lojanica, Milan. „Fragmenti iz studije“, *Arhitektura Urbanizam* (Beograd) br. 74-77 (1975): str. 23-26.
- Лукић, Јован. „Стамбено насеље на Јулином брду.“ *Урбанизам Београда* 5 (1969): 17-18.

- Lukić, Mileva. „Zelenilo kao urbanistička komponenta“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) br. 149-150 (1965): str. 5.
- Lukić, Mirjana. „Emocionalni i psihološki aspekti stanovanja u novim naseljima“, *Urbanizam Beograda 53-54* (1979): str. 33-36.
- Mandić, Oleg. „Sociologija, ekologija, arhitektura“, *Arhitektura* (Zagreb) br. 146-147 (1973): str. 4.
- Margan, Ivo. „Zaštita čovjekove okoline“, *Arhitektura* (Zagreb) br. 146-147 (1973): str. 3.
- Марушић, Дарко, Милица Тепачевић и Тајјана Стојановић, „Изградња стамбеног насеља Церак-Виногради.“ *Изградња* 12 (1978), 3-25.
- Marušić, Milenija i Darko Marušić. „Ceraк 1 i Ceraк 2. Ceraк u 20 slika“. U Jarić, Miloš, ed. *40 godina građevinarstva Socijalističke Republike Srbije*. Beograd: Časopis Izgradnja, 1987., str.. 127-136.
- Матићевић, Весна. „Конкурс за блок 19а на Новом Београду.“ *Урбанизам Београда* 34-35 (1976): 40-43.
- Мацура, Милорад. „Становање“, *Arhitektura* (Zagreb) br. 11-12 (1950)
- Meštrović, Matko. „Uporaba okoline.“ *Čovjek i prostor* (Zagreb) br. 313 (1979): str.19.
- Meštrović, Matko. „U procijepu između umjetnosti i nauke“. *Arhitektura, urbanizam* (Beograd) br. 25 (1964): str. 19-20.
- Миленковић, Бранислав. „Процес програмских предстудија у организацији стана“, *Arhitektura, urbanizam* (Beograd) br. 74-77 (1976): str. 98-101.
- Mišić, Radomir. „Novi Beograd sa gledišta urbane higijene“ u *Novi Beograd – novi grad u gradu, Urbanizam Beograda 25* (Beograd), str. 4-7.
- Mišić, Radomir. „Novi Beograd sa gledišta urbane higijene“ u *Novi Beograd – novi grad u gradu, Urbanizam Beograda 25* (Beograd), str. 4-7.
- Mladenović, Ivica. „Najnovija dostignuća beogradske stambene arhitekture“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) br. 274 (1976): 8-10.
- Mutnjaković, Andrija. „Grad našeg radosnog sutra“, *Arhitektura, urbanizam* (Beograd) br. 25 (1964): str. 22-23.
- Neidhardt, Vladimir. „Unapređenje životne okoline – unapređenje društva“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) br. 233 (1972): str. 21 i 32.

- Пантић, Михаило. *Седми дан кошаве*. Београд: Стубови културе, 2007.
- Pasinović, Antoaneta. „Integritet prostornog jedinstva“, *Arhitektura (Zagreb)* br. 104 (1969): str. 5-7.
- Petrinović, Zvonko. „Svjetski dan urbanizma i čovjekove sredine“, *Čovjek i prostor (Zagreb)* br. 242 (1973): str. 3, 27.
- Petrović, Branko. „Akcija: čovjekova sredina“, *Arhitektura (Zagreb)* br. 111-112 (1971): str. 83-91.
- Petrović, Branko. „Odjeci UN Stockholmske konferencije o čovjekovoj sredini“. *Čovjek i prostor (Zagreb)* br. 241. (1973), str. 15 i 23.
- Petrović, Branko. „Posljedice zagađivanja i defenzio – sistemi“, *Arhitektura (Zagreb)* br. 146-147 (1973): str. 5-12.
- Pišković, Oskar. „O obrazovanju stručnjaka za zaštitu životne sredine“, *Čovjek i prostor (Zagreb)* br. 253 (1974): str. 15.
- Prelog, Nenad. „Križa čovjekove sredine“, *Čovjek i prostor (Zagreb)* br. 241 (1973): str. 14 i 23.
- Prelog, Nenad. „Uoči svjetske konferencije o ljudskim naseljima „Habitat“. *Čovjek i prostor (Zagreb)* br. 268. (1975), str. 28-29.
- Ribnikar, Vladislav. "Problem stanbenih zgrada", *Arhitektura (Zagreb)*, br. 11-12 (1950)
- Richter, Melita. „Čovjek i biosfera“, *Čovjek i prostor (Zagreb)* br. 230 (1972): str. 18-19.
- Somborski, Miloš. "Problemi urbanističkog planiranja Beograda", *Arhitektura (Zagreb)*, br. 1-4 (1951): str. 6-7.
- Stojanović, Bratislav. "Iz građe za istoriju Novog Beograda", *Urbanizam Beograda (Beograd)*, br. 25 (1973): str. 32.
- Stojanović, Bratislav. „Odnos prema prirodi“. U Jarić, Miloš, ed. *40 godina građevinarstva Socijalističke Republike Srbije*. Beograd: Časopis Izgradnja, 1987., str. 73-74.
- Стојков, Борислав. „Варшавске конфронтације '81 – међународни успех завода.“ *Урбанизам Београда* 62 (1981): 64-69.
- Turek, Josef. „Zaštita životne sredine“, *Čovjek i prostor (Zagreb)* br. 301 (1978): str. 7.
- F. M. „Marksistički pristup ekologiji“, *Čovjek i prostor (Zagreb)* br. 309 (1978): str. 4.
- Horvat – Pintarović, Vera. „Čovjek i njegova okolina“, *Čovjek i prostor (Zagreb)* br. 226 (1972): str. 22-25.

Hruškovec, T. „Briga za okruženje počinje već u kući“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) br. 232 (1972): str. 19.

Čanak, Mihailo. „Dinamika stambenih funkcija i njen uticaj na formiranje stambenih prostora“, *Informativni bilten* (Beograd: Centar za stanovanje IMS), br. 29-30 (1981): str. 24-35.

Čiček, Josip. „Samoupravne intresne zajednice za zaštitu čovjekove okoline“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) br. 269 (1975): str. 21-23.

СЕКУНДАРНИ ИЗВОРИ

Попис цитране и позивне литературе у дисертацији (библиографске јединице су груписане по тематским областима и наведене по азбучном реду).

КУЛТУРНА И ДРУШТВЕНА ИСТОРИЈА БЕОГРАДА И ЈУГОСЛАВИЈЕ; ИСТОРИЈА И ТЕОРИЈА АРХИТЕКТУРЕ У БЕОГРАДУ И ЈУГОСЛАВИЈИ

Agamben, Giorgio. *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*. Translated by Daniel Heller Roazen. Stanford: Stanford University Press, 1998 (1995)., pp.181-182.

Благојевић, Љиљана. *Нови Београд: оспорени модернизам*. Београд: Завод за уџбенике, Архитектонски факултет Универзитета у Београду и Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2007.

Благојевић, Љиљана. *Стратегије модернизма у планирању и пројектовању урбане структуре и архитектуре Новог Београда: период концептуалне фазе од 1922. до 1962.године*. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, 2004.

Вујовић, Сретен. „Градско становање и приватност у Србији током 20. века“ . У Ристановић, Милан ,ед. *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*. Београд: Клио, 2007.

Vujović, Sreten. *Ljudi i gradovi*. Budva: Mediteran, 1990.

Вујовић, Сретен. „Становање и породица“. У Бурић, Овливера и др. *Породица и друштвени систем*. Београд: Институт за социјалну политику, 1980.

Delalle, Radovan. „Urbarchitektura –kontinuitet života“, *Arhitektura* (Zagreb) br. 106 (1970): str. 8-12.

- Јовановић-Ненадовић, Лидија. *Концепција пројектовања стамбених јединица у Новом Београду – анализа конкурских решења у периоду 1966-1975. године - магистарска теза*, Београд, јули 2011.
- Krstić, Branislav, ed. *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950-ih*. Đurinci: Atom štampa, 2014.
- Macura, Milorad. "Arhitekt i projektovanje". U: Manević, Zoran ur. *Srpska arhitektura 1900-1970*. Beograd: Muzej savremene umetnosti, 1972., str. 60-61.
- Maneвић, Zoran. „Lojanica, Jovanović, Cagić: Julino brdo u Beogradu“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) br. 217 (1971): str. 10-12.
- Марковић, Предраг. *Између истока и запада*. Београд: Службени лист, 1996.
- Mutnjaković, Andrija. „Principi moderne arhitekture – Humanost“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) br. 44 (1955): str. 3.
- Ragon, Michel. „Urbanizam i sunčana energija“. *Čovjek i prostor* (Zagreb) br. 258. (1974), str. 20-21.
- Supek, Rudi. *Omladina na putu bratstva: psihosociologija radne akcije*. Beograd: Mladost, 1963.
- Хорват, Бранко. *Привредни систем и економска политика Југославије: Проблеми, теорије, остварења и проспусти*. Београд: Институт економских наука, 1970

ЕНВАЈОНМЕНТАЛНА И ЕКОЛОШКА АРХИТЕКТОНСКА ТЕОРИЈА

- Anker, Peder. *From Bauhaus to Ecohouse: a History of Ecological Design*. Baton Rouge: Louisiana State University Press, 2010.
- Banham, Reyner. *The Architecture of the Well-tempered Environment*. London: Architectural Press, 1984.
- Blagojević, Ljiljana i Dragana Ćorović. „Envajronmentalni aspekti kao osnov inovacije kurikulumu u visokoškolskom obrazovanju arhitekata: novi pristupi proučavanju istorije i teorije moderne i savremene arhitekture“. U Vesna Zlatanović-Tomašević i dr. (ed). *Budućnost razvoja naselja u svetlu klimatskih promena*. Beograd: Društvo urbanista Beograda, 2011., str. 175-188.

- Blagojević, Ljiljana i Dragana Ćorović. „Klimatske promene i estetika savremene arhitekture“. U *Uticaj klimatskih promena na planiranje i projektovanje*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, 2011. str. 19-33.
- Blanc, Natalie. “Aesthetics and ethics of natural and built environments“, in Brady, E., Phemister, P., *Transformative Values : human-environment relations in theory and practice*. Dordrecht: Springer, 2012, pp. 149-161.
- Blanc, Natalie. “From Environmental Aesthetics to Narratives of Change“ in *Contemporary aesthetic*. Volume 10, 2012 , <http://quod.lib.umich.edu/c/ca/7523862.0010.007/--from-environmental-aesthetics-to-narratives-of-change?rgn=main;view=fulltext>, počeeno 03.04.2014.
- Blanc, Natalie. *Ethics and esthetics of the environment*, 2008, <http://nathalieblanc.free.fr/documents/ethics%20and%20esthetics.pdf> (korišćeno 23.08.2015.)
- Brady, Emily. *Aesthetics of the Natural Environment*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2003.
- Van der Ryn, Sim and Stuart Cowan. *Ecological Design*. Washington: Island Press, 2007.
- Gissen, David. “The Architectural Production of Nature”, *Grey Room* (Dendur/New York) No. 34 (Winter 2009), pp.58–79.
- Gissen, David. (ed.) “Territory: Architecture Beyond Environment”. *Architectural Design*. London: Wiley, June, 2010
- Goldsmith, Edward. *Blueprint for Survival*. London: The Ecologist, 1972.
- Goodbun, Jon. „Gregory Bateson’s Ecological Aesthetics – an addendum to Urban Political Ecology“ in *Field: a free journal for architecture*, 4/1, 2010, 35–46, website, http://www.field-journal.org/uploads/file/2011%20Volume%204/field-journal_Ecology.pdf (korišćeno 01.02.2014.)
- Graafland, Arie, „From embodiment in urban thinking to disembodied data; the disappearance of affect“. In Arie Graafland, ed.. *Architecture technology & design*, Urbanism readings series, 2012, pp. 12-22 , http://www.ariegraafland.eu/wp-content/downloads/NAN_Lect-Series-booklet.pdf (korišćeno 17.11.2013.)
- Guy, Simon and Elizabeth Shove. *A Sociology of Energy, Buildings & the Environment: Constructing Knowledge, Designing Practice*. London: Routledge, 2001.

- Guy, Simon and Graham Farmer. "Reinterpreting Sustainable Architecture: The place of Technology": in *Journal of Architectural Education*, Feb. 2001
- Guattari, Felix. *The three ecologies*. London: Athlone Press, 2000.
- Díaz Moreno, Cristina, García Grinda, Efrén. *Third Natures, A Micropedia*. London: AA Print Studio, 2014.
- Díaz Moreno, Cristina and Efrén García Grinda, "Space and atmosphere. Materials for the digital gardener" in Diploma 5, Architectural Association / Academic Year 2011 2012 (korišćeno 18.05.2014.)
- Díaz Moreno, Cristina and Efrén García Grinda. "A survey into the world of artificial paradises" in *Diploma 5*. Architectural Association / Academic Year 2013/ 2014, <http://www.aaschool.ac.uk/downloads/briefs2013/dip5-2013%202014%20extended%20brief.pdf> (korišćeno 18.05.2014.)
- Dixon Hunt, John. *Greater Perfections, the Practice of Garden Theory*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2000.
- Dokić, Vladan i Zoran Lazović, eds. *Uticaj klimatskih promena na planiranje i projektovanje*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, 2011.
- Jencks, Charles. „Nature talking with nature” *Architectural Review*, January, 2004
- Kibert, Charles, Jan Sendzimir and Bradley Guy. *Construction Ecology: Nature as the basis for green buildings*. New York: Spon Press, 2002.
- Lloyd Jones , David . *Architecture & the Environmental: Bioclimatic Building Design*. London: Laurence King, 1998.
- López, F. J. Soria. „Architecture and nature at the end of the 20th century: towards a dialogical approach for sustainable design in architecture“. In *Eco-architecture. Harmonization between Architecture and nature*. Southampton: Witpress, 2006. pp. 23-34.
- MacEwan, Malcolm. *Crisis in Architecture*. London: RIBA Publications Ltd., 1974.
- Meadows, Donella. *The Limits to Growth*. New York: MIT, 1972.
- Morton, Timothy. *The Ecological Thought*. Cambridge, MA and London: Harvard University Press, 2010.
- Olgay, Victor. *Design with Climate: Bioclimatic Approach to Architectural Regionalism*. Princeton New Jersey: Princeton University Press, 2015 (1963)

- Pepper, David, John Perkins and Martyn Youngs. *The Roots of Modern Environmentalism*. Beckenham, Kent: Croom Helm Ltd., 1984.
- Pope, Stephen *et al.* *The Green Book*. London: Hodder & Stoughton, 1991.
- Spiegl, Andreas. „A Panorama of the Artifactual“. In Eva Ebersberger and Daniela Zyman, eds. *Your black horizon Art Pavilion. Olafur Eliasson and David Adjaye*. Köln, New York: D.A.P., 2007., pp. 85 – 141.
- Steadman, Philip. *The Evolution of Designs. Biological analogy in architecture and the applied arts. A revised edition*. London and New York: Routledge, 2008.
- Thomas, Randall. *Environmental Design: An Introduction for Architects and Engineers. 3 edition*. London: Taylor & Francis, 2005.
- Ćorović, Dragana i Ljiljana Blagojević. „Obrazovanje arhitekata kao odgovor na klimatske promene: razvoj modela kurikuluma istorije i teorije moderne arhitekture“. U Đokić, Vladan i Zoran Lazović, eds. *Uticaj klimatskih promena na planiranje i projektovanje. Razvijanje optimalnih modela*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, 2012.
- United Nations. "Report of the World Commission on Environment and Development", *General Assembly Resolution 42/187*, 11 December 1987.
- Farmer, John and Kenneth Richardson. *Green Shift, Changing Attitudes in Architecture to the Natural World*. Oxford: Architectural Press, 1999.
- Farmer, John. *Green Shift: Towards a Green Sensibility in Architecture*. Oxford: Butterworth Architecture, 1996.
- Fieldson, Rosi. "Architecture & Environmentalism: Movements & Theory in Practice". *Forum E-journal, International Ejournal for Postgraduate Studies in Architecture, Planning and Landscape*, Vol. 6, Issue 1, 2004, Newcastle University, pp. 20-33., <http://research.ncl.ac.uk/forum/v6i1/fieldson.pdf> (korišćeno 07.02.2014.)
- Hagan, Susan. *Taking Shape: A new Contract between Architecture & Nature*. Oxford: Architectural Press, 2001.
- Hawkes, Dean. *The Environmental Imagination: Technics and Poetics of the Architectural Environment*. London: Routledge, 2009.
- Hawkes, Dean. *The Environmental Tradition: Studies in the Architecture of the Environment*. London: Taylor & Francis, 1996.
- WCED Our Common Future (The Brundtland Report). Oxford: Oxford University Press, 1987.

Wigley, Mark. "Recycling recycling". In Amerigos Marras, ed. *Eco-Tec: Architecture of the In-Between*. New York: Princeton Architectural Press, 1999.

ЕНВАЈРОНМЕНТАЛНО-БИХЕВИОРАЛНЕ СТУДИЈЕ

Atelier Bow-Wow. "Architectural Behaviorology". In Betsky, Aaron ed. *Manifestos. Out There: Architecture Beyond Building. 11th International Architecture Exhibition La Biennale di Venezia*. Venezia: Marsilio, 2008.

Atelier Bow-Wow. *Behaviorology*. New York: Rizzoli International Publications, 2010.

Broady, Maurice. *Planning for People: Essays on the Social Context of Planning*. London: Bedford Square press, 1968.

Horayangkura, Vimolsiddhi. "Incorporating environment-behavior knowledge into the design process: An Elusive Challenge for Architects in the 21st Century", *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, Vol. 50 (2012), pp 30–41.

Groat, Linda N. and Carole Despres. "The Significance of Architectural Theory for Environmental Design Research" in Ervin H. Zube and Gary T. Moore. *Advances in Environment, Behavior, and Design*. Volume 3. New York and London: Plenum Press, 1991.

Dayaratne, Ranjith." Environment- Behavior Research and the Practice of Architecture: Paradigms and Paradoxes". *Built-Environment:Sri Lanka -Vol. 03*, Issue 01, 2002., pp. 38-45.

Zeisel, John. *Inquiry by Design: Tools for Environment-Behavior Research*. New York: Cambridge University Press, 1981.

Zube, Edvard and Gary Moore, eds. *Advances in Environment, Behavior, and Design*. Volume 3. New York And London: Plenum Press, 1991.

Lang, Jon. *Creating Architectural Theory: The Role of the Behavioral Sciences in Environmental Design*. New York: Van Nostrand Reinhold Company, 1987.

Lang, Jon. *Designing for Human Behaviour: Architecture and the Behavioural Sciences*. Stroudsberg: Dowdon, Hutchinson and Ross Inc., 1974.

Maslow, Abraham. *Motivation and personality*. New York, NY: Harper, 1954.

- Moore, Gary. „Environment- Behavior Studies”. In Snyder, James and Anthony Catanese, eds. *Introduction to Architecture*. New York: McGraw, 1979., pp. 46-71, <http://sydney.edu.au/architecture/documents/staff/garymoore/29.PDF> (korišćeno 06.05.2013.)
- Moore, Gary, Paul Tuttle and Sandra Howell. *Environmental design research directions: process and prospects*. Environmental Design Research Association Praeger, 1985.
- Moore, Gary. *Architecture and human behavior: The place of environment-behavior studies in Architecture*. Wisconsin architect, September, 1979., pp.18-21.
- Moore, Gary. „Environment, Behaviour and Society: A Brief Look at the Field and Some Current EBS Research at the University of Sydney“ in In Y. Yuan (Ed.), *Spatial Environments Agreeable for Human Beings: Proceedings of the 6th International Symposium for Environment-Behavior Studies*. Tianjin, China: Baihua Literature and Art Publishing House, 2004. pp 489-506.
- Moore, Gary and Robert Marans. *Advances in Environment, Behavior, and Design. Volume 4. Toward the Integration of Theory, Methods, Research, and Utilization* (New York: Springer Science+Business Media, 1997)
- Orr, David. *The Nature of Design: Ecology, Culture, and Human Intention*. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- Rapoport, Amos. *Introduction in Thirty Three Papers in Environment-Behaviour Research*. Newcastle upon Tyne: Urban International Press., 1994.
- Rapoport, Amos. „Systems of Activities and Systems of Settings“. In Susan Kent, ed. *Domestic Architecture and the Use of Space: An Interdisciplinary Cross-Cultural Study*. New York: Cambridge University Press, 1990.
- Stokols, Daniel. „Origins and directions in environment-behavior research“. In Daniel Stokols, ed. *Perspectives on Environment and Behavior*. New York: Plenum, 1977. , pp. 5-36.
- Canter, David. *Psychology for Architects*. London: Elsevier Science Ltd., 1974.

СТУДИЈЕ КУЛТУРЕ

- Vujović, Sreten, ur. *Sociologija grada - Sociološka hrestomatija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1988.
- Vujović, Sreten i Mina Petrović, ed. *Urbana sociologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005.
- Jameson, Frederic. *Postmodernism or The Cultural logic of Late Capitalism*. Durham: Duke University press, 1991.
- Latour, Bruno. *Politics of Nature: How to Bring the Sciences into Democracy*. Translated by Catherine Porter. MA and London: Harvard University Press, 2004.
- Lefevr, Anri. *Proizvodnja prostora*. Treći program Proleće 1980.
- Lefebvre, Henri. *The production of space*. Translated by D. Nicholson-Smith. Oxford: Blackwell, 1991(1974).
- Lefevr, Henri. *Urbana revolucija*. Prevod: Mirjana Vukmirović-Mihailović. Beograd: Nolit, 1974. (Naslov originala: Lefebvre, H. *Le Révolution Urbaine*. Paris Gallimard, 1970.)
- Lefebvre, Henri. *Writings on Cities*. Translated and edited by Eleonore Kofman and Eliyabeth Lebas. Oxford: Blackwell Publishing, 1996.
- Marković, Danilo Ž.. *Socijalna ekologija*. Belgrade: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1986.
- Petrović, Mina. *Sociologija stanovanja* (Beograd: Institut za sociološka istraživanja i Filozofski fakultet, 2004)
- Pušić, Ljubinko. *Održivi grad: ka jednoj sociologiji okruženja*. Beograd: Nova, 2001.
- Smith, Neil. *Uneven Development: Nature, Capital and the Production of Space*. Oxford: Blackwell Publishers, 1984.
- Harvey, David. *Justice, Nature and the Geography of Difference*. Oxford: Blackwell, 1996.
- Harvey, David. *Spaces of Hope*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2000
Harvey, David. *Spaces of global capitalism. Towards a theory of uneven geographical development*. London: Verso, 2005.
- Harvey, David. *The Condition of Postmodernity*. Oxford: Blackwell publishing, 1990.

ОПШТА ЛИТЕРАТУРА

- Architectural Research: Three Myths And One Model*, Research and Development department, RIBA
- Bennett, Tony, Lawrence Grossberg and Meaghan Morris, eds. *New Keywords. A Revised Vocabulary of Culture and Society*. Oxford: Blackwell Publishing, 2005.
- Groat, Linda and David Wang. *Architectural Research Methods*. New York: John Wiley and Sons, 2002.
- Deleuze, Gilles and Felix Guattari. "What Is a Concept?". In *What Is Philosophy?* New York: Columbia University Press, 1994.
- Engels, Friedrich. *Dialectics of Nature*. New York: International Publishers, 1940.
- Jencks, Charles. *The language of post-modern architecture*. New York: Rizzoli, 1991 (1977)
- Le Corbusier. *The City of Tomorrow*. London: Architectural Press, 1987.
- Marx, Karl. *Capital*, Vol 1. New York: Vintage Books, (1867) 1976.
- Marx, Karl. „Early economic and philosophical manuscripts“. In Colletti, L., ed. *Karl Marx: Early Writings*. Harmondsworth: Pelican, 1975. pp 279–400.
- Marx, Karl and Friedrich Engels. *Collected Works. Volume 5*. New York: International Publishers, 1975.
- Smithson, Alison. *Team 10 primer*. Cambridge, MA: MIT Press, 1968.
- Frankstel, Pjer. *Umetnost i tehnika*. Beograd: Nolit, 1964.
- Dženks, Čarls. *Nova paradigma u arhitekturi: Jezik postmodernizma*. Prevod Marijana Milosavljević. Beograd: Orion Art, 2007.
- Šoe, Fransoaz. *Urbanizam, utopija stvarnost*. Beograd: Gradevinska knjiga, 1978.

ИЛУСТРАЦИЈЕ

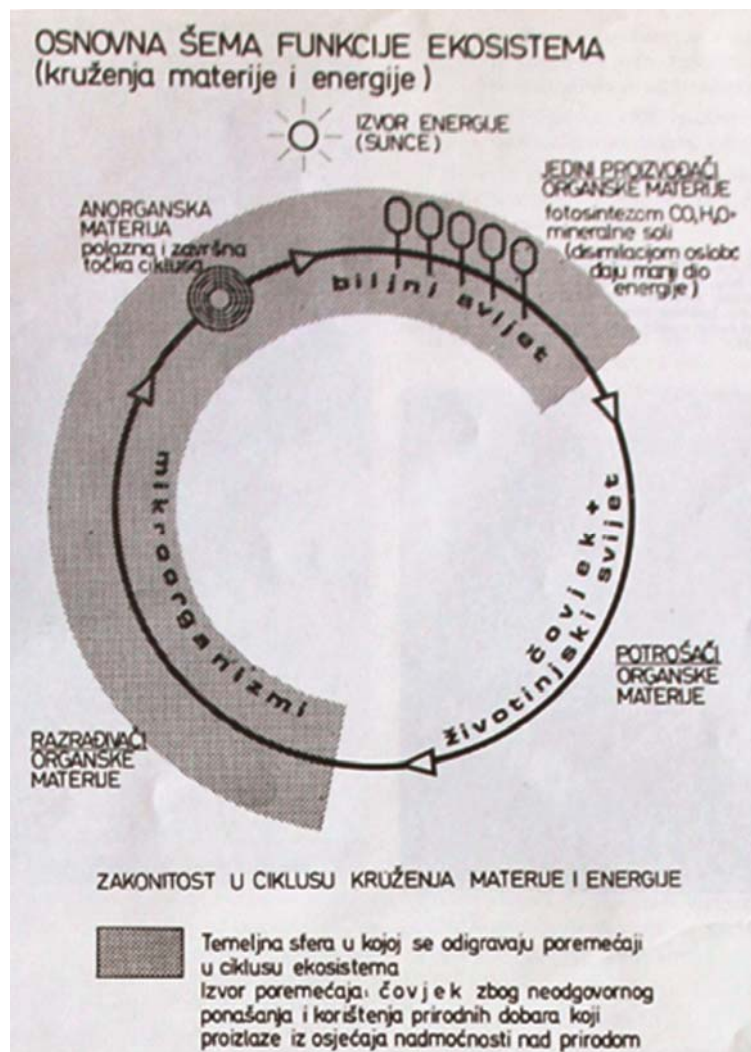

Ил. 4.2.1–1. Трансформација природе у урбани пејзаж – изградња Новог Београда:
„Насути пешчани терени се култивишу и...“,
Извор: Миливоје Ковачевић, и др., *Нови Београд · нови град* (Београд: Дирекција за
изградњу Новог Београда, 1961), стр. 100.

Ил. 4.2.1–2. Лик градитеља - радне акције,
Извор: Миливоје Ковачевић, и др., *Нови Београд · нови град* (Београд: Дирекција за изградњу Новог Београда, 1961), стр. 56.

Ил. 4.3.1–1. Основна шема функције екосистема – Зависност у циклусу кружења материје и енергије,
Извор: Dragutin Kiš, "Ekologija i prostorno planiranje", *Čovjek i prostor* (Zagreb) br. 238. (1973), str. 17.

Ил. 5.1.1–1. Трансформација природе у урбани пејзаж – изградња Новог Београда: „Град надире – мочваре се повлаче“,
Извор: Миливоје Ковачевић, и др., *Нови Београд · нови град* (Београд: Дирекција за изградњу Новог Београда, 1961), стр. 59.

Ил. 5.1.1–2. Трансформација природе у урбани пејзаж – изградња Новог Београда: „Град надире – мочваре се повлаче“,
Извор: Миливоје Ковачевић, и др., *Нови Београд · нови град* (Београд: Дирекција за изградњу Новог Београда, 1961), стр.

Ил. 5.1.1–3. Трансформација природе у урбани пејзаж – изградња Новог Београда:
„...преливање у паркове“,

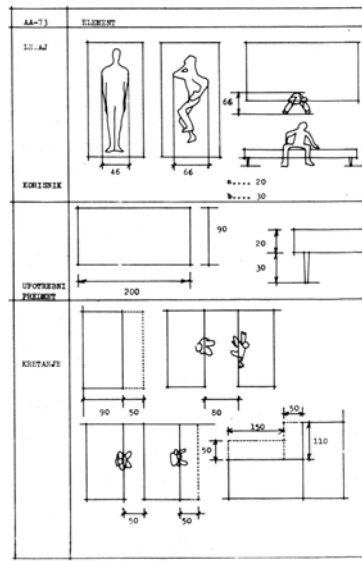
Извор: Миливоје Ковачевић, и др., *Нови Београд · нови град* (Београд: Дирекција за изградњу Новог Београда, 1961), стр. 101.

Ил. 5.1.1–4. „Живот почиње у новом граду. За градитељима остају завршени станови. И ту, на домаку кранова, деца су врло брзо нашла места за игру, старији за шетњу“, Извор: Миливоје Ковачевић, и др., *Нови Београд · нови град* (Београд: Дирекција за изградњу Новог Београда, 1961), стр. 80.

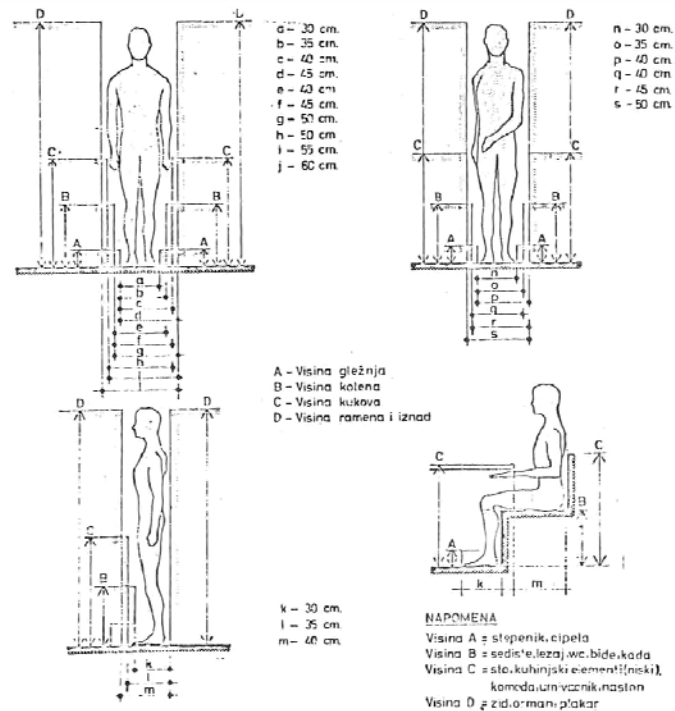

Ил. 5.1.1–5. Дечија игралишта,
Извор: Миливоје Ковачевић, и др., *Нови Београд · нови град* (Београд: Дирекција за изградњу Новог Београда, 1961), стр. 92.

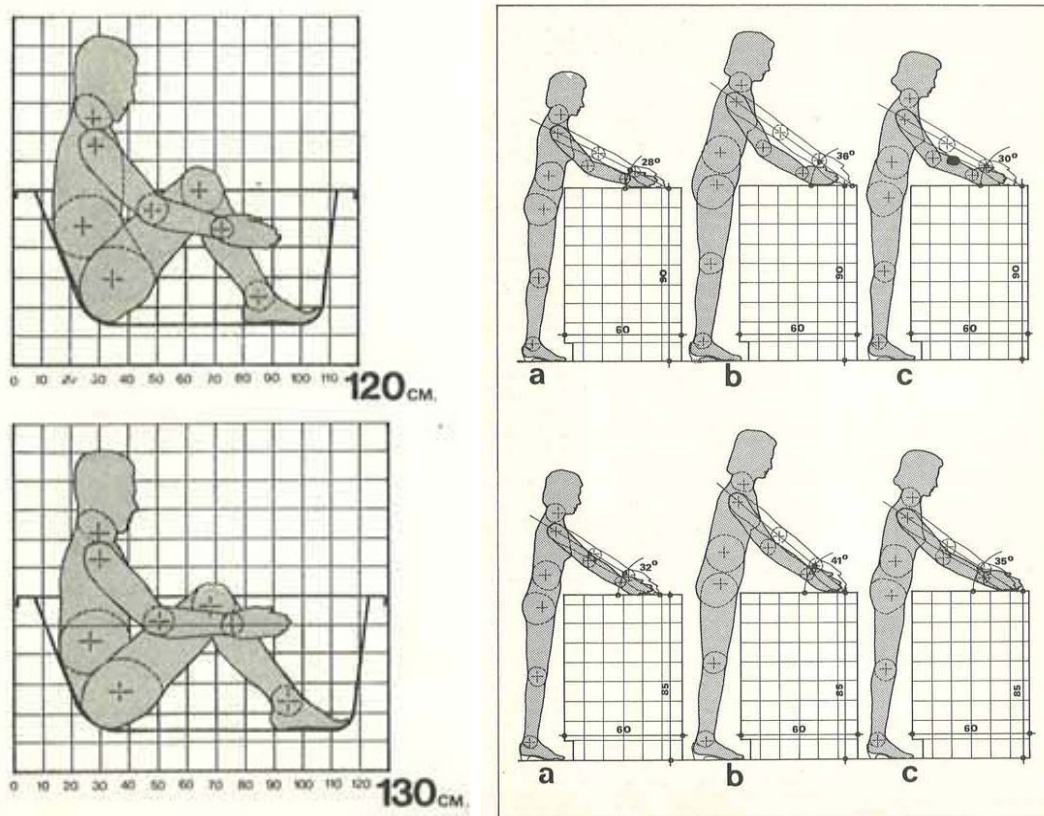
Ил. 5.1.3–1. „Анализа потреба“,

Извор: Бранислав Миленковић, „Процес програмских предстудија у организацији стана“, *Архитектура урбанизам* (Београд) бр. 74-77 (1976): стр. 100.

Ил. 5.1.3–2. Антропометрија,

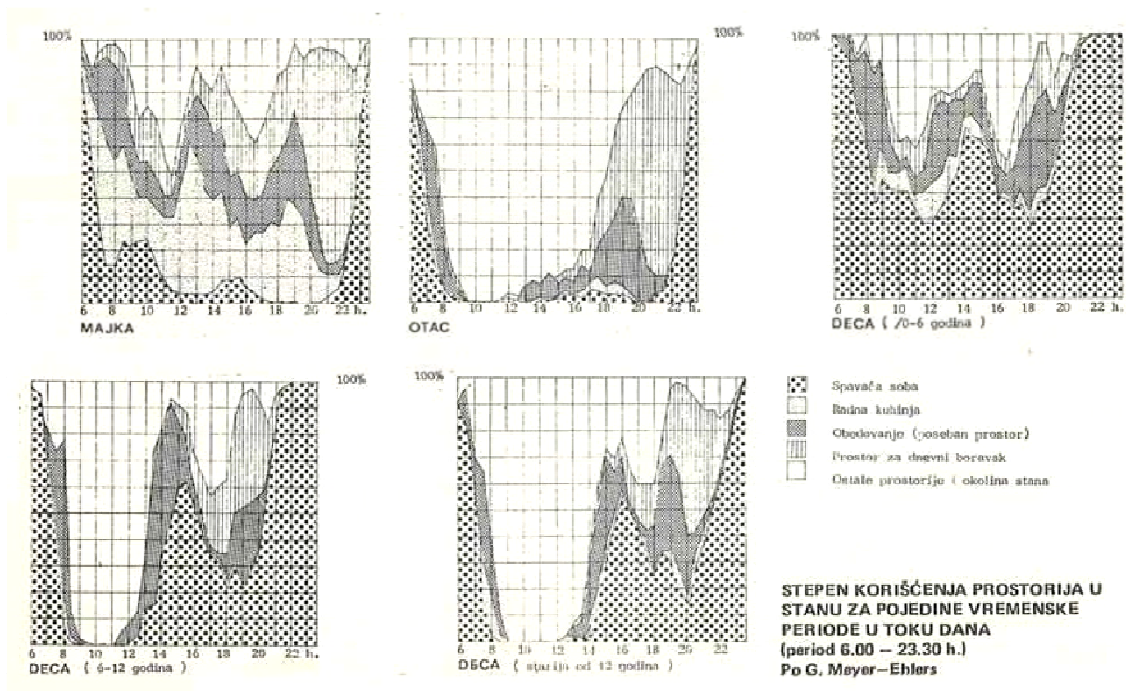
Извор: Mihailo Čanak, „Slobodni prostori i prolazi u prostorijama“, *Informativni bilten* (Београд: Centar za stanovanje IMS), бр. 18 (1977) : стр. 16.

Ил. 5.1.3–3. Антропometriја,

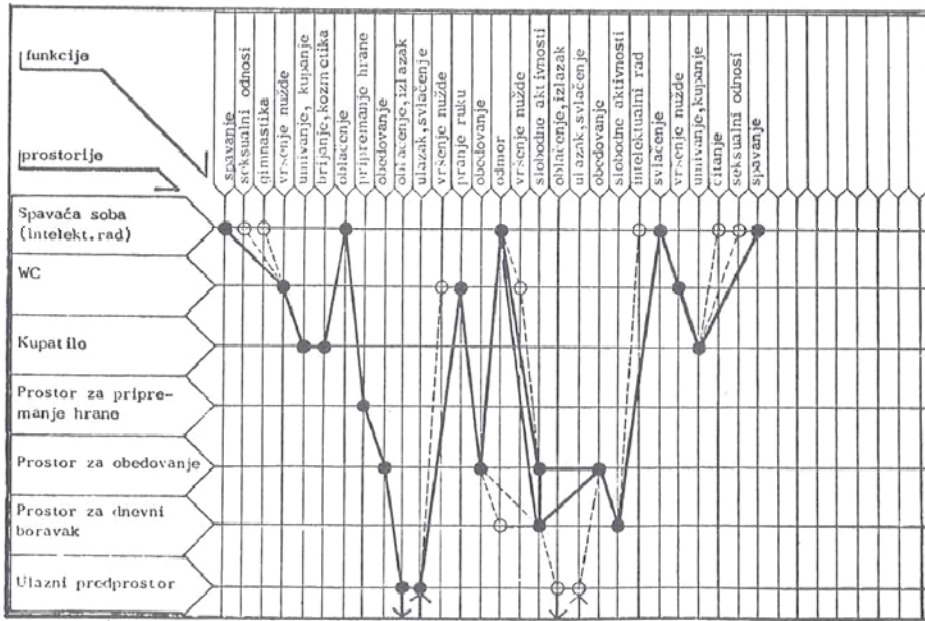
Извор: Mihailo Čanak, „Standardizacija dimenzija sanitarne i kuhinjske opreme u stanu“, *Informativni bilten* (Beograd: Centar za stanovanje IMS), br. 27 (1980): nepaginirano.

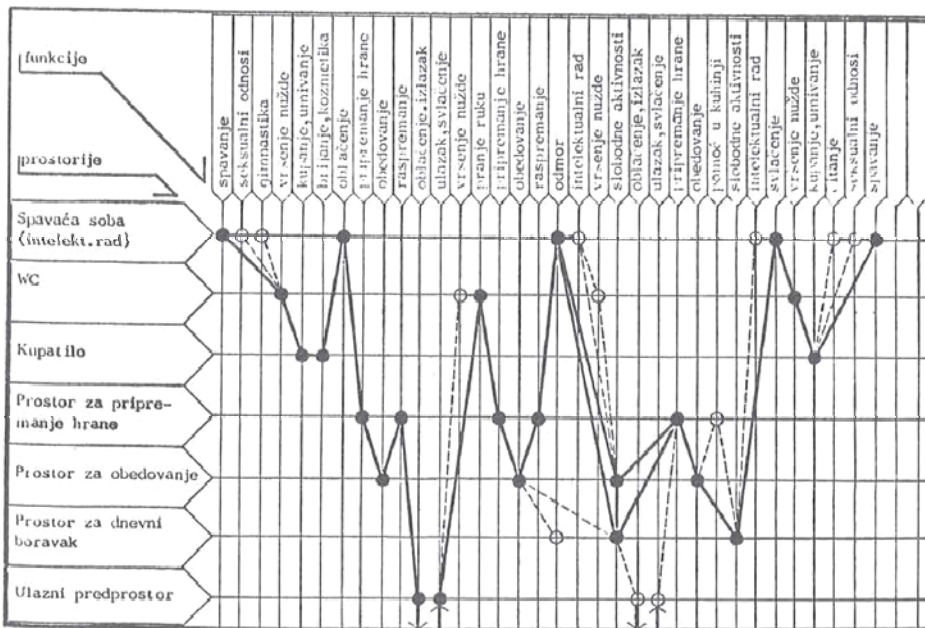

Ил. 5.1.3–4. Програмирање у односу на активности,
 Извор: Mihailo Čanak, „Funkcionalna koncepcija i upotrebna vrednost stana“, *Informativni bilten* (Beograd: Centar za stanovanje IMS), br. 27 (1980): nepaginirano.

Model tipičnih dnevnih aktivnosti zaposlenog oca u porodici u kojoj majka nije u radnom odnosu

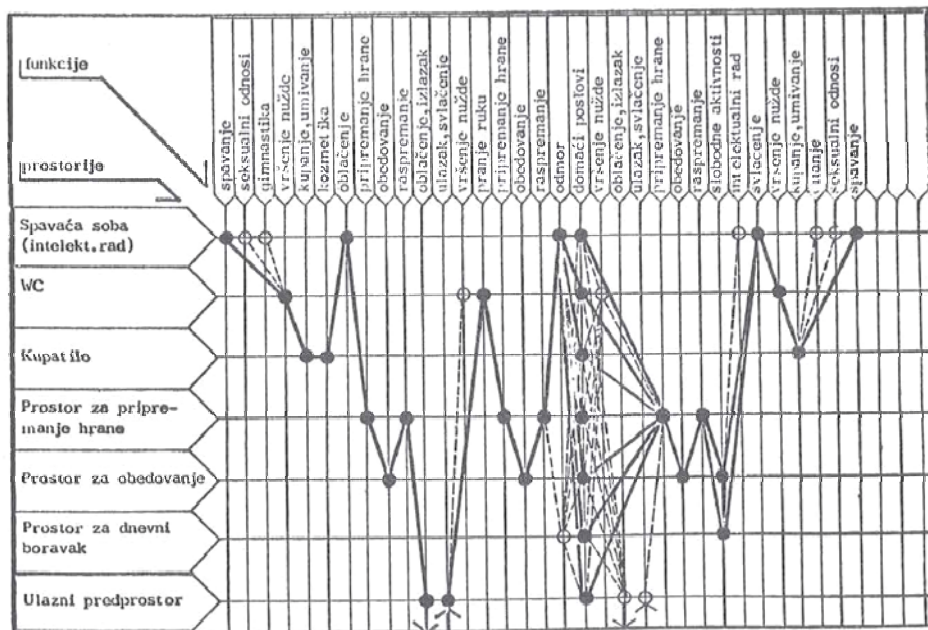

Model tipičnih dnevnih aktivnosti zaposlenog oca u porodici u kojoj je majka u radnom odnosu

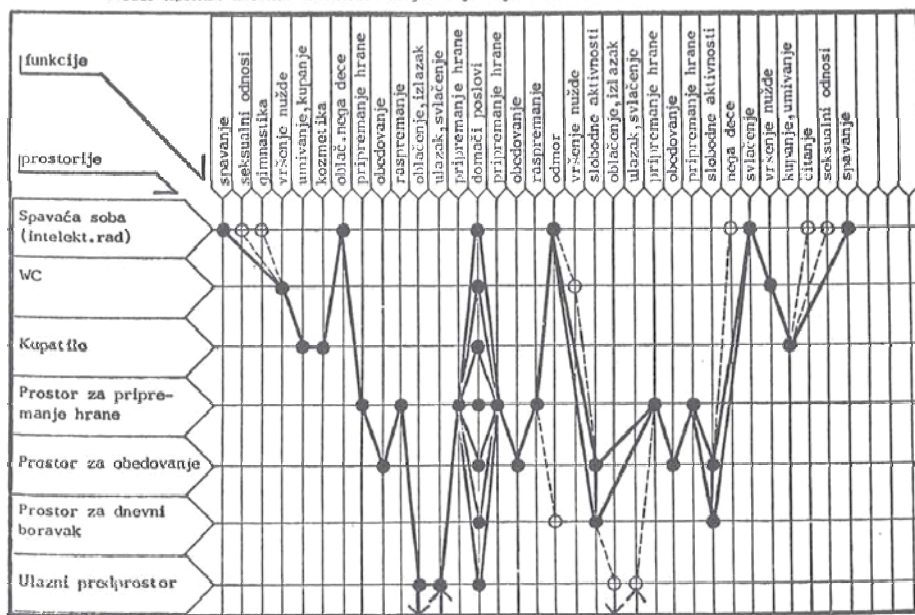

Ил. 5.1.3–5. Програмирање у односу на активности – истраживање Центра за становање ИМС – Модели типичних дневних активности за различите кориснике стана, Извор: Mihailo Čanak, „Dinamika stambenih funkcija i njen uticaj na formiranje stambenih prostora“, *Informativni bilten* (Beograd: Centar za stanovanje IMS), br. 29-30 (1981): str. 24-35.

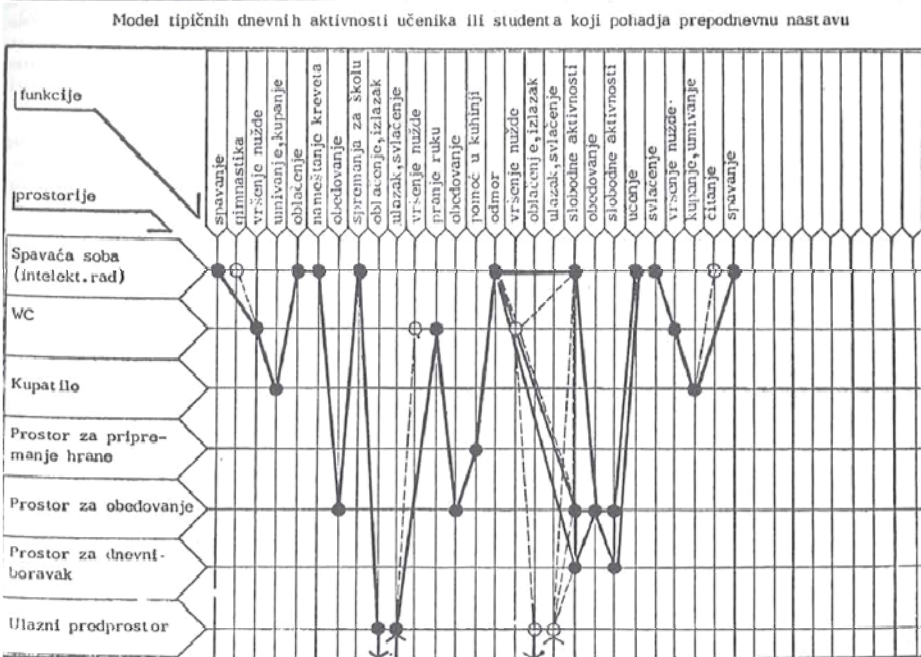
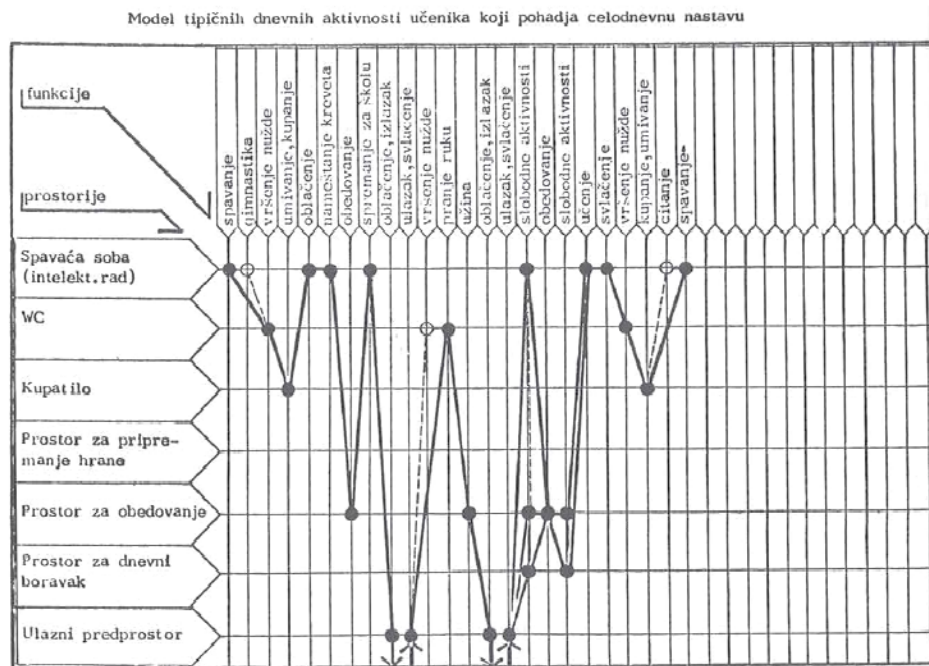
Model tipičnih dnevnih aktivnosti majke koja je u radnom odnosu

Model tipičnih dnevnih aktivnosti majke koja nije u radnom odnosu

Ил. 5.1.3–6. Програмирање у односу на активности – истраживање Центра за становање ИМС – Модели типичних дневних активности за различите кориснике стана, Извор: Mihailo Čanak, „Dinamika stambenih funkcija i njen uticaj na formiranje stambenih prostora“, *Informativni bilten* (Beograd: Centar za stanovanje IMS), br. 29-30 (1981): str. 24-35.

Ил. 5.1.3–7. Програмирање у односу на активности – истраживање Центра за становање ИМС – Модели типичних дневних активности за различите кориснике стана, Извор: Mihailo Čanak, „Dinamika stambenih funkcija i njen uticaj na formiranje stambenih prostora“, *Informativni bilten* (Beograd: Centar za stanovanje IMS), br. 29-30 (1981): str. 24-35.

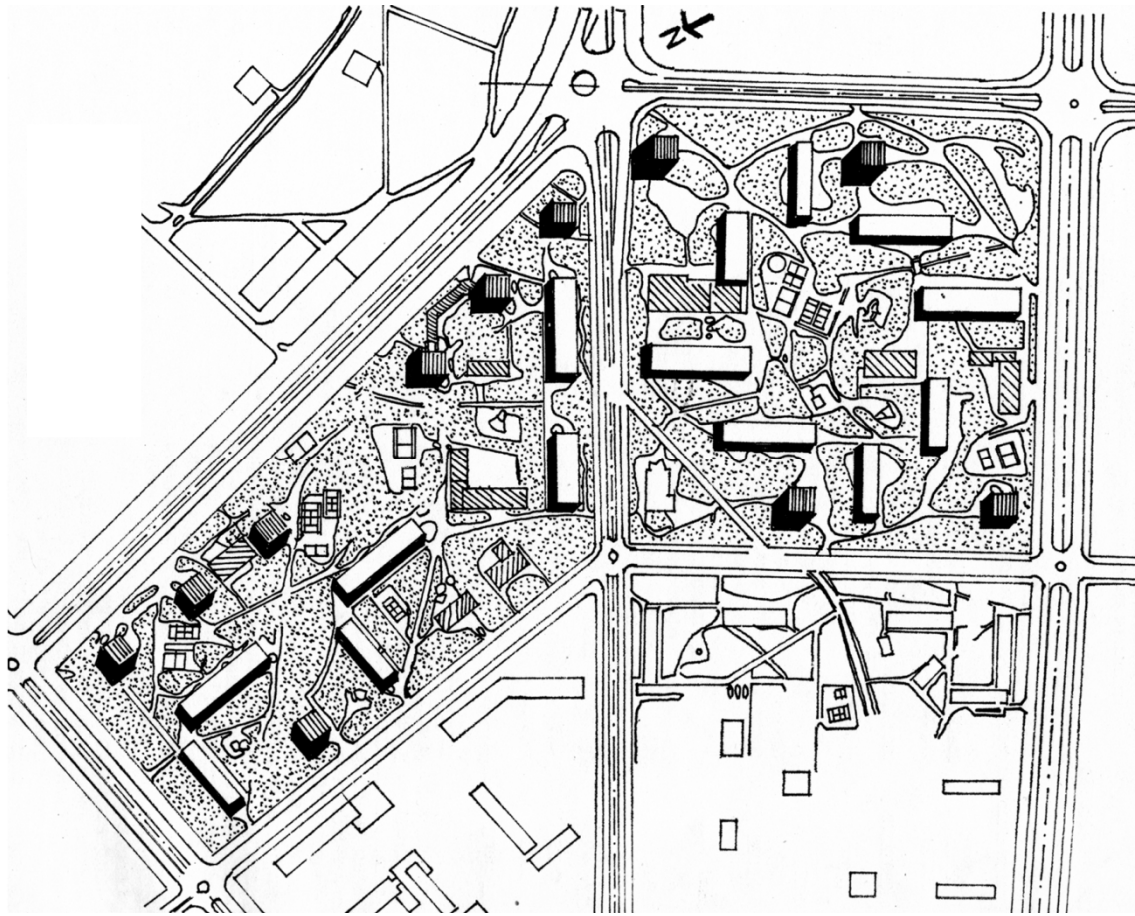
6

Ил. 5.2.1–1. Блок 23 – Нови Београд,
Извор: Аноним, „Приказ конкурсних пројеката 1965“ *Архитектура урбанизам* (Београд),
бр. 74-77 (1976): стр. 58.

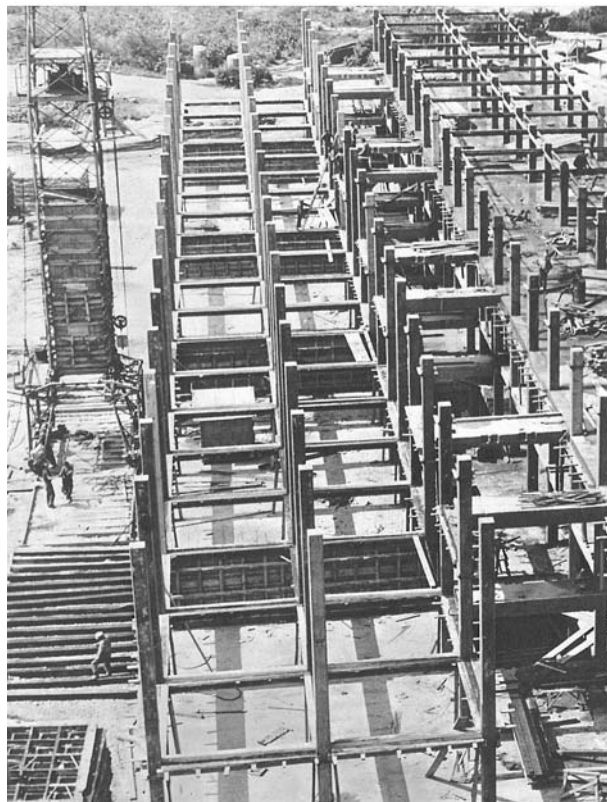

Ил. 5.2.1–2. Трансформација природе у урбани пејзаж – изградња Новог Београда:
„...преливање у паркове“,
Извор: Миливоје Ковачевић, и др., *Нови Београд · нови град* (Београд: Дирекција за
изградњу Новог Београда, 1961), стр. 103.

Ил. 5.2.1–3. Стамбени блокови 1 и 2 у Новом Београду,
Горе: урбанистичко решење, Доле: панорама

Извор: Љиљана Благојевић, *Стратегије модернизма у планирању и пројектовању урбане структуре и архитектуре Новог Београда: период концептуалне фазе од 1922. до 1962. године*. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, 2004., стр. 279.

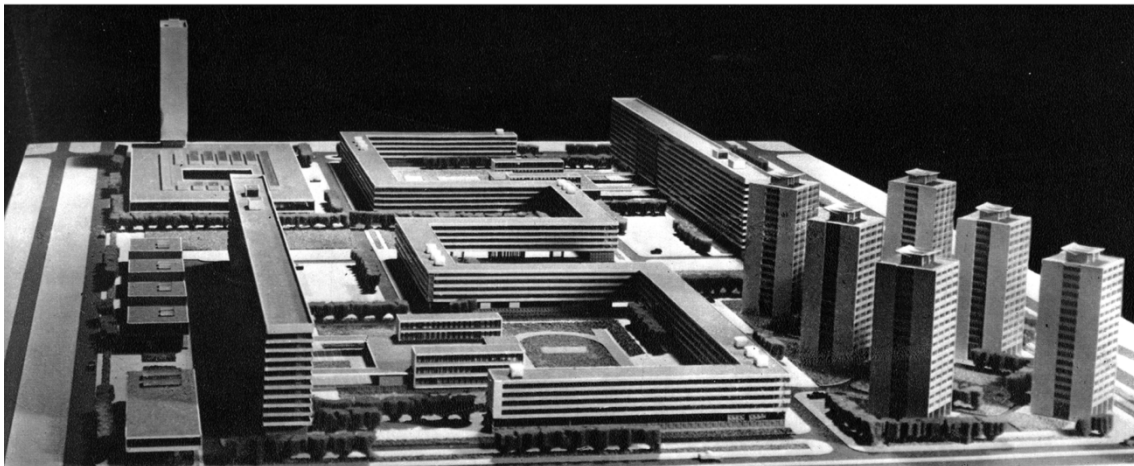
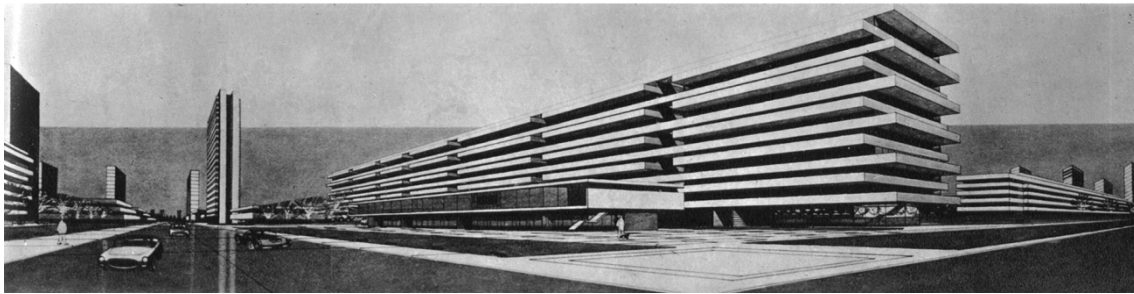
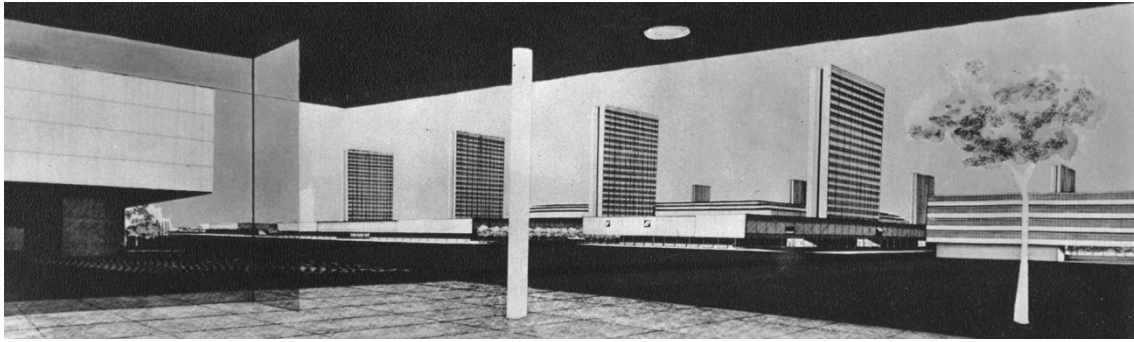

Ил. 5.2.2–1. Префабрикација и унификација,
Извор: Миливоје Ковачевић, и др., *Нови Београд · нови град* (Београд: Дирекција за изградњу Новог Београда, 1961), стр. 70.

Ил. 5.2.2–2. Префабрикација и унификација: „Монтажа таванице од преднапрегнутог бетона“,
Извор: Миливоје Ковачевић, и др., *Нови Београд · нови град* (Београд: Дирекција за изградњу Новог Београда, 1961), стр. 73.

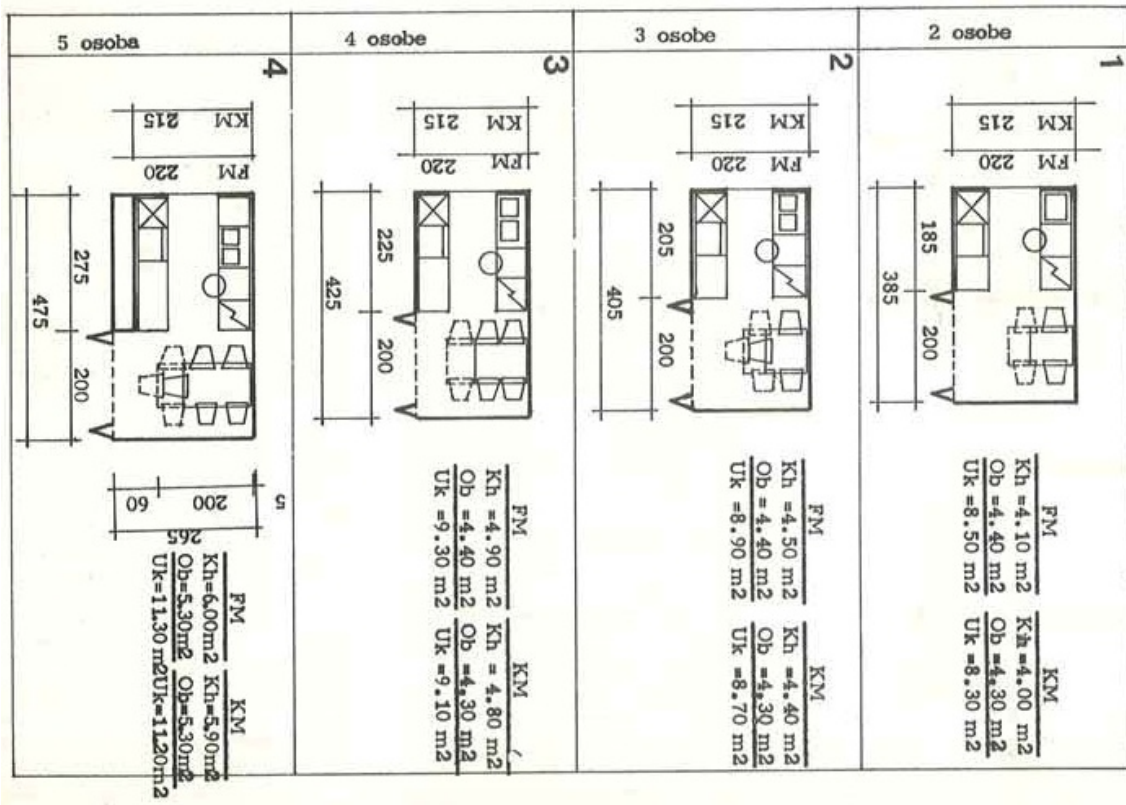

Ил. 5.2.2–3. Детаљни урбанистички план блока 21 у Новом Београду. Одозго на доле: поглед из стамбеног блока према центру; поглед из Немањине улице; макета блока

Извор: Љиљана Благојевић, *Стратегије модернизма у планирању и пројектовању урбане структуре и архитектуре Новог Београда: период концептуалне фазе од 1922. до 1962.године*. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, 2004., стр. 286.

Ил. 5.2.3–1. „1,2,3,4. Прилози у разради Клајнове схеме с новим поделами стана у колективном делању према старосним групама (стари-млади), или према другим условима свакодневља. У случају слике 2,3,4 груписање просторија за домаћинство непосредним наслањањем на простор за ручавање (и остале намене између обеда) чине са овим врло покретљиву површину унутрашње акомодације стана. Овај педагошки резултата (радови студената Архитектонског факултета на тематском подручју становање) указују на развијање и уопштавање овакве врсте пословапотребних у фази претпројектованих студија. 5. Модел свакодневног живота“, Извор: Бранислав Миленковић, „Процес програмских предстудија у организацији стана“, *Архитектура урбанизам* (Београд), бр. 74-77 (1976): str. 99.

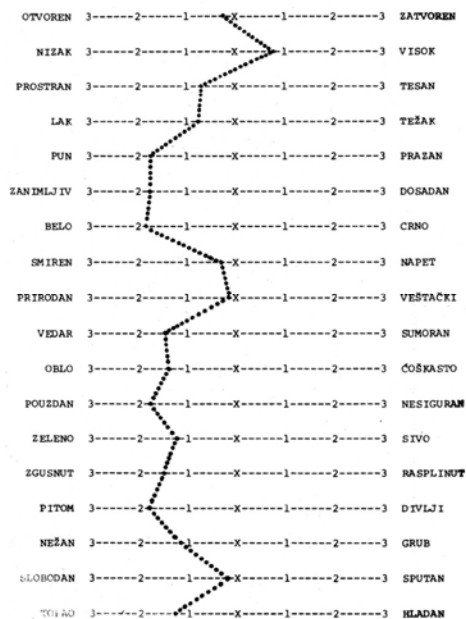
Ил. 5.2.3–2. Антропометрија и програмирање,
 Извор: Gavrilović Branka, „Funkcionalni aspekti veličine stana“, *Informativni bilten* (Beograd: Centar za stanovanje IMS), br. 27 (1980): nepaginirano.

Ил. 6.2.1–1. Отворени простори блока и социјална интеракција,
Извор: Branka Gavrilović i dr., „Društvena i fizička struktura stambenog naselja – uzajamnost odnosa“, *Informativni bilten* (Beograd: Centar za stanovanje IMS), br. 27 (1980): nepaginirano.

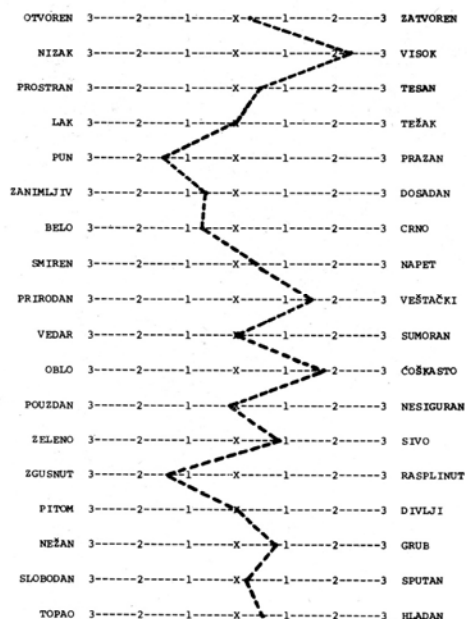
Grafikon 1.

GRAFIKON PROSEČNIH KODOVA SEMANTIČKOG DIFERENCIJALA
ZA OTVORENE PROSTORE NASELJA "28. BLOK"

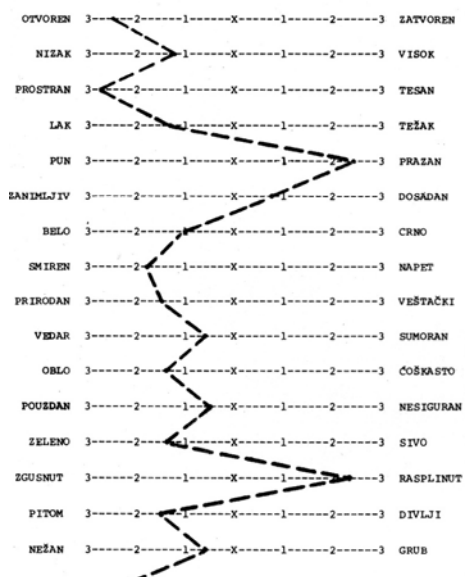
Grafikon 2.

GRAFIKON PROSEČNIH KODOVA SEMANTIČKOG DIFERENCIJALA
ZA OTVORENE PROSTORE NASELJA "JULINO BRDO"

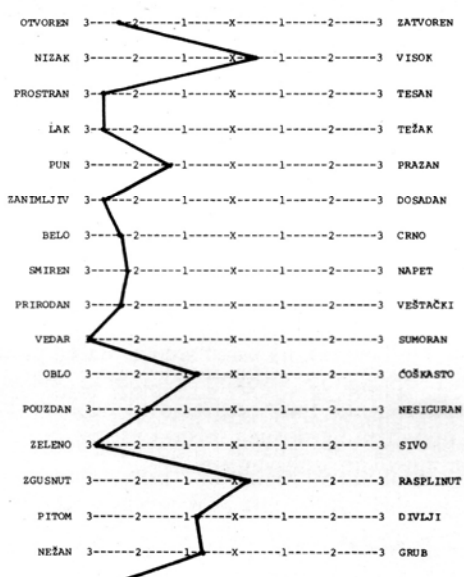
Grafikon 3.

GRAFIKON PROSEČNIH KODOVA SEMANTIČKOG DIFERENCIJALA
ZA OTVORENE PROSTORE NASELJA "BRAČE JERKOVIĆ"

Grafikon 4.

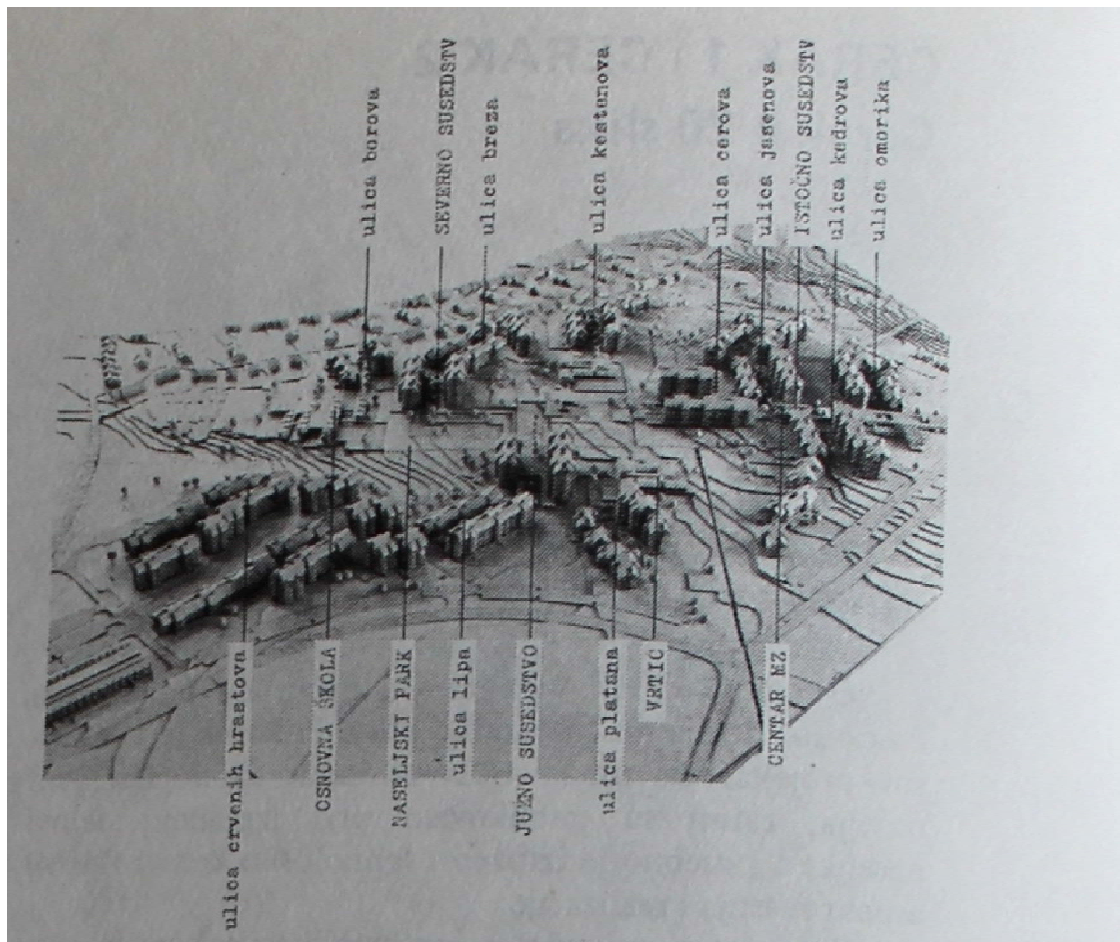
GRAFIKON PROSEČNIH KODOVA SEMANTIČKOG DIFERENCIJALA
ZA IDEALNE OTVORENE PROSTORE

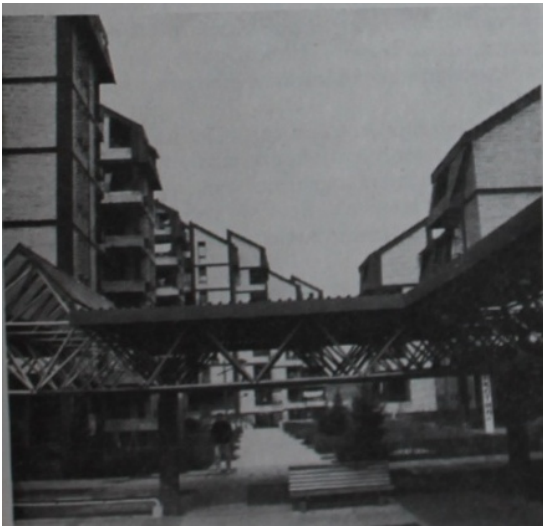
Ил. 6.2.1–2. Графикон просечних кодова семантичких потенцијала за отворене просторе насеља Блок 28, Јулино брдо и насеље Браће Јерковић,
Извор: Слободан Лазић, „Како становници доживљавају отворене просторе стамбених насеља.” *Архитектура урбанизам* 74-77 (1976): 96.

Ил. 6.2.1–3. Отворени простори у насељима Блок 28, Јулино брдо и Браће Јерковић,
Извор: Слободан Лазић, „Како становници доживљавају отворене просторе стамбених
насеља.” *Архитектура урбанизам* 74-77 (1976): 95.

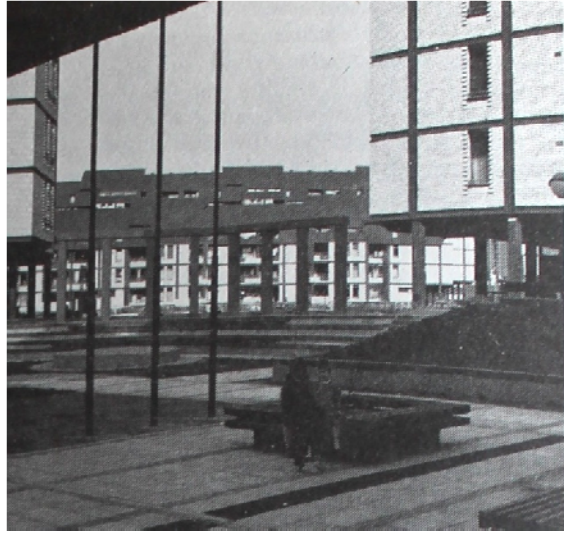
Ил. 6.1.3–4. Просторно-социолошки контекст насеља Церак Виногради,
 Извор: Milenija Marušić i Darko Marušić, „Cerak 1 i Cerak 2. Cerak u 20 slika“, u Jarić, Miloš,
 ed. *40 godina građevinarstva Socijalističke Republike Srbije* (Beograd: Časopis Izgradnja,
 1987), str. 127-136.

Ил. 6.2.1–5. Амбијенти насеља Церак1:

Горе лево: „Амбијент пешачке стамбене улице“, Горе десно: „Мала сцена у пешачкој стамбеној улици“, Доле лево: „Атријумски трг у ЦМЗ“, Доле десно: „Насељски парк“,
Извор: Milenija Marušić i Darko Marušić, „Cerak 1 i Cerak 2. Cerak u 20 slika“, u Jarić, Miloš,
ed. *40 godina građevinarstva Socijalističke Republike Srbije* (Beograd: Časopis Izgradnja,
1987), str. 127-136.

Ил. 6.2.1–6. Амбијенти насеља Церак 2:

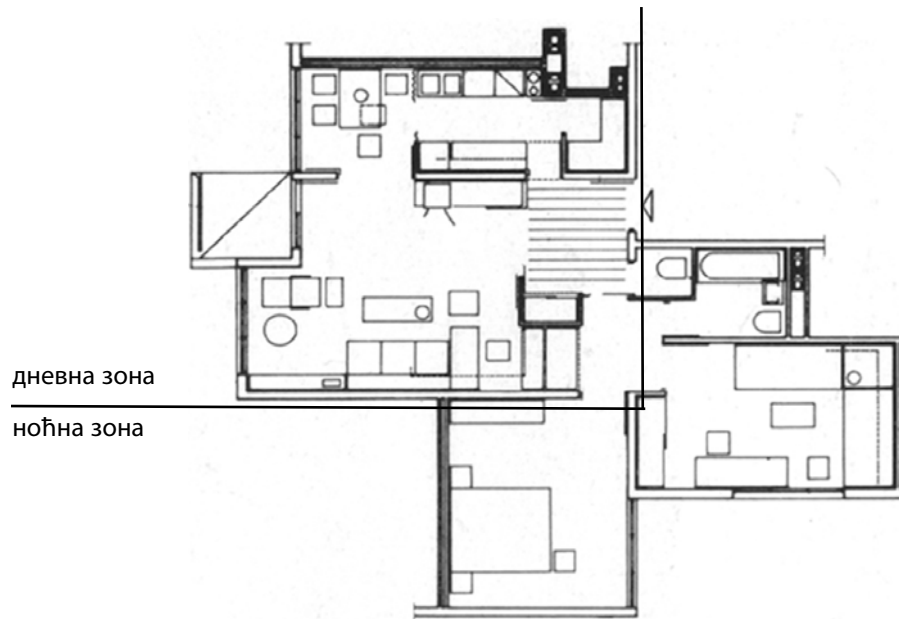
Горе лево: „Макета Церака 2 – Западног суседства МЗ Виногради“, Горе десно: „Амбијент улице Виноградарски венац“, Доле лево: „Колонаде у Улици Виноградарски венац“, Доле десно: „Амбијент улице церски венац“,
Извор: Milenija Marušić i Darko Marušić, „Cerak 1 i Cerak 2. Cerak u 20 slika“, u Jarić, Miloš, ed. *40 godina građevinarstva Socijalističke Republike Srbije* (Beograd: Časopis Izgradnja, 1987), str. 127-136.

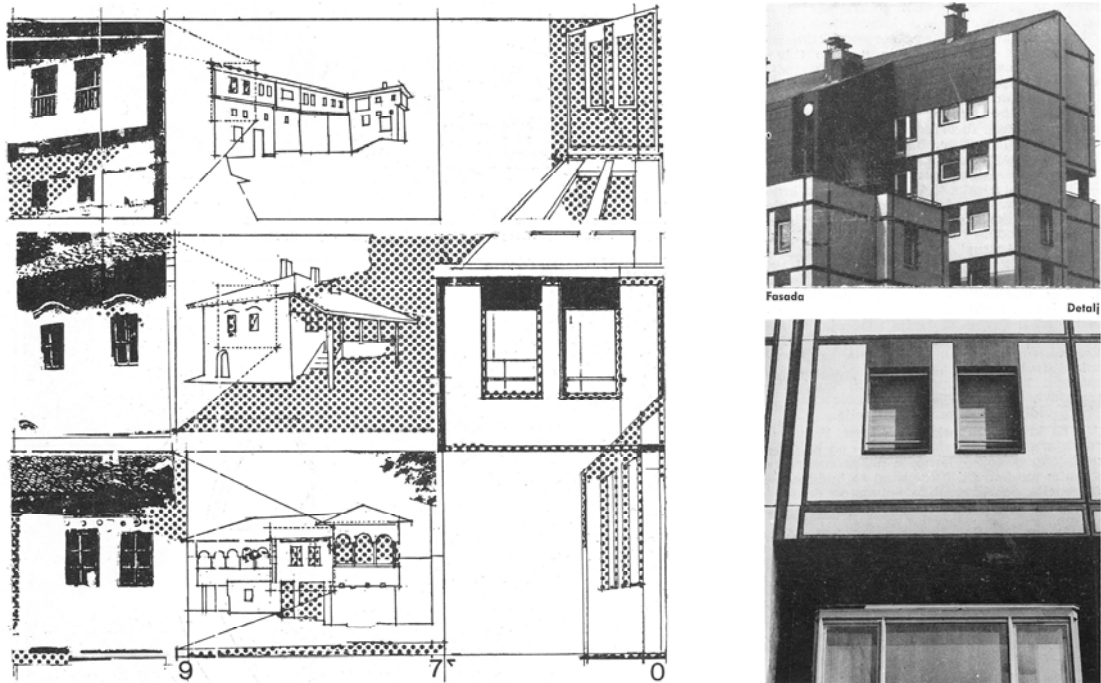
Ил. 6.2.2–1. Насеље Јулино брдо,
Извор: Zoran Manević, „Lojanica, Jovanović, Sagić: Julino brdo u Beogradu“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) br. 217 (1971): str. 10.

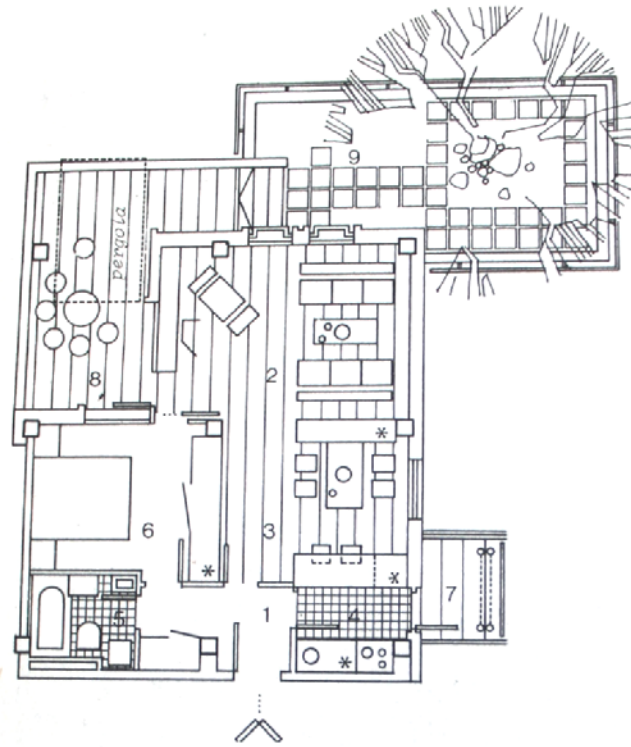
Ил. 6.2.2–2. Насеље Јулино брдо,
Извор: Anonim, „Приказ конкурсних пројеката 1965-1975 – Јулино брдо“, *Архитектура урбанизам* (Београд), бр. 74-77 (1976): str. 49.

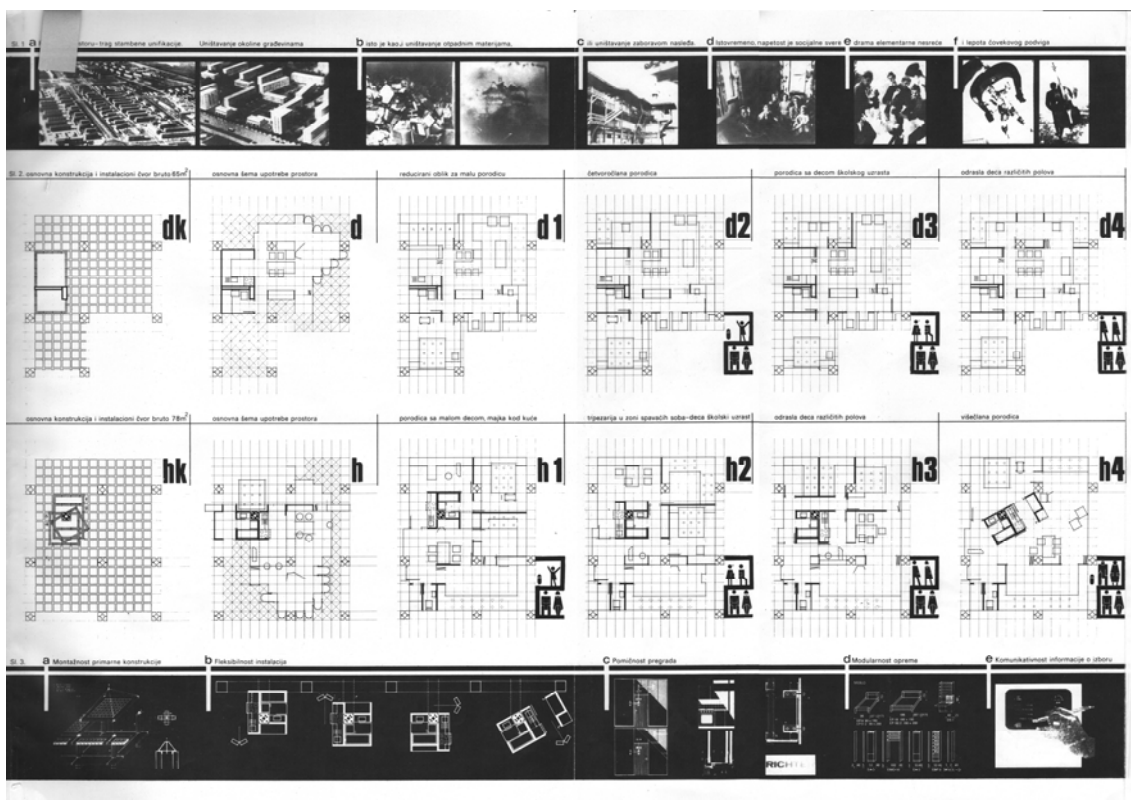
Ил. 6.2.2–3. Стан у насељу Јулино Брдо, Београд, 1967-1971. година – карактеристична основа станова - Организација прати биолошки ритам породице (подела на дневну и ноћну зону),
Извор: Zoran Manević, „Lojanica, Jovanović, Cagić: Julino brdo u Beogradu“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) br. 217 (1971): str. 10.

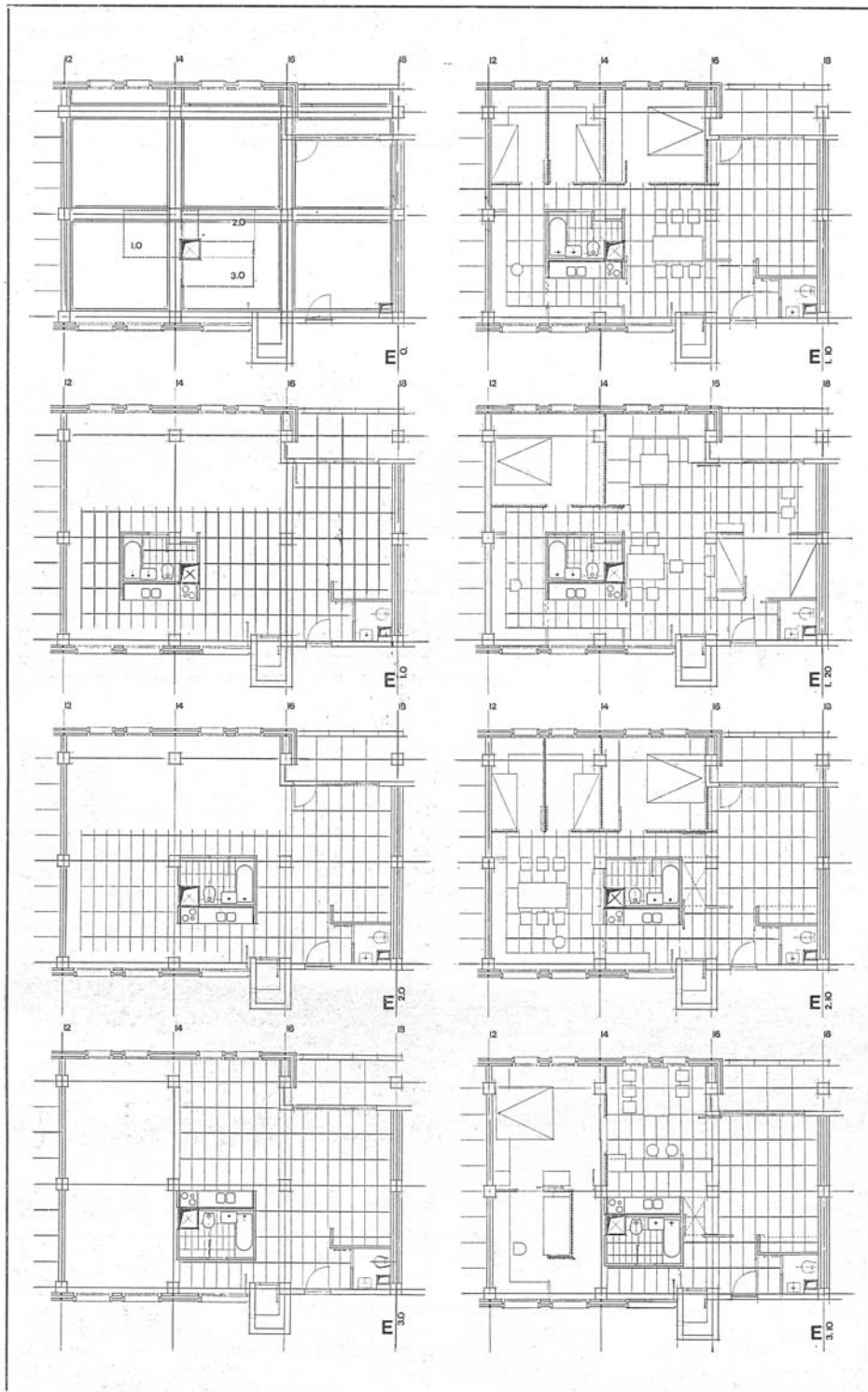
Ил. 6.2.2–2. Блок 19А – лево: „Милан Лојаница – Из албума; десно: фасада и детаљ“,
 Извор: Anonim, „Blok 19A“, *Џовјек и простор* (Zagreb) br. 367 (1983): str. 15.

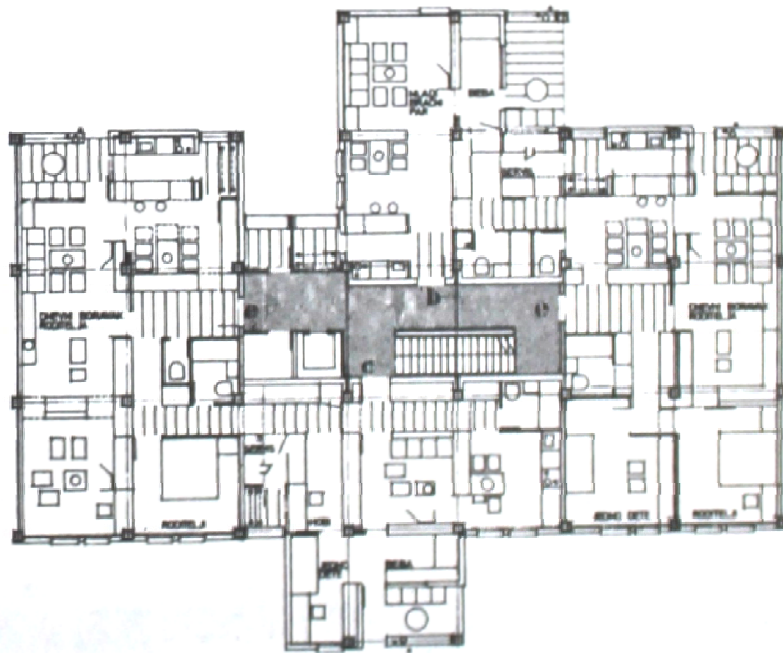
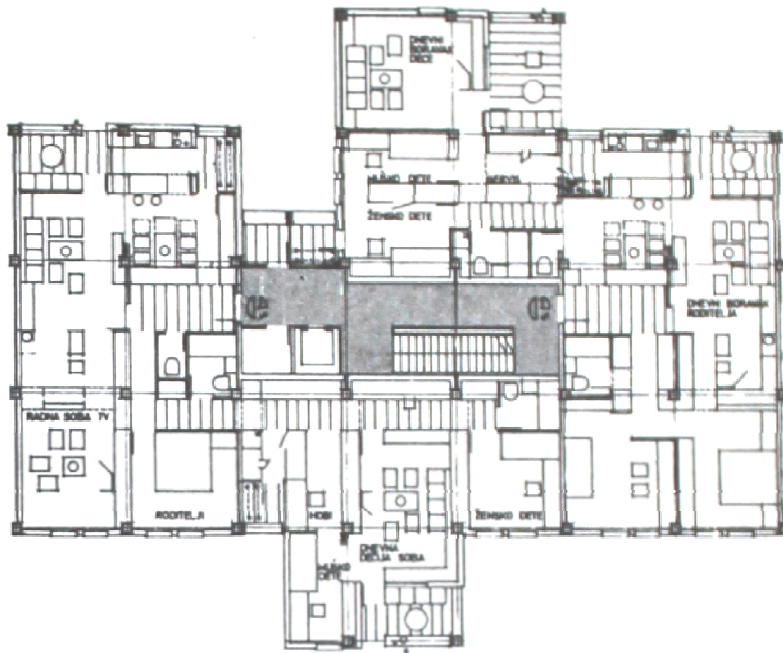
Ил. 6.2.3–1. Баште у приземљу – Насеље Церак Виногради:
 Горе: „Стан у приземљу“, Десно: „Башта стана у приземљу“,
 Извор: Milenija Marušić i Darko Marušić, „Cerak 1 i Cerak 2. Cerak u 20 slika“, u Jarić, Miloš,
 ed. *40 godina građevinarstva Socijalističke Republike Srbije* (Beograd: Časopis Izgradnja,
 1987), str. 127-136

Ил. 6.2.3–2. Блок 19А - Позивни конкурс за урбанистичко-архитектонско решење стамбеног блока 19а у Новом Београду (1975-Прва награда, аутори М. Лојаница, П. Цагић, Б. Јовановић, Р. Марић и Р. Лојаница, Извор: Милан Лојаница, „Фрагменти из студије“, *Архитектура Урбанизам* (Београд) бр. 74-77 (1975): стр. 23-26.

Ил. 6.2.3–3. Блок 19А - флексибилност. „Типична стамбена јединица – четири начина употребе једног простора“,
 Извор: Branko Aleksić, „Stambeni blok 19A Novi Beograd, Realizacija jedne metode“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) br. 368 (1983): str. 12.

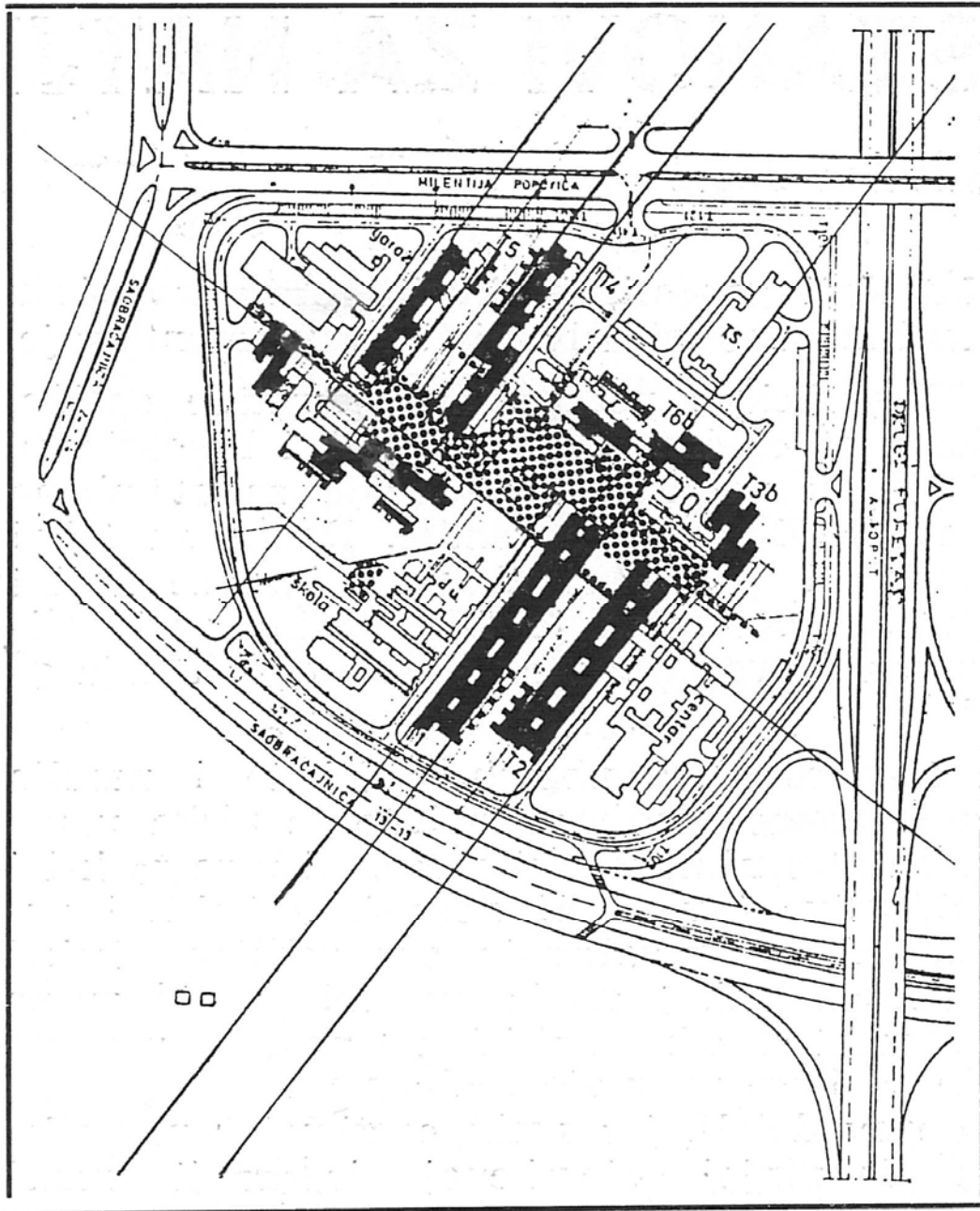

Ил. 6.2.3–3. Стан у насељу Церак Виногради - Флексибилност

Горе: „Први случај флексибилности – стан са два центра“, Десно: „Други случај флексибилности – три генерације“

Извор: Milenija Marušić i Darko Marušić, „Ceraк 1 i Ceraк 2. Ceraк u 20 slika“, u Jarić, Miloš, ed. *40 godina građevinarstva Socijalističke Republike Srbije* (Beograd: Časopis Izgradnja, 1987), str. 127-136.

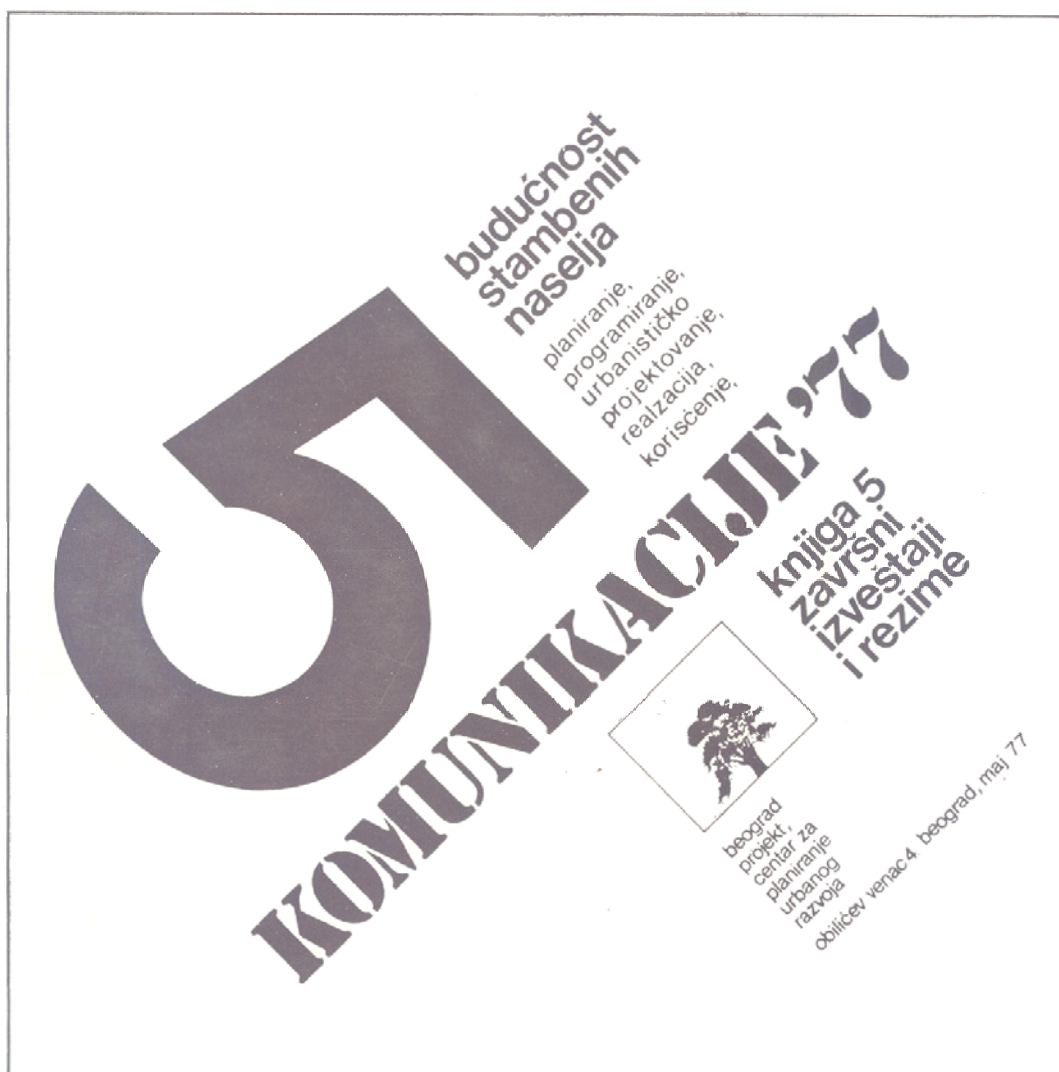

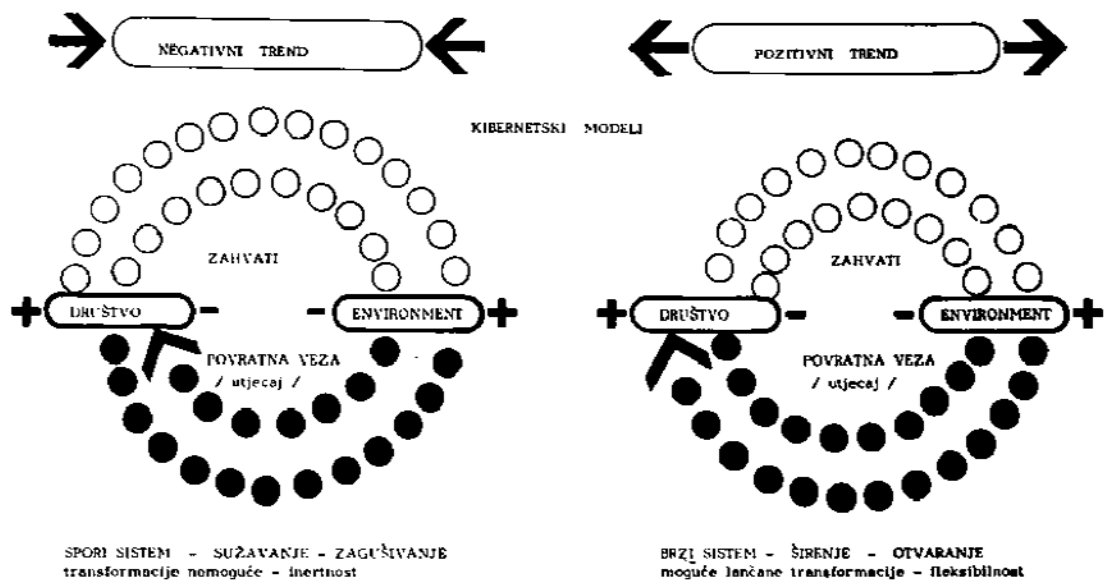
Ил. 6.3.4-1. Блок 19А – ситуација,
Извор: Branko Aleksić, „Stambeni blok 19A Novi Beograd, Realizacija jedne metode“, *Čovjek i prostor* (Zagreb) br. 368 (1983): str. 10.

Ил. 6.3.4–2. Блок 19А,
Извор: Branko Aleksić, „Stambeni blok 19A Novi Beograd, „Realizacija jedne metode“,
Čovjek i prostor (Zagreb) br. 368 (1983): str. 11.

Ил. 7.1.2–1. Насловна страна часописа *Комуникације '77* посвећеног саветовању „Будућност стамбених насеља“, Извор: *Комуникације '77. Књига 5 – завршни извештаји и резиме*, Београд: Центар за планирање урбаног развоја, мај 1977, АСЕР

Ил. 7.1.3–1. Релација друштва и енвајронмента - позитивни и негативни тренд,
Извор: Vladimir Neidhardt. „Unapređenje životne okoline = unapređenje društva“. *Čovjek i prostor* (Zagreb) br. 233. (1972), str. 21

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Јелена Ристић Трајковић рођена је 17. јуна 1982. године у Прокупљу. Основну школу, гимназију и нижу музичку школу (одсек клавир) завршила је у Куршумлији. Дипломирала је на Архитектонском факултету Универзитета у Београду 2007. године, са оценом 10 на дипломском испиту и просечном оценом 9.52 у току студија. На истом факултету кандидаткиња је уписала докторске академске студије научног карактера (основна област истраживања: Архитектура и урбанизам; ужа научна област: Студије архитектуре) школске 2007/2008. године.

Добитник је више награда и признања за успех током школовања. Кандидаткиња је добитник „Награде Универзитета у Београду за изузетан успех током студирања као најбољи студент генерације Архитектонског факултета који је дипломирао у школској 2006/2007. години“. Као студент Докторских академских студија била је стипендиста Министарства просвете и науке Републике Србије.

Кандидаткиња поседује вишегодишње искуство рада у настави на Архитектонском факултету у Београду. Од 2006. до 2008. године радила је као демонстратор, а од 2009. године запослена је на Архитектонском факултету Универзитета у Београду на Департману за архитектуру, у звању асистента за ужу научну, односно уметничку област Архитектонско пројектовање и савремена архитектура. У настави је учествовала на предметима: Модул М2 – Увод у пројектовање, Курс 2.1. Простор и облик, ОАСА; Модул М2 – Увод у пројектовање, Курс 2.4. Елементи пројектовања, ОАСА; Модул 19 – Студио пројекат 4 – Синтеза, ОАСА; Модул М20.2 – Процес пројектовања, ОАСА; Модул М4 – Архитектонско-урбанистички пројекат, МАСА; Модул М4.1 – Семинар, МАСА; Модул М5.1 – Студио Усмерење Архитектура, МАСА; Модул М5.2 – Семинар, МАСА; Модул М6 – Студио – Усмерење А, МАСА; Модул М6.1 – Семинар, МАСА; Модул М7 – Пројектантска радионица 1, 2, 3, МАСА, Модул М8.3 – Изборни предмет, МАСА.

Стручни испит прописан за дипломираног инжењера архитектуре кандидаткиња је положила 2010. године. Члан је радне групе за израду националног Правилника о условима и нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова (Службени гласник бр. 58, 13. јун 2012. године).

Поред педагошког и стручног рада, Јелена Ристић Трајковић бави се и научним радом. Учесник је више националних и међународних научно-истраживачких пројеката. Аутор је преко 25 текстова и саопштења, објављених у часописима, монографским публикацијама и зборницима националних и међународних скупова. Уредник је, са професором др Владимиром Маком и Верицом Крстић, монографске публикације „Зборник радова младих истраживача на пројекту TR36034: Истраживање и систематизација стамбене изградње у Србији у контексту глобализације и европских интеграција у циљу унапређења квалитета и стандарда становања“.

Такође, кандидаткиња је ангажована у раду више комисија, организационих одбора, и у координацији и апликацији за научно-истраживачке пројекте на Архитектонском факултету. У периоду од 2011–2012. године била је секретар Департмана за архитектуру. Као члан организационог одбора учествовала је у припреми међународне конференције: *Architecture and Ideology* (28–29. септембар 2012, Београд, Србија). Од 2013. године члан је Комисије за припрему акредитације студијског програма Архитектонског факултета према *RIBA* стандардима, а од 2014. године члан Комисије за припрему пријемног испита на Архитектонском факултету.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Јелена П. Ристић Трајковић

број индекса Д 02/2007

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

АРХИТЕКТУРА И ПРИРОДА: ПРИМЕНА ЕНВАЈРОНМЕНТАЛНО-БИХЕВИОРАЛНИХ ТЕОРИЈА У АРХИТЕКТОНСКОМ ПРОЈЕКТОВАЊУ

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 09.12.2015.године

ЈР.Трајковић

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Јелена П. Ристић Трајковић

Број индекса Д 02/2007

Студијски програм Архитектура и урбанизам

Наслов рада АРХИТЕКТУРА И ПРИРОДА:

ПРИМЕНА ЕНВАЈРОНМЕНТАЛНО-БИХЕВИОРАЛНИХ ТЕОРИЈА У

АРХИТЕКТОНСКОМ ПРОЈЕКТОВАЊУ

Ментор др Владан Ђокић, редовни професор

Потписани/а Јелена П. Ристић Трајковић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 09.12.2015.године

ЈРТрајковић

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

АРХИТЕКТУРА И ПРИРОДА:

ПРИМЕНА ЕНВАЈРОНМЕНТАЛНО-БИХЕВИОРАЛНИХ ТЕОРИЈА У

АРХИТЕКТОНСКОМ ПРОЈЕКТОВАЊУ

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 09.12.2015.године

З.Т.Трајковић

1. Ауторство - Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прераде. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.